

JELENIKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TOLNAI OTTÓ verse 1

CSUHAI ISTVÁN: Vagyok, valahol (*Tolnai Ottó prózakötetéről*) 5

RAKOVSZKY ZSUZSA versei 8

PARTI NAGY LAJOS: Névszón ige (*Rakovszky Zsuzsa verseiről*) 9

MÁRTON LÁSZLÓ: Kiválasztottak és elvegyülők (esszé, I.) 15

DANILO KIŠ: Variációk közép-európai témákra (esszé) 33

VÉGEL LÁSZLÓ: Egy legendárium utóregzései (*Danilo Kiš prózavilágáról*) 43

ORAVECZ IMRE verse 48

*

SOMLYÓ GYÖRGY: Párizsi kettős (regény, X.) 49

ORDASI ZSUZSA: Olasz és nemzetközi Velence (*Beszámoló a XLIII. Velencei Biennáléről*) 61

VARGA IMRE versei 64

KÁNTOR LAJOS: Illyés palackpostája (*Illyés Gyula: A Szentlélek karavánja*) 65

GYURKOVICS TIBOR versei 69

*

KÁROLYI CSABA: Meztelen történetek (*Domonkos István: Őnarckép novellával*) 70

BUDAI KATALIN: A „szépirás” dilemmája (*Csengey Dénes novelláiról*) 73

PAPP ISTVÁN: Párbeszéd a megértésért (*Csengey Dénes esszékötetéről*) 75

1989

JANUÁR

- MARNO JÁNOS: „Szoktattam magam a gondolathoz – életben
maradni” (*Oravecz Imre: 1972. szeptember*) 78
- POMOGÁTS BÉLA: Egy nemzedék búcsúja (*Sötér István:
Bárányt szoptató oroszlán*) 83
- LOSONCZ ALPÁR: A szubverzív nevetés versei (*Sziveri János:
Dia-dalok*) 86
- KIRÁLY EDIT: Márton László: Lepkék a kalapon 89
- GÁRDONYI TAMÁS: Tüskés Tibor: Vidéken élni 90
- NEMES ISTVÁN: Németh G. Béla: Hosszmetszetek
és keresztmetszetek 92
- MIHALIK ZSOLT: Gyurkovics Tibor: A bíboros 95

MŰMELLÉKLET

PINCZEHELYI SÁNDOR kiállítása a Velencei Biennálén

A MŰVÉSZETEK HAZÁBAN

JANUÁRBAN: 9-én 17 órakor nyílik *Pinczehelyi Sándor* festőmű-
vész kiállítása *Velence után* címmel. – 13-án 18 órakor látható
Tám László fotóművész diaporáma-estje, melyen *Tüskés Tibor* író
mond megnyitót; közreműködik *Sólyom Katalin* színművész. –
19-én 18 órakor kerül sor *Maros Rudolf* „Eufónia” című balettjé-
nek bemutatására a pécsi Művészeti Szakközépiskola növendékei-
nek előadásában. A koreográfus *Eck Imre*. – 27-én 18 órakor *Vár-
nai Beáta* klarinétkoncertjét rendezik meg, zongorán közreműkö-
dik *Rózsa Gábor*. – 30-án 18 órakor látható a *Pécsi Balett* estje.

JELENKOR

XXXII. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

**Főszerkesztő
CSORDÁS GÁBOR**

A szerkesztőség munkatársai

**CSORBA GYÓZŐ
főmunkatárs**

**BALASSA PÉTER, BERTÓK LÁSZLÓ, CSUHAI ISTVÁN, HALLAMA ERZSÉBET,
KALÁSZ MÁRTON, PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN, TAKÁTS JÓZSEF**

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya Megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Bodó László

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)**

**Budapest, Lehel u. 10/A – 1900 – közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.**

Előfizetési díj 1 évre: 192,- Ft. Megjelenik havonként.

88-3057 Pécsi Szikra Nyomda – Felelős vezető: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A PANNÓNIA KÖNYVEK szerkesztősége 1989-ben a következő könyvek kiadását tervezi: *Hamvas Béla és Kemény Katalin* „Forradalom a művészetben” c. tanulmánya, a „Hetedhétország” c. népmesekötet hasonmás kiadása, *Kanyar József* „A reménység esztendei” c. memoárja, *Károlyi Amy* „Bezárt ház” c. verseskötete, *Keserű Katalin* művészeti albuma *Kígyós Sándor* műveiről, *Koczián Sándor* „Napló és versek” c. kötete, *Pákolitz István* „Mandulavirág” c. verseskötete.

sztettörténész nyitotta meg a baksai nyári alkotótélep kiállítását, amely január 6-ig tart nyitva.

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ január 27-én mutatja be Berthold Brecht *Egy fő az egy fő* című színdarabját *Csiszár Imre* rendezésében.

A MARTYN KLÁRA-DÍJAT az 1989. évre az alapítvány kuratóriuma *Dr. Kovács Éva* művészettörténésznek, a középkori ötvösség és jelvénytörténet kutatójának ítélte oda.

KIÁLLÍTÁSOK. A Pécsi Galériában január 12-én nyitja meg *Halász Károly* festőművész kiállítását *Néray Katalin* művészettörténész. – A Pécsi Kisgalériában *Nádor Judit* grafikumszobrász tárlata látható január 14-től február 5-ig. – A pécsi Ifjúsági Házban december 15-én *Kovács Orsolya* művé-

szobrász kiállítását *Néray Katalin* művészettörténész. – A Pécsi Kisgalériában *Nádor Judit* grafikumszobrász tárlata látható január 14-től február 5-ig. – A pécsi Ifjúsági Házban december 15-én *Kovács Orsolya* művé-

APPENDIX

Tüskés Tibor Vidéken élni című könyvének A kultúra „helyi” gondjai című fejezetében van egy bekezdés, amelyhez néhány mondatot kívánok hozzátűzni. A bekezdés így szól: „Régi história, nem érdemes bolygatni. Túléltem. Cikkekre helyben egy újságíróval megíratnak egy „ellencikket”, ami azonban lényegében az általam rajzolt képet igazolta, sőt, tetézte a bajt, a „hivatal” zavarodottságát. Aztán a Kritika szerkesztősége lezárta a vitát, rövid jegyzetben megvédte írásomat, csak éppen nekem kellett rövid idő múlva munkahelyet változtatni.”

Az idézett sorok *Tüskés Tibornak* 1977-ben a *Kritikában* megjelent, a fejezetcímmel azonos című, s e kötetében változtatás nélkül közölt cikkére vonatkoznak, amelyre én egy, ugyancsak a *Kritikában* megjelent cikkben reagáltam. Reagálásom oka az volt, hogy *Tüskés Tibor* cikkével sem egészében, sem bizonyos részleteiben nem értettem egyet. Most, tizenegy év múltán saját cikkemben is bőséggel talállok kifogásolnivalót, de megnyugvással látom, hogy *Tüskés Tibor* említett cikkét ma sem érzem helytálló látásmódnak. Legfeljebb ma nem írnék válaszcikket. Akkor viszont a helyi lapnál, a *Dunántúli Naplónál* dolgoztam, a kulturális területért voltam felelős, és én tudtam legjobban, mi energiám fogyott el „a kultúra helyi gondjainak” megoldási, vagy enyhítési kísérletei közepette. Úgy éreztem tehát, hogy ebben a kérdésben én is illetékes vagyok. Továbbá úgy éreztem, rendjénvaló megoldás válaszatot ugyanott közzétenni, ahol a szóra bíró cikk megjelent, s ahol e kérdésekről egyébként vitatéle is folyt.

Most, tizenegy év után ezért meghökkenve olvastam *Tüskés Tibor* könyvében az idézett sorokat. Eszerint velem *Tüskés Tibor* hivatali felettesei íratnak volna „ellencikket”, azért, hogy öt munkaköréből elmozdíthassák. Mint a fentiekben kiténik, ez nem felel meg a valóságnak.

Hallama Erzsébet

TOLNAI OTTÓ

mi volt kérded a legszebb dániában

*mi volt kérded a legszebb dániában
kapásból válaszolhatok a repce
igen a repce a keresztesvirágúak családjából
még a tenger felett ahogy megpillantottuk
a repcetáblákat az volt a legszebb
mint ikonokon az angyalok arca köré
úgy olyan áhitattal terigettek a dán parasztok
leheletnyi aranylemezeket a földre
s arra száll a harmat azon csillog remegve
és a repcetáblák tengerbefutó csikjára landolunk mi is
akárha a keresztesvirágúak valami furcsa hadjáratában
a sötét templomokból összegyűjtötték volna mind
a fény-írt ikont
s kirakták volna őket a földre hogy erős fényük
gerjessze a pislogó napot
a repce volt a legszebb
még a tenger felett ahogy megpillantottuk
a repcetáblákat az volt a legszebb
meg az volt a legszebb ahogy beléptünk
a koppenhágai kierkegaardba (=sírkert)
sören kierkegaard a filozófus sírját keresendő
és a sima füves sírokon szanaszét félmeztelen
napozó szőke lányok seregét pillantottuk meg
igen az volt a legszebb
ők azok a lányok voltak a legszebbek ott a sírokon
akárha a feltámadás tanfárjait véltem volna hallani
akkor meg később majd még egyszer helsingörben
jöllehet egyszerűen csak arra gondoltam
eldőlök
hisz egy golyónyi ha nem sortűznyi ólom már úgyis
összegyűlt a szívemben
ledőlök
aludni akarok
itt akarok örök nyugovóra térni*

nem fogom bántani a lányokat
itt (hic et nunc) akarok meghalni
s ahogy meqpillantottuk azt a számunkra irreális képet
annak a pillanatnak volt egy kis hányada amelyben
ez a vágy valóban természetes volt
mi sem normálisabb
nem volt benne semmi a nyegleségből
amivé most így leírva lett
márminthogy a meztelen lányok közé akartam heverni
ott a sírokon noha tényleg azt akartam
az volt a legszebb dániában
azok a lányok voltak a legszebbek ott a sírokon
és ahogy helsingörben a turisták között felismertem
kosztolányit az volt a legszebb
különös mód a sírkerti látomás szépségének
éppen azt a dimenzióját fokozva
amely csakis iszonyúnak mondható
tudod kosztolányi többször is emlegette
emlegette az uránagyú alatt feküdve
miközben felesége hamos ilonka a hamletet olvasta neki
eredetiben és aranyban
sosem is olvasták szebben és igazabban a hamletet
meg ahogy stockholm havas utcáin imbolyogtak szegények
olyanok vagyunk mint a bélpoklosok írta felesége
mint árnyak a pokolban
tudod mindig emlegette hogy ha legközelebb jön északra
átugrik koppenhágába (oroszországba)
hát most átugrott
át ott ahol a legkeskenyebb
ahol szinte semmi sem választ el a túlvilágtól
helsinborgból helsingörbe
egy kis turistacsoportból meredt ki délceg alakja
akkor véltem hallani ismét azokat a fanfárokot
hosszú drága sáljáról akár angolnak is nézhetem
ha közelebb lépve nem veszem észre a drága sál
csurom vér
akárha valami kocsmai veszekedésben nyakon döfték volna
ám ő e döfésre mit sem hederítve halálában is csodálkozva
rótta a csak rá jellemző semmis megfigyeléseket
a lét a semmis nyomokban mutatkozik legszívesebben
rótta arról hogy milyen kicsi is ez a kronborg
akár az a palicsi homokvár mit csáth-tal csöpögtettek
s azon nyomban tele is engedtek szellemekkel
milyen kicsi neki aki buda monumentális méreteihez szokott
arról hogy semmiképpen sem ez az eredeti
hanem az a shakespeare és arany szavaiból
szavaik aranytéglaiból rakott
ez a libafospatinájú csak másolat papírmasé
és ahogy feltűnt kimeredt hirtelen úgy is tűnt el előlem
egy nyikorgó kis kék tapétaajtón
az volt a legszebb

ahogy a vérrel átitatott hosszú drága sál
csapkodva eltűnt a nyikorgó kis kék tapétaajtó részében
meg az volt még a legszebb
ahogy már ismét koppenhágában
míg a városháza kéményére helyezett
súlyos jegesmedvét tanulmányoztam
(miért helyezték épp a kéményre tűnődtem
amikor annyi párkány ki-beszögellés ideális kis plató
miért helyezték épp a füstbe
azt ami abszolút fehér
ami abszolút tiszta
ezzel az erővel akár egy hatyút is felemelhettek volna
sehogyan sem értettem
mit keres a jegesmedve a hatyú a füstölőben)
igen az volt még a legszebb
ahogy ott a városháza mögött szemben a tivolival
az andersen-szobornál ismét kosztolányiba botlottam
ahogy az a sírkerti és helsingöri iszony tovább fokozódott
ugyanis unokaöccse csáth is ott állt mellette
álltak ott csurom véresen
ahogy az élet rémdrámájából megérkeztek
ha valaki akkor te tudod mit jelentett nekik
bácskai kisgyerekeknek andersen bácsi: mindent.
a gyilkos ni visszatért a tetthelyre akartam mondani
de a mosoly ráfagyott arcomra
mert valóban ez a bácsi volt mindennek az oka
ez a gügyére sikerült nagy bronzbácsi
a két bácskai szegénykisgyerek azt a boldogságot
akarta minden áron (mortium browning etc) elérni
megtartani minden áron (mortium browning etc)
amit e bronzbácsi könyvében sejtettek meg először
visszajöttek hát hogy kibogozzák hol vétették el
hol cserélték fel a dolgokat hol a mesét az étellel
ám annak a könyvecskének amit andersen bácsi tart
csak fedőlapja van
üres fedőlapok közé dugja mutatoujját
hatalmas bronzkőrmét a gyerekek kifényesítették
az volt még a legszebb
ahogy az a két csodálatos férfi
(gary cooper & anthony perkins)
ott zokogott a gügye nagy szobor térdén lovagoló
dán kisgyerekek között akiknek mindez mondani sem kell
felettébb tetszett ugyanis véresek voltak a bácsik
akárha valami jó cowboy- vagy hitchcock-filmből léptek
volna közéjük vagy éppen disznóvágásból
egy olyan igazi bácskai disznóvágásból érkeztek volna
szakasztott olyan volt mint a mesében
az volt még a legszebb
mondanom sem kell a szobortól dán költőbarátaimhoz loholtam
hogy sorra faggassam őket nekik dán kisgyerekeknek
mit jelentett andersen bácsi

az első azt mondta semmit neki grimm meséket olvastak
 de szereti andersen naplóját ahol az onanizálásról ír
 meg arról hogyan utazott belgrádba újvidékre
 ahogyan naplójába rajzolta a magyar címet
 egyetlen dánt sem találtam akinek annyit jelentett volna
 andersen bácsi mint e két bácskai gyereknek
 s az volt még a legszebb
 ahogy így egyik költőbarátomhoz loholva
 az öster sogade hídja alatt megpillantottam
 kikeltek a kishattyúk
 és rútak voltak tényleg kormosak
 akárha gyönyörű hómárvány anyjuk tényleg
 a városháza kéményén költötte volna ki őket
 ezt is azonnyomban előadtam költőbarátomnak
 de a dán zavartan hallgatott majd megszólalt
 ő még azt a jegesmedvét sem vette észre a városháza kéményén
 az tényleg szép volt és felettébb vidám
 ahogy a dánokat próbáltam megtanítani koppenhágát nézni
 sehogyan sem értették mire jók ezek a semmis
 kosztolányis megfigyelések
 és persze az volt még a legszebb
 ahogy néhány napra rá az egyik antikváriumban
 rábukkantam kosztolányi koppenhágai jegyzettűzetére
 s elsőként böngészhettem a skandináv skapulárék vázlatát
 jézuskám írta alig olvashatóan jézuskám aki a lazac
 rózsaszín húzában rejtőzöl tán csak a flamingó selymében
 ilyen bizonyosan jézuskám segíts elkergetni a rosszat
 ide is követ segíts kövekkel megdobálni a rozsomákat*
 a skanzenben míg a rénszarvast bámultam nyomomba szegődött
 segíts kövekkel megdobálni a rozsomákat
 jézuskám segíts mondd milyen prémeket vásároljak
 milyen prémeket a rém ellen
 jézuskám utolszor kértem milyen rimeket
 milyen rimeket a rém ellen milyen rimeket
 bámultam a füstölt lazacot
 és egyszer csak megértettem
 miért kell felfüstölni
 a kéményen óvni mindent mi tiszta
 és persze a dán sör volt még a legszebb
 mit rózsaszín lazacra rénszarvashússal ittunk
 a dán sör a legislegszebb tán
 ezt is kapásból válaszolom
 mint a repcét
 a sírokon a meztelen lányokat
 a síró kosztolányit és unokaöccsét a csurom vér csáthot
 ezt is kapásból válaszolom kérdésedre
 mi volt a legszebb dániában
 a dán sör
 és még egyszer a dán sör az aranyos dán sör volt a legszebb

*gullo gullo

VAGYOK, VALAHOL

Tolnai Ottó: *Prózák könyve*

A prózaíró Tolnai Ottó kortársai között egy tekintetben bizonyosan páratlan jelenség a jelenkori magyar irodalomban. Nem ismerek még egy olyan író, akinek munkáiból ennyire hiányozna az egymásra következés; a korábbi műből az ő esetében nem *adódik* az utána következő. Pályájának nincsenek a szó hagyományos értelmében vett „állomásai”, nincsen benne egy szigorú vagy legalább organikus, ki-következtethető irány. Tolnai nem valahonnan halad valahová – a művek sora legfőképp a regisztrálhatóság érzését kelti. Egyszerűen: *van*. Azért meglepő ez az egyneműség, mert az író írásai ugyanakkor változnak is: jóformán mindegyikük más és más. Ez a „szervetlenség” mindenképpen zavarba ejtő, és óhatatlanul a körülhatárolhatatlanság érzésével szembesít, még akkor is, ha maguk az írások áttetszőnek és világosnak tűnnek. Ezért is kerülhet Tolnai kritikusa különös helyzetbe: ha az írások közösségét, alapját keresi, rendre olyan jegyekre bukkan, amelyek túl általánosak ahhoz, hogy ezekből Tolnai írásmódjáról igazán lényegi megállapításokat tehessen. Ha az írásmód poétikai jellegzetességeiről, irodalomtörténeti helyéről-helyzetéről próbál beszélni, minduntalan máshonnan már ismerős közhelyekbe ütközik – s ugynekkor érzi ezeknek a műveknek a hallatlan fontosságát és kétségbevonhatatlan erőit is. A legfőbb nehézséget az jelenti, hogy az erről a prózáról való beszéd bizonyosan nem a ráció, hanem inkább az érzelmek birodalmába vezet.

Tolnai művészetének ez az elemisége azonban még átütőbbnek tűnik, mégpedig azért, mert az általa művelt műfajok-műnemek között nem állapítható meg teljes biztonsággal a primátus: nem állítható egyértelműen, hogy inkább költői, vagy inkább prózaírói alkat lenne. Nincsen erre jobb kifejezés: ebben a művészetben a mágikus irodalmiság érezhető – annak az írástudónak a művészete ez, akinek az irodalom a legtermészetesebb létmódja. Igaz, hogy költészete mind formáját, mind világlátását tekintve nyersebb a szokásosnál, legalább annyira az epikusi szem és kéz teremtménye, mint a költőié, prózaírói munkái pedig a szokásosnál líraibbak, rendhagyóan formátlanabb és „versszerű” szövegek, ez az észrevétel mégsem segít közelebb egyik műnem elsőbbségének kijelentéséhez sem. Alapvetően talán azért nem, mert Tolnai számára nem ez, nem a forma vagy az anyagszerűség a tét, hanem a kifejezés, a kimondás szüksége. És még ezen az állításon is pontosítani kellene, hiszen a *kimondás* heroizmust feltételez, holott Tolnaitól ez igencsak távol áll: minden pátosz nélküli megszólalás az ő beszéde. „Életgyakorlat” – és még ez az idézőjeles kifejezés sem fedí pontosan azt, amit fednie kellene, mert a pátoszt csempészi vissza, valamivel szerényebb formában. Ha jobb híján megmaradunk nála, azt jelenti, hogy ez az életgyakorlat Tolnai Ottónál történetesen irodalmi művek „segítségével” kerül elénk.

A fentieket ez a kétszáznyolcvan oldalas, egy híján negyven hosszabb-rövidebb novellát magába foglaló könyv is igazolja. A *Prózák könyve* úgyszólván összegyűjtött novelláskötetnek tekinthető, hiszen a kötetkezdő és -záró írás évszámainak tanúsága szerint hosszában járja végig a rövidebb prózát író Tolnai „ténykedését”.

A kötet címe hangsúlyozza is ezt az összefoglaló jelleget. A könyv mégsem gyarapít vagy összegez valamiféle definitív tudást arról a művészetről, amelynek keretében fogant; „történeti” tudást semmi esetre sem, noha az 1962-es *Tizenharmadik történet*hez képest az 1987-es *Palics*, a gyűjtemény legszabályosabb novellája a rövid-prózai pálya klasszicizálódott, végső állomásának tűnik. Mégsem merném állítani, hogy ezt az utat Tolnai valóban megtette volna. A *Prózák könyve* feltehetően azért sem végez el ilyen összegezést, mert nemcsak a *Rovarház* című kísérleti regényt a hatvanas évek végén író Tolnaitól választja el fényévnny, és mégiscsak látszólagos távolság, hanem az öt évvel ezelőtti *Virág utca 3*-tól is elhatárolódik. „Látszólagos”, írtam, mert ez az állítás ugyanakkor ugyanilyen joggal az ellenkezőjére is fordítható: a mostani, terjedelmüket tekintve köztes darabokat is ugyanazok a rugók mozgatják, mint az említett regényt, illetve kispróza-kötetet: mintha húsz esztendő alatt nem történt volna más, csak a forma módosult volna, a „kísérleti” *Rovarház* után például gyökeresen. De a különböző álarcok mögül ugyanaz a szereplő beszél. Még az álarcok változását sem gondolom jelentőségteljesnek: csak ismételni tudom, hogy Tolnai számára az, hogy egy-egy írás miért ilyen vagy olyan formát nyer – akár a műnemen belül is –, egyáltalán nem létfonosságú kérdés.

A képletet leegyszerűsítve talán azt lehet mondani, hogy a kötet két nagyobb ciklusa, az *Áruháznovellák* és a *Gastarbeiter story* kivételével e novellák között sincsen igazi átjárás, s a két terjedelmesebb ciklust is egyfelől a genezis, másfelől a rokon téma teszi szervesé, összefüggővé. Vagy ha van, akkor ez az átjárás bármelyik itt olvasható novellát nemcsak egymás, hanem akár a *Rovarház* közvetlen közelébe is hozza; az átjárás hiányának állítása csupán a felszínre, a művek legkülönb, legláthatóbb körére vonatkozik. A személyesség, az „én látom így, én írom így le” nagyon is nyilvánvaló motívuma mindegyik darabot áthatja. Ez a személyesség egyúttal rávetül a legapróbb mozzanatokra, és emiatt a műveknek egyenértékű a viszonyuk a valóságos világgal is, pontosabban nem megkérdőjelezhető. Az írások legtöbbszörének szerkezetét egyanis nem a klasszikus történetformálás adja (ez alól a szabályt erősítő és legnyilvánvalóbb kivétel a *Palics*), sőt a cselekmény, a történet jó néhány szövegéből teljességgel hiányzik, vagy csak töredékesen van jelen. A *Prózák könyve* darabjaiban a szerkezetet a rövidtörténetek építik fel: Tolnai rövidtörténetei gyakran kisesszék, képleírások, mikroesemények, arra az anyagra hasonlítanak elemiségükben, ami a *Virág utca 3* törzsét is adta, vagyis a nagyobb egész sok apró, és egymástól már a műfajban is eltérő, elütő részből tevődik össze. Konceptcionálisan, elvileg nem-realista írásmód ez, hiszen meghökkentő, nem köznapi cselekménysorokat és -töredékeket mutat fel, mint amilyen például egy település eltűnése, egy ember hirtelen megöszülése, vagy Vermeer van Delft felbukkanása az Újvidék Áruházban; ráadásul a különmeműség ezeket a töredékeket tovább is tördeli. A megvalósulásban gyakorlatilag azonban talán a legjogosultabb realizmus jön így létre, amit az előbbiekhöz hasonló furcsaságok, képtelenségek a maguk fegyvertárával paradox módon még erősítenek is: a végtelenül személyes révén épül fel a szemünk előtt az egyetlen hitelesíthető viszony a tárgyhoz mint a külvilág darabjához. „Egy témát kidolgozni számomra abban áll, hogy már létező részleteket csoportosítok egy később választott vagy sugallt téma köré”, idézte Tolnai Ottó Paul Valéryt a *Virág utca 3* mottójában, és ez az idézet most is érvényesnek látszik, mind konkrét, tehát a technikát illető, mind általánosabb, vagyis a világlátásra vonatkozó értelmében.

Tolnai Ottó kisprózáinak középpontjában két elem áll: egyrészt az alany, rendszertint egyes szám első személyben, másrészt a hely. A személyességnek ezen a fokán és ennél az intenzitásánál az, hogy az alany mindennél előrébb van, elkerülhetetlen. A másik elem, a hely középpontisága már nem feltétlenül ilyen természetszerű, de a prózát író Tolnait mélyértelműen jellemzi. Az említett két ciklus hangsúlyosan (egyébként a kötet többi írása sem sokkal kisebb mértékben) a helyet, a színhelyet más-másképpen ugyan, de kulcsfontosságúvá emeli. Az *Áruháznovellák* színhelye, az Újvidék Áruház az a tér, amelyben minden megtörténhet és lejátszódhat. Szándék

szerint egzisztenciális terep, ahol az elképzeltnek és a valóságosnak egyaránt helye van. Tolnai világára messzemenően jellemző, hogy ez a tér mégsem funkcionális: „vásárlás” egyetlen képtelen kivételtől eltekintve nem történik. Tolnai „áruházában” nem a tárgyak, az áruk a főszereplők, hanem a kapcsolatok, az érzések, az emberi gesztusok. Az „áruház” legkitüntetettebb pontja az emeleti kávézó, a pultok és gondolák itt csak kellékek. Nem a tett kerül előtérbe, hanem mindenekelőtt valami ontológikus figyelem: a gesztusok és kapcsolatok feljegyzése, megörökítése, anélkül persze, hogy ezeknek a kapcsolatoknak lenne valamilyen konkrét vagy igazságelvű vonatkozásuk. Tolnai korántsem szociológiai értékű képet akar adni egy létező világról, ez az ambíció még a legtökéletesebb leírással is hiábavaló igyekezet lenne, hanem feltárni próbálja ennek a világnak a háttérét, mindazt a profanitást, ami ezt a hétköznapi, valószerű értelmében teljességgel érdektelen, ám „tolnais” furcsaságai-val, képtelenségeivel éppenhogy nagyon izgalmas világot – a mi világunkat – mozgatja.

A másik ciklus, a *Gastarbeiter story*, úgy tetszik, mintha a szűkebben vett szociológiai „kihívásnak” eleget tehetne, hiszen egy valóságos élethelyzetről tudósít, és például a címadó darab rá is játszik erre a megfelelésre. Ez az élethelyzet azonban Tolnai kezén mégsem ugyanaz, mint a vendégmunkás-szociográfia. Még a pontos részletek ellenére sem az (attól most teljesen függetlenül, hogy egyébként tényleg lehet ilyen a vendégmunkások élete); ez a pontosság valami egészen mást, és megintcsak mélységesen egzisztenciálisat szolgál. Ezek az emberek is *máshol* élnek, mint ahol kellene élniük. Tolnai a „valóságfeltáráshoz” nagyon közel álló témát tudja így általánossá avatni. Az iróniával, a minden emberiben jelenlévő abszurditással, a hihetetlennel vagy a tragikomikussal, ami Tolnai Ottónál mind kézzelfogható realitás, hiszen a saját világán *belül* „játszatja” le, történeti meg. Benne viszont éppen a tragikumot emeli ki, amelyben nem csak a vendégmunkások osztoznak, hanem minden emberi lény: a magányt, az egyedülmaradást mutatja meg. Külön figyelmet érdemel a kötet leghosszabb és legtempósabb elbeszélése, a *Briliáns*, amely szintén az újabb darabok közé tartozik (verselőzménye Tolnai legutóbbi verseskötetében, a *Gyökérágóban* olvasható), s amely kihagyásaival, elhallgatásaival, sejtetéseivel a modern novella mintaértékű teljesítményének számít. Tulajdonképpen itt sem a történet a lényeges Tolnai számára – ha a cselekményt nézzük, az elbeszélést nyitottan is hagyja –, hanem az atmoszféra, a környezet, ahogy és ahol a magára maradó és reménytelenül emberi sorsra kényszerülő főhős él.

Azt hiszem, éppen ez, a *vagyok* és a *valahol* az a két kulcsszó a *Prózák könyvében* és Tolnai egész művészetében, ahol a rációnak meg kell torpannia; innen már az érzelmek felé vezet tovább az út. És ezek sem többek kulcsszónál, mert az irodalom terrénján kívül nincs és nem is nagyon lehet haszonértékük, mint ahogy egy pontos jelző vagy eltalált vesszor sem rendelkezik ezzel a tulajdonsággal. A két kulcsszó csupán két pontot jelöl meg abban a világban, amely éppen Tolnai művészetén keresztül is ismerős. De ezzel be is töltötték a feladatukat, mert nem elégséges sarokpontok, legfeljebb közelebb visznek ehhez a művészethez. Ha valóban sarokpontok lennének, a kisprózák, novellák monologikussá válnának, önmagukba fordulnának, hiszen a *vagyok* és a *valahol* lehetőséget ad erre is. Innentől viszont megszűnik a praxis és elvész a tudás biztonsága. Túljutottunk valamin, ami után legfeljebb újraolvasóként lehetünk megint részesei annak az utazásnak, ami a *Prózák könyve* darabjait járja be, és ami életre kelti, kitarja a műveket, hogy segítsenek elviselni azt a világot, amelyben mindannyian élni kényszerülünk. (*Forum*, 1987)

Párok

*A lángoló dühvel vagy higgadt-módszeresen
izzé-porrá toporzékolt karóra.
Az egyre szennyezettebb szókészletek, a szem
tükrén a jéghideg karikatúra.*

*A kéthetente-két-szót, felhúzhatós babák az
Orange Pekoe vagy a Lapszang Szucsong
dobozai között kóvályogva, az álarc
alatt a düh, a lassított film gesztusok.*

*A sör, a bor, a fél üveg Valeriána,
jól időzítve, a hetediken
az utolsó utáni érv, a kirohanás a
gangra, és aki le, és aki nem.*

*Hangversenyen, színházban, buszra várva
derűsek, jólneveltek, kedvesek,
a közös ágyban a buszokra, szállodákra
lángot hajító örület ketyeg.*

*A régi-új, a fényre, lombra lobban világ a
kezdét legkezdetén.
A reggel és a rózsa, a harmat és a hála,
a „csalfa, vak remény” ...*

Color Star

*Ha legalább szinkronban folytatódna
a véges számú történés-elem
örökös újra-kombinációja,
s az ég drámája tenn,*

*légmozgás, évszakok díszlet-cseréje:
infláció fölé sok elnagyolt
jelzésszerű gomolyfelhő az égre;
vizbefúláshoz kréta hold.*

*Járványveszélyre hullotalma-sárga,
kormányválságra rőten hamvadó
égbolt borulna, lassan elizzó gyapjúbála-
felhőréteg, konszolidációra hó.*

*Hegyek, mellékfolyók, melyekkel egy rekeszben
azúr eget, arany bőrt tárol a képzelet,
a jólismert bajokkal önkéntelen groteszkben
vegyülnek össze, helyszínekkel helyzetek:*

*az emberi előnti a tűzvész hajnaloknak,
bozóti tűzszemeknek fenntartott tartományt,
korrupció fölő rézgong Napok hajolnak,
terrorra pálmaág.*

PARTI NAGY LAJOS

NÉVSZÓN IGE

Rakovszky Zsuzsa verseiről

*„Az, ami fölcserélhető, egy osztály
eleme: jámbor és szelíd.
De birtokolnak démonok, lásd,
minden egyszerűt.”*

Nem tudom meg, de róla tudhatok, s ha – elvben – mindent, mégis megtudom tán? És mit, ha igen? Hogy a versben ott a démon s a démon tettenérhetetlen. Hogy anyag-elynek túl isteni, isten-elynek túl anyagi. Vers. Itt és most Rakovszky Zsuzsa költészete. A két kötet együtt sem vastagabb, mint egy valamirevaló butikos-gyűrű olaszból. A *Jóslatok és határidők* 1981-ben, a *Tovább egy házzal* 1987-ben jelent meg. Tanúságuk szerint hatvan vers az oeuvre mindösszesen. Ezek viszont versek, készek, véglegesek. Oda vannak téve: „minden szilárd / falon folyékony lét világít át, / névszón ige”.

Mik hát a műbíráló esélyei? S főleg mik, ha belülről s jószerivel csak onnan tudja, mi az: verset írni. Ha se ítéssz, se civil olvasó, egyetlen „hiteles” pozíciójáról meg magának se tud elszámolni olykor. Úgy érdekel a mások verse, mint a gyereket a másik tűzoltóautója. Vagy bámulom csak, messziről és érdektelenül, vagy hazalopom szétszedni, kibelezni: mitől piros, mitől tűzoltó, mitől autó? Ha fals, ha kerreg és dugul, megnémulok, s megnémulok, ha jó. Mert mit is műbírálhatok az *egészről*, a „folyékony lét”-ről, ha – mint itt – „minden ragyogva végleges, / kurzívval szedve: van”. Maga mondja magát, hiába nyomkodnám kommentátorként, tükörfordító-

ként a *miről* szól?, a *mit akar mondani?* okos hívóvizébe. Túlélne a vers, csak „mint a vízbe mártott gyufa” aztán. Miről? Erről itt mind, önmagáról, akiben és aki által épp így ez itt mind. S mik az esélyeim, ha elvégezve a – beláttam – elengedhetetlen aprómunkát, Rakovszky versei némiképp megboncolva, összeturkálva feküsznek előttem süket kis cédulákon? Részek, rétegek, hogy mögöttük újabb és megint újabb tűnjön elő, le a jambusig, az anyacsavarig. Ül a gyerek a széjjelrámolt alkatrészek között csalódottan, *sehol a szirénázás*, sehol a titok. Ülök, s mondom a gyerekek bennem, mondom a felnőtt tapasztalatával, hogy *a démon nincs külön!* A titok, hang, lélek, suhanás szétszedve elillan, csak összerakva *van*, ha. A részek egyszeri és sokszoros viszonyában, az egészben. Ott a démon. Nem utólag van belehelyezve, mint valami izzószál, atomtöltet, mondanivaló. Áthatja minden ízét, egy fal és az áramlás, a szilárd és a folyékony. A vers a legintenzívebb nyelvi létezés. Nyelvhus. Névszón átvilágít az ige, igen a névszó. Ennyi. S ez, ebben a professzióban a minden.

Apropóm ugyan a második kötet, de ama „vakító pillanat”, mely Rakovszky tényeit „vonatkozások hálójába vonja”, rendre egybevillantja a korait a későbbivel, vers-múlttal a vers-jelent. Ahhoz a költőtípushoz tartozik, amelyik első leütésre megtalálja saját hangját, azaz akkor üti le az első hangot, mikor már egész személyiségevel képes megtenni ezt, s egész költői felkészültségével képes rezonálni rá – a „testivé tanult tudás” állapotában. Persze tapasztal, bölcsül, módosul és alakul, de alapjában, költőnek is, ugyanaz marad. Szükségszerűen következik súlyosabb anyagából, hogy a későbbi versek megszikárodnak, elmélyülnek, inasabb, racionálisabb a „testük”, hogy kevesebb a mellékszál, az édes kitérő, az ornemens. A *Jóslatok*... -ban épp annyi – s ez nagyon *nem* kevés – a költői-alakítói fegyver, hogy összetartsa, formában tartsa az érzelmek-indulatok lázas kaleidoszkópját, hogy uralkodjon anyagán okosan, fölényesen és elegánsan. A *Tovább*... -kötetben indulat és fegyver annyi épp, hogy maradéktalanul kitöltse, átvilágítsa és személyre szabja a klasszikusan tiszta formát, „épp annyi”, hogy önmaga legyen leszűkített vers- és élettereiben – eruptívan, áradón és szenvedélyesen. Az utóbbi kötet úgy vált pontosabbá, hogy semmit sem veszített az előbbi elevenségéből. Furcsa, ellentétes változások ezek, hiszen az újabb versek még költői, s költészetben kívüli, „magánindok” visszafogottságukkal is fedetlenebbek, közvetlenebbek, mint a versredők és drapériák mögé bőven bújtatott korábbiak. A „nulla pontig”, a csontig őszinte itt is, ott is, csak mára több a csontról való tudás – „lerakódik a világ anyaga bennem, sönéhez, / átlátszatlan leszek” –, kétely és szkepszis ott a megismerés, itt a felismerés kényszerű hozadéka. A *Jóslatok*... -ban magáról beszélve sem elsősorban magát, hanem a helyzetet, a látott világot – „ezer ámult szilánk” – nevezi meg újra és újra, szűkülő s így mindinkább rávalló körökben. A *Tovább*... -ban helyzetről, világról szólva is önmagát definiálja a vaku-villanás élességével, egyszerien és véglegesen. Ott, földön és égbolton verődve, a föld és az égbolt képei felől látszik a „verődés”, itt a vergődés-verődés nézőpontjából rajzolódik meg föld és ég, mint annak tere és végpontjai. Ott alanyiséga tárgyiasul a felfedezett és birtokba venni vágyott világ képeiben, itt a belakott, de „birtokba vehetőséggel” nem kecsegtető élethelyzet, „világ” tárgyait és tényeit égeti át a kínzóan, kimondhatatlanul személyes. Korábban egy szélesebb, szertelenebb gesztusokból építkező, oscilláló beszédmód a domináns, mára mélyebb gesztusok, pontosabban értett és megértett érzelmek világítanak át egy tömör, kikezdetetlen, a fogalmiságig tiszta versbeszédet. A különbség mindazonáltal nem az eredményben, nem a versek értékében van, hanem a módban, *ahogyan* eljut, állít és kijelent.

Ez a költészet első mozdulatától csöndes és szikrázóan kemény szabadságharc, az „emigránsé”, aki „mindenki közös idejéből” tör és menekül az összetéveszthetetlenül saját időbe. Abba a saját időbe, mely a közösnek *rájutó* és nem ráosztott szelete, melyet, ha érvényesen, teljesként sikerül megélnie, akkor nem részévé, de részesévé válhatik. Szabadságharc, mely folytonos vereségtudattal éli meg pyrrhusi győzelmeit, hisz nincs fix kiindulópont, sem elvben, sem – történetileg – az indító hetvenes évek gyakorlatában, és nincs végpont így se, úgy se, csupán a „mindkét” időt egyként érintő kérdés, az alig feloldható bizonytalanságé: „a *„még mindig”* le-

telt, ez már a „már-é” „A hálóból, amely magunk vagyunk, nincs / kibonyolódni mód”, írta a *Jóslatok*...-ban, s új versei sem állítanak mást – legfeljebb más hálósögből –, mint azt, hogy a körülmények mindig erősebbek annál, aki „csak” élni akar, s ha ezt, a teljest nem adja föl – magát hogyan is adná –, nincs más lehetősége, mint „két idő közt” berendezkedni az ideiglenesben, a „még mindig”-ben lelni fel a „már”-t, belakni a megoldhatatlant, az „itt-se-én-se” harmadik idejét.

Ezért nehéz mondani bármit. Már-már vélném ostobán, hogy feltárom, magyarázom, „leírom” legalább, holott csak leszűkitem, „keserű magjára” tapasztom, mint a várost a dél „égő dogmái” a *Szozopolban*, még a *Jóslatok*... elején. Mert bár a versek mélyén ez van, azért a vers, a – képben maradván – „remegő likacsos hab”, sosem ez, hanem *ezek*, a versekben *több a minden*. Az áramló, villódzó, vibráló anyagban, a „hadaró szünetlen kommentárt” regulázó formában, a lélegzésükben, bonyolult és tiszta szövetükben, szökés és lejtés nyugodt ritmusában, ahogy dagadnak-fognak, a hullámlásban, ama mindent túlélő Szabó Lőrinc-i „léhaságban”, a semmiben, a jelentéktelenben, mely – muszáj megállni *A földvári mólón* – „mégis másod, rettentő Végtelen”.

Rakovszky versei extázis és aszkézis kettősségében történnek meg. Két én, két lélek lakja őket, egy végletes érzelmekben szétáradó, folytonos barokk pózba csavarodó, reflektálatlan, elementáris én, s egy „belső megfigyelő”, egy hűvös, ironikus, kívülálló, szünetlen reflektáló lélek. A kettő, persze, *egy*, innen a versek belső drámája, a nem szűnő feszültség, úgy egy a kettő, hogy folyton egymásba alakul, kontrollálja egymást, erősíti vagy „visszacsavarja” a másikat. Magával küzd, ha démonaival, teljes érzelmeit sem, hűvös intellektusát sem adja ingyen.

Szabadságharc és vereség, örök ideiglenesség és bizonytalanság nem, vagy nemcsak kor- és közérzet Rakovszkynál. „Részai sorban lejárnak / a kornak, el hol itt, hol ott akad, / s minden megoldás (érezzük mi is / idegeinkben) ideiglenes” – mondja a köz-idő, az évtizedes értelmiségi várokozás pontos analízisekor (*Részlet egy lehetséges verses regényből*), s bár érintett, „egy osztály eleme” csak, *része* csak a kornak, egész személyiségét kivonni se tudja, de rátenni se képes a közös valószínűség hullámaira. Bár a kor, a köz-idő egész költészetének kontúrjaként, felismert s elszenvedett kereteként van és hat, a *lét* egy egészen konkrét, személyes élet-helyzetben kristályosodik *tan-ná*, megoldhatatlanságában „kurzíválódik” ontológiává. A praxis, egy mindent magába szívó szerelem csomósodik kilátástalanná a második kötet lapjain. Ha meg nem is oldja, legalább számot ad róla, mely számadás kényszer, kín és gyönyörűség. Az átétet megírni, s így újraélni költői kényszer; kín, mert visszahozhatatlan, s gyönyörűség, mert mégis visszahoztam. Az elemekből a tudatos, bár magát a versekre joggal bízó kompozíció könyörtelenül kirajzol egy „lehetséges verses regény”-t. Egy magán-regényt, a par excellence lírikus saját történetét, kölcsön-szobákkal, idegen fürdőszobákkal, konspirációval, lebukással, „vad éj”-jel, mely délelőtt. A kaland keretei és kellékei között létezik e csontolvasztó szerelem, s bár iszonyú energiák árán magával ragadja, átlékesíti a kisszerű praxist, idővel törvényszerűen kihűl, megdermed, mint a láva, saját hordalékától. Mégis teljes, mégis maradéktalan, mert – visszahoztam – költészetét transzponálódik, versben dermed önmagára. „Poétikájára” nézve olyan „regény”, melyben nem, vagy nem elsősorban a szövegalakító, hanem a konspiráló-kiszolgáltatót élethelyzet tiltja ki a fabula nagy részét a szűzséből, s olyan „regény”, mely e szűzsét csak a líra sokszoros transzformációival alakíthatja – verssé. Olyan „regény”, melyben a kimondás-elhallgatás viszonyrendje nemcsak alkotói mérlegelés következménye. Úgy regény hát, mint minden „alanyi” költőé – líra epikus félhátterrel.

A versekben tehát erről, félrehallgathatatlannul és ki nem kerülhetően, de a versek *mégsem ez*. Hanem strand, szobatóz, tenger, harisnyahínár, gubanc ezüst és muskotály fény, híg parázsfall és zacskós leves, reflektorok kimarta tér, sejtelmes káposzták és az éjszaka hézagatlan lilája, Körtér, egzaltált vérnarancs, Villányi-büfé és sóvár öröklét – „ezer ámult szilánk”. A versek megannyi tárgy, pontos észlelés, gazdag részlet, feltöltve, átjárva démonokkal, költőiséggel, feltöltve „rakovszkyval”, hűvös mérlegeléssel és villámló szubjektivitással.

A vers Rakovszkynál *megalvado idő*, szünetlen átmenet a „még mindig” és a „már” között, egy saját, harmadik idő a *van* és a *volt* „oda-vissza hullámverése / fölött”. Bármilyen történik, soha „nem éppen ott”, soha „nem én egészen”, s maga az alapállás, az attitűd is mozog, mozog az „állandó jelen”, amit a legnagyobb és legreménytelenebb kihívás megragadni, hisz „mozog a mozdulat, / mozog a már nincsen itt”. Nem valami tudós, filozóf időszelelet ez, formulának közhely lenne, zanza, csupán az ideiglenesség keserves tapasztalata, az állandóság hiányát szobákban, helyzetekben, mindennapokban, s mert csak *ez* ismétlődik, „idővel” felismeréssé, fogalmivá kristályosodik. Verssé alvad. Nem a hüvös-fölényes szemlélő, nem a túl-levő mondja, hadarja itt, hogy *minden mozog*, hogy „itt eddig még nem, itt többé soha”, hanem a sodródó, az elsodort, a kiszolgáltatott vacog „két idő közt”, a „*volt*” és a „*nem-sokára*” között, s mivel se kilépni, se megállni nem tud, kapaszkodó, semmit markoló mozdulatát mutatja föl állandóként, hitelesként – „az átélés egykori módját”. Az egykor most-ját, s a most-ban minden múltat. Kitartott, éjszakai fényképeken a város fény csak, a forgalom, villamos és autóbusz fénycsik, csóvás mozdulat, „üres”, megfoghatatlan, de forrásáról, hordozójáról a legtöbbet mondja el: mozog. Két sőtét között: *van*. A második kötet nyitóversében van egy kép, végső soron arról, hogyan ragadható meg a megragadhatatlan. Egy vödör vízről „szól”, egy mozdulatról, és sárról aztán. Nem igényel és nem tűr magyarázatot. „Vizet zúdítanak ki / a ház elé: egyetlen pillanatra, / mielőtt lenne szürkén sötétebb szürke folt, / árnyéksík: sugárral, iránnyal áthatott / el- és szétszáguldás, csillagrendszer”. Megalvadt idő a vers.

Ahogy az idő őt, s ő az időt „kezele”, úgy hat át mindent verseiben mozgás, áram és hullám; légnemű, folyékony és szilárd alakul egymásba és vissza pillanatról pillanatra. S ahogy az idő, úgy anyaga Rakovszkynak a fény, a víz, s úgy a lélek megfoghatatlan halmazállapotai, mozgásai. „Fojtott sugárzás, testetlen zajló áradat” tölti ki a vers és a létezés tereit, válik tapinthatóvá, gyönyörűségesen anyagszerűvé, hogy a következő pillanatban el is tűnjön, föl is oldódjon a versen túli, az észlelhetőn túli „világ vizeiben”. Kitüntetett, talán leginkább jelentésszerű eleme a víz, a megfoghatatlan s mégis vaskos-valóságos anyag, s itt, ahogy korábban, ismét meg kell állnom *A földvári mólón*, Szabó Lőrinc hatalmas versénél. A partra döngő tó, a nagyítóüveg-hús leírása alighanem a plaszticitás csúcsa a század magyar irodalmában, s előképe, mintája, ha önkéntelenül is, Rakovszky fény/víz-képeinek, a *Strandnak*, a *Szozopolnak*, vagy épp a *Jégnek* a második kötetből: „mikor hadarta kéken magát még, s szünetlen / érvelt a part kövén a rövidlító elem, / s káprázott-elsötétült, tárgult egyhelyben . . .” – és sorolhatnám a látványokat, melyek másztó módon idézik a mestert, lefegyverző pontosságukkal, tűnékeny végérvényességükkel. Nem utánzás ez, dehogy. Még csak megtanulás se, hisz ha valami, akkor épp ez megtanulhatatlan. Nincs recept arra, hogy „illékony állapotok laza csokrá”-ból megképződik valami, ami maradéktalanul önmaga, ami „kurzívval szedve: van”, s épp mert teljes önmagát jelenti, több önmagánál. Első kötetében írja Rakovszky egy csendeletről, hogy „oly lidércesen / valódi volt, / amilyen sosem / lehetett fény s idő önkényének kitett / modellje.” Igen, a legnehezebb mindig ilyen egyszerű, „annyi”, hogy a jelen-ségen áttetszik, átvilágít a létezés, a tényeken a lényeg – névszón az ige.

„A keret azzal, hogy kimetsz, a tárgyban / lappangó állítást a felszínig / szívja”, mondja Rakovszky, ismét csak festményről, „valódi” valóságról *A német-alföldi teremben* tömör, remek képleírások után, azok konklúziójaként. Az „állítás”, persze, minden vers-tárgyban is ott van, s ott – mutatis mutandis – a keret, mégsem elég a „kimetszés” ténye, a kiválasztás csak előfeltétel, lehetőség az állításnak, hogy a felszínig szívódjon. A festő és a kontár csendélete, „sejtelmes káposztája”, modellje szerint ugyanaz, eredményében ég és föld. Az egyik utánzás, a másik újratereztetés, az egyiké olyan, mint a valódi, a másiké valódiabb annál: igaz. A vers sajátosságát nem az, amit állít, hanem *ahogyan*. Ahogyan a lappangó a felszínig szívódik. S amiért ezt az idézetet versei egészére is fontosnak érzem: ki is mondja, amit költészetével állít, hogy tudniillik a költői-művészi *mondás* nem valamely tétel, tanulság, szentencia, hanem – folytatva az idézetet –: „Káposzta és hering / és lámpa egy-

szersmind". Vagyis, hogy szobátűz, zacskós leves stb., s hogy versben mind egyenrangú halállal, szerelemmel, forradalommal. A dolgok mint önmaguk – és mint viszonyaik együttese. A tények, a részletek, ahogy hatnak egymásra, megtelnek egymással, s így valódiabbak önmaguknál, jelenvalóak *voltukban* is. A látvány, a vers „azt mondja: volt”, s „mintha azt mondaná: van.”

Rakovszky minden szertelen démonai ellenére racionális, evidens költő, közérthető. Tudja, amit kevesen, fölidézni az olvasó számára az elemi, elengedhetetlen heuréka-élményt. A nagy versívek csúcán a katarzist, a kis részletekben az ámulat ráismerést, hogy a Körtér tényleg ilyen lidérces alkonyatkor, az izzadt nejlón bizsergése tényleg selyemcukor, hogy a harisnya tényleg zizegve szívja meg a szoknya bélését, hogy a nemzedék könyvespolcai valóban félbemaradt sorozatokkal, A-tól L-ig lexikonokkal vannak teli. Az egyszeri élmény és fogalmazás mögött ott a közös tapasztalat, a nyelvnél tágabb konvenció, az, amitől még nem lesz feltétlenül vers a vers, de ami nélkül biztosan nem válik azzá.

Versbeszéde, a fogalmazásmód és modor, mely ama „hogyan”-nak fő hordozója és letéteményese, mindenekelőtt áttetszően tiszta, világos. Verslogikája induktív, a tárgyat, szituációt, amiből kiindul, előbb pontosan leírja, részletezi s fokozatosan bontja ki az állítást, a benne rejlő többletet, legyen tárgya egy téli kép, egy soproni megnyitó, vagy egy pakli kártya. Miközben gazdagítja, megforgatja, vonatkoztatja „témáját”, egyre emelkedik a vers, szinte sorról sorra, egyenletes ívben, majd megiramodik, egész súlyával szét- és fölszáll, hogy aztán, már egész más dimenzióban, a csúcsponton kimerevedjék állításként, egyszeri és végleges egybevillanásaként. Általában a csúcspont, ha közvetlenül is, de megelőzi a zárlatot, melyben nyugodtan, méltóságteljesen, „fáradtan” lecseng a vers, kitűnik a képből, mintha nem is történt volna semmi. Hisz mi is történt más, mint névszón ige... A Rakovszky-vers arra kivételes példa, hogy mérték és bölcsesség megfér az elemi, a végletes érzelmekkel, arra, hogy a vers fegyelem és arány, *munkadarab* a felidézett, teremtett s így újra-élt extázis pillanataiban is.

A grammatika, a „szilárd fal” kezdetben mindig szigorú kerete a „folyékony lét”-nek, s ahogy e lét egyre inkább átvilágít rajta, fel is oldja hozzávetőleges „edényét”, egy lesz vele. Feltölti, beteljesíti, túlfutván rajta megújítja, de nem semmisíti meg. Mindez mindkét jellegzetes verstípusára érvényes, a lassúbb tempójú, szélesebb alapozású fogalmibb-gondolatibb versekre éppúgy, mint a karcsú, fűrgé dalokra, dal-reminiszcenciákra. Ez utóbbiak a lágyabb, a reménykedőbb-megengedőbb versek, melyek szűkebb érzelmi tartományt kisebb, alig észlelhető, „hosszirányú” mozgásokkal járnak be, s melyek közt olyan remekek akadnak, mint a *Dél*, a *Hasonlatok*, vagy az *Esik*. Utóbbi megindítóan, kivételesen szép vers, mintha nagy magasságban futna végig a „téma” kifeszített kötelén, egy lendülettel, torpanás, billenés, erőlködés nélkül, „mosolyogva”, mintha a világ legtermészetesebb dolga volna kötél-táncolni, ilyen verset megírni, csak „lentről” szédül bele az ember, hogy mekkora a választott magasság, milyen vékony a kötel, milyen könnyű leesni. Egyébként ez a verstípus az, amit Rakovszky nem kontrollál „lentről”, a figyelő pozíciójából, de ami elvész a reflexió hiányával, azt megnyeri odaadásban, önfeladásban, sőt, itt lesz „ön” attól, hogy „feledten”.

Mondatai sajátos módon imitálnak élőbeszédet, hisz olykor mintha retorikai figurákból tartana bemutatót, indáznak, kigyóznak a részek, szinte játszanak a grammatikai renddel, a szabállyal, hátravetések, hosszú közbeékelések teszik vibrálóvá, sokirányúvá a szöveget. Rakovszky nem elharapja vagy hebegteti a mondatot, hogy az életszerűen görcsös és borzas legyen, hanem régies fiskális-szórendekkel emeli el és nyúvi össze. Nála nem – mint kézenfekvő lenne – életszerű imitál „életszerűt”, inkább körmönfont, nyakatekert és klasszikus-deákos kelti a zötyögő, billegő, mégis gördülő, funkcionális élőbeszéd képzetét. A részek látszólagos kuszasága nem az utca, nem a köznapok, hanem a klasszikus retorika ravasz rendetlensége. Nem egy kiszámítottan „leépült”, hanem egy kiszámítottan „túlépített” beszéd hordozza hát a mindennapi tárgyat, közvetlenné, élővé válva maga is, csak épp a klasszikum, az „ércnél maradandóbb” ironikus-nosztalgikus többletével.

Ama folyékony lét minden elemet ragyogóvá mozgat, minden összetevőt átvilágít. Az ige, mely mozgás, dinamika éppúgy, mint a szárnyas, szakaszokon is bőven áthajló mondat, életképtelen lenne a „mozgatottak”, a névszók, kisserkezetek nélkül. Bár a vers fő súlyait nála a nagy ívek hordozzák, szóalakzatai sem „segéd-erők”, gyönyörű-pontosak, külön chipek a szöveg egészében. Önálló csillagok a „sugárral, iránnyal áthatott / el- és szétszáguldás”-ban, a vers csillagrendszerében, mely rendszert nem mennyiségük, hanem magas fényük, pulzálásuk, intenzív sokszoros viszonyuk alkotja. A későbbi versekben kevesebb az ilyen apró fény, alkalmi disz, szigorúan, sőt rigorózan annyi, amennyit a vers elbír a szertegurulás veszélye nélkül. Érdekes, elgondolkodtató, mennyire nem teremt új szavakat, szókapcsolatokat, hanem egy meglévő, „kipróbált”, elsőosztályú készletből merít tévedhetetlen biztonsággal. Nem a nyelvet kevesli, ha az élet kevés.

Verstanát, formakezelését is inkább a magasszintű, szuverén *használat*, mintsem a lázas újítás, formateremtés jellemzi. Klasszikusan művelt költő, kezében van a forma. Így, és csak így teheti meg, hogy eljuttasson – épp a tárgyias-gondolati verssel. S ez egy ilyen katartikusan „komoly” kötetben is csak színleg ellentmondás. Bonyolult formákba töri *eleve* bonyolultan megteremtett élőbeszédét, sutaságot mímel, majd nagyasszonyi eleganciát, uralja anyagát, nem kell hát uralkodnia rajta. Hagymányos, kötött, szinte kivétel nélkül nyugat-európai formákban ír, rimekkel élezi ki, vagy éppen bizonytalanítja el a sorvégeket, kitüntetett sorfaja a jambikus sor, dallam-reminiscenciái a Walesi bárdoktól a Szózatig, Csokonaitól Rilkéig terjednek. Összegző, nagy versei, mint a *Megnyitó*, a *Részlet*... vagy a *Fényes kudarc* stanzák. A „látvány” kezdetben szabályos és konszolidált, verskezdetei példák lehetnének bármely verstan-könyvben, hogy aztán, amint igazán belebocsátja magát a versbe, amint tétet, irányt kap a szöveg, szétrobbantsa a metrumot a felszínre igyekvő állítás önsúlya, egyszeri ritmusa. Sodorja az olvasót valami édes áram, ami, mire megszokná, össze is zavarodik, s hogy alkalmazkodna újra, már ismét más lábakon fut a vers, nyugtalan, feszült, ideges alig-dallam, hogy aztán a zárlatban visszanyugodjon, vagy legalább visszautaljon a szép, szabályos és érdektelen metrumra. Betölti, abszolválja a szabályt, majd nevetségessé, kétségessé teszi, s mint valamely „cifra szolgát”, segédeszközt igazolja vissza a vers végén. A mód talán szertelen, indulatos, de a meggondolásban inkább valami túllét és szomorú fölény, az autonómia „slampossága”, hisz ha valamit, akkor a vers eme leqkülső szintjén *ezt* kell és lehet szembeszegeznie az élet, a mindennapok precíz függéseivel. S ez már nem formakérdés.

Kiválasztottak és elvegyülők

(Töprengés a sorsról, amely nem közösség)

Olyan korban, olyan tájékon és országban élünk, amelyben a fogalmak inkább emlékeztetnek puhatestűekre, mint gerinces lényekre: vázukat nem belül, hanem kívül hordják. Amíg élnek, nehéz megragadni őket, bármily kézzelfoghatóak, mert kicsusszannak a kézből; s ha kisorvad belőlük az eleven tartalom, tovább görgetik a mondatok az üres héjakat. Olyan szavakkal, kifejezésekkel és fordulatokkal képezhetők mondatok, nyelvtanilag és logikai szempontból kifogástalanul, amelyek mellől hiányzik a megfelelő szövegkörnyezet, az, amelyben értelmesen vagy legalábbis belső ellentmondásoktól mentesen lehet használni őket. A szavak asszimilációja, úgy látszik, nem halad zökkenőmentesen, olykor megáll, sőt sor kerül némely szavak, szócsoporthoz disszimilációjára is. Így fejlődik, vagy inkább így lesz mássá nyelvünk, s bizonyára hasonló zavarokkal kell szembenéznünk másnyelvű kortársainknak is, ám ebben az írásban a magyar nyelvről és a magyar nyelvet beszélőkről essék szó. Nem az a baj, hogy puhatestűek a fogalmak, hogy üres héjként sodródik számos általunk használt fontos kifejezés, mások pedig nyálkásan csúszkálnak körülöttünk, hiszen a beszélők a meglévő szó- és fogalomkészletből válogathatnak; a baj ott kezdődik, hogy a beszélők nagy része nemigen törődik a fogalmak viszonylag helyes megválasztásával, sem azzal, hogy egy-egy szó érvénytelenné tehet egy egész – önmagában véve helytálló – gondolatmenetet. Nem az a baj, hogy üres héjak peregnek az ajkáról, hogy igaz kijelentések tehetők értelmüket vesztett szavakkal; a baj ott folytatódik, hogy a kijelentések sokaságát szemügyre véve kiderül: *összességükben* nem igazak, s nem elég, hogy *összességükben* nem igazak, de külön-külön még az ellenkezőjük sem igaz.

A mai Magyarországon a *zsidóság* fogalma, úgy vélem, egyike a fönt említett üres héjaknak: a ma élő zsidó származású magyarok semmilyen értelemben nem tekinthetők kollektívumnak, származását mindegyikük más-ként éli meg. A magyar-zsidó sorsközösség fennállását nem utolsósorban a fogalmak tisztázatlansága teszi kérdésessé. Egy reálisan létező kollektívum (a magyar nemzet) és egy jelentését vesztett kollektívum (a magyar zsidóság) viszonya akkor is bonyolult, sőt a kívülálló „józan” ész által alig elgondolható volna, ha

a magyar zsidóság egészének hovatartozását nem vitatták volna olyan sokan, olyan sokféleképpen s többnyire sajnos olyan alacsony színvonalon, valamint

ha e kollektívum-fogalom nem veszítette volna értelmét eleinte fokozatosan, részben a növekvő diszkrimináció hatására, majd tragikusan és végzetesen, végül afáziásan és amnéziásan.

Az amnézia, ha eltekintünk is előzményeitől, több mint négy évtizede kezdődött, uralma (amely, mint ismeretes, a magyar nemzet összes sorskér-

désére kiterjed) mindmáig rendületlen a köztudatban (s ezen történészeink és közíróink értékes munkálkodása, sőt a nyilvánosság fokozatos regenerálódása sem változtat sokat), s ha megrendülne is, még igen sokáig megmaradnak beidegződései. A felelősségteljes igazságszolgáltatás a nemzet egészében s a kölcsönös megbékélésre vezető, felelősségteljes katarzis a lelkekben, amelynek a második világháborút követő évek során kellett volna végbemennie, *elmaradt*; egykori üldözöttek és üldözők, s a nagy többség, a szótlan és tétlen tanúk egy-tömegben, új elvek és módszerek által össze-rendezve éltek egymás mellett, végiggondolatlan és nyilvánosan kimondatlan indulataikkal.

Kérdés, hogy ez az elmulasztott katarzis, amely létfontosságú lett volna azokban az években mind a magyar nemzet egésze, mind az életben maradt zsidók számára, bekövetkezhet-e még, bár megkésve; hiszen hiánya továbbra is érezhető, s tudható, hogy többek között ez konzerválja a fönt említett amnéziát.

Úgy vélem: nem. *Az elmaradt katarzis nem következhet be soha többé.*

Az amnézia négy évtizede tart, felnőtt benne két generáció, s növekvőben van a harmadik; ők, akik ma már az ország lakóinak számszerűen is nagy többségét adják, nem juthatnak el oda, és nem oda kell eljutniuk, ahová szüleiknek vagy nagyszüleiknek kellett volna harminc-negyven évvel ezelőtt. Jelen sorok írója beleszületett az amnéziába, benne (s bizonyos értelemben *ellenére*) nőtt fel; mint zsidó származású magyar író, jelen sorok papírra vetése közben azt tekinti fő feladatának, hogy megpróbálja végiggondolni,

mi léphet az elmaradt katarzis helyébe,

vajon e tekintetben ugyanaz-e vagy különbözik a zsidó és a nem-zsidó származású magyarok tennivalója.

Szükséges volna, ha lehetséges volna, hogy valaki „zsidó részről” gondolja végig a magyar-zsidó sorsközösség kérdését, csak hogy ez a fentiek értelmében lehetetlen, mert itt és most ilyen „rész” vagy „oldal” *nincs*; a zsidó származás tudatát, ismétlem, ki-ki másként éli meg, ezért lehetséges, hogy a zsidó származás tudata másokat merőben más következtetésekre vezet, mint engem. Mégis úgy gondolom, vannak kérdések, amelyeket könnyebben vagy jogosultabban lehet fölvetni zsidó származás tudatában, és vannak következtetések, amelyeket elsőként zsidó származásúaknak kell levonniuk. Az alábbiakban ezt kíséreltem meg, igen vázlatosan és bizonyára vitathatóan; remélem azonban, hogy akik állításaimat és a kérdéses módját vitatni fogják, ugyancsak ahhoz jutnak közelebb, ami az én célom, az *igazsághoz*, ahhoz, ami nemcsak azért igazság, mert igaz állítások sora, hanem azért is, mert nemzeti közmegegyezést hoz létre.

A fentiek mellé további kérdések kíváncsoznak.

Ha napjainkban nincs magyar zsidó kollektívum, mi az értelme és a jelentése a „zsidó” kategóriának? Mit jelent és mit jelöl ez a szó, s mi minden következik ebből a jelölésből?

Lehetséges-e (ismét csak itt és most) a magyar zsidóság szerepének és tragédiájának külön zsidó értelmezése?

Van-e magyar-zsidó sorsközösség, s ha nincs, mik a feltételei létrejöttének? Végül pedig: lehet-e külön szerepe a zsidó tudatnak a magyar történelem újragondolásában?

A zsidóság fogalmának meghatározása újra meg újra nehézségeket jelent. Főlegesen volna hosszan fejtegetni, hogy ma Magyarországon a zsidóság miért nem etnikai, vallási vagy nyelvi kategória. Azt is főlegesen volna bi-

zonygatni, hogy társadalmi kategóriának sem tekinthető, bár társadalmi körvonalai valamivel pontosabban kirajzolhatók: a magyar zsidók legnagyobb része – ismert okokból – az ország fővárosában él, s ott egy sajátos (korántsem egynemű) réteget alkot. Ez a réteg azonban meglehetősen diffúz, és éppen mint *egész* nehezen ragadható meg, ráadásul hasonló habitusú nem-zsidó rétegződések veszik körül. (Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a zsidók nagy része értelmiségi pályákon dolgozik, ami részint megsokszorozza, részint az értelmiség egészére kivetíti a velük kapcsolatos előítéleteket; másrészt – és ezt nem árt már itt megjegyezni – mivel a nemzeti tudat alakításáért nagyrészt az értelmiség felelős, ezt a felelősséget a magyar zsidók nagy részének helyzetéből fakadóan vállalnia *kell*.)

Azt gondolhatnók tehát: zsidóság nemcsak mint kollektívum, hanem mint kategória sincs; valakinek zsidó mivolta pusztán a származásra korlátozódik, amit ma már semmiféle kritérium alapján nem lehet számontartani. A származás tudata viszont, a dolog természete szerint, nem nyilvános jelenség: a magán, sőt az intim szféra része. Azt hihetnénk tehát (illetve mi, most és itt élők nem hihetnénk semmit, legfeljebb a főt említett kívülálló „józan ész” gondolhatná), hogy ma Magyarországon a zsidó származású állampolgárokat semmiféle módon nem lehet elkülöníteni a többiektől; sem nyilvános, sem privát vélekedés nem él ilyesfajta megkülönböztetéssel; sem a zsidókat nem kényszeríti származásuk arra, hogy ugyanezt fürkesszék polgártársaikban, és eszerint közeledjenek hozzájuk több vagy kevesebb bizalommal, sem a többiek nem tekintik a zsidó származást kitüntetett tulajdonságnak, s nem ennek fényében vizsgálják zsidó ismerőseik egyéni tulajdonságait; még kevésbé lehetséges, hogy akadjanak olyanok, akik bizonyos intézkedéseket vagy más, többnyire kedvezőtlen eseményeket „a zsidók” számlájára írjanak.

Tudjuk azonban, hogy ez nem így van. Az elkülönítés gyakori szokás, még hozzá, mint sokszor hallani, „mindkét részről”, holott (és ez a kérdéskörben a krónikus tudatzavar első jele) beláthatja mindenki, aki nem primitív sztereotípiákban gondolkodik (vagyis aki gondolkodik), hogy *nincs két rész*. Itt kezdődik tehát a jelenkori tudatzavar: nincs magyar zsidóság, mégis tudni lehet, ki zsidó és ki nem az, miközben nincs végiggondolva, miféle kategória lappang a származás mögött. A tudatzavar egyik jele, hogy a „zsidó” kifejezés mint sztereotípiá* szinte magától értetődik kollektívumként, ugyanakkor nyelvünkben nincs elfogadható, semleges stílusértékű antonímája (hogy néhány használhatatlan, de többé-kevésbé használatos kifejezést említsek: „keresztény” illetve „goj”, másrészt „magyar”, esetleg „jó magyar ember”, megint másrészt, inkább csak a paletta színezése végett, „árja”, ami kivált egy játékos szóképzésben maradt fenn: „árja párja”), ugyanakkor, mint az értelmező szótár adata is mutatja, nehéz megkülönböztetni hagyományosan sztereotip használatát a sértő szándékú használattól, ezért a „zsidó” szó helyett forgalomban vannak bizonyos eufemisztikus kifejezések is, amelyek viszont, kiinduló metaforánknál maradván, a nyálkásan csúszkálók közé tartoznak. Ilyen például az „urbánus” szó, amennyiben nem azt jelenti, hogy ’városias’ vagy ’városias kultúra képviselője’, hanem azt, hogy ’néven nem nevezhető zsidó’.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy amikor zsidók és nem-zsidók zsidósággal kapcsolatos tudatzavaráról beszélek, *nem* az antiszemi-

* Vö. Magyar Ért. Kéziszótár: „zsidózik ’Lenézőleg v. gyűlölettel emlegeti a zsidókat ill. vkit ellenséges érzülettel zsidónak nevez’”.

tizmusra gondolok, még kevésbé annak tettlegességre kész változatára; ez, véleményem szerint, más probléma, és ebben az írásban nem kívánok vele foglalkozni. Ellenkezőleg, úgy gondolom, hogy a zsidókkal kapcsolatos fogalmak tisztázatlansága s a rájuk irányuló képzetek és indulatok kuszasága, zűrzavara önmagában véve *nem* azonos az antiszemitizmussal, akkor sem, ha ez a tudatzavar sztereotip megállapításokkal, sőt idegenkedéssel és bizonyos előítéletekkel jár; akkor sem, ha ez sérti (és az előzmények miatt joggal sérti) a zsidó származásúak (látszólag eufemisztikusan, valójában kirekesztőleg és alattomosan: az „érintettek”) érzékenységét, már csak azért sem, mert *ugyan-ez* a zavar nehezedik a magyar zsidó tudatra, méghozzá sokkal súlyosabban. Úgy gondolom, hogy éles határvonal húzható a tudatzavar görcsei és az antiszemitizmus közé; perdöntőnek az igazságra való hajlandóságot tekintem, másképp és szándékosan egyszerűen fogalmazva: a gondolkodás és a lelkiismeret meglétét vagy hiányát.

Két dolgot szeretnék még megjegyezni, mielőtt kimondok valamit, ami a fentiekből következik, egy szomorú és kíméletlen következtetést. Az egyik az, hogy az antiszemitizmus a fentiek szerint hiány, a lélek és az ítélőerő defektusa, méghozzá olyan hiány, amely a személyiség többi részét épen hagyhatja, és az ítélőerő más tekintetben kifogástalanul (legalábbis látszólag kifogástalanul) működhet. Ugyanakkor mint hiány nem helyrehozhatatlan, bár nincsenek illúzióim a kései nevelés hatékonyságát illetően. A másik megjegyzés: eszem ágában sincs a gondolkodás és a lelkiismeret hiányát az antiszemitizmussal azonosítani, ennek a hiánynak nyilvánvalóan sok más következménye is lehet; másrészt az, hogy a zsidókra értelemszerűen nem jellemző az antiszemitizmus (a zsidó öngyűlölet más lapra tartozik), nem jelenti azt, hogy a zsidó származás önmagában véve megóv a szív restségtől és a gondolkodás hanyagságától. A hiány szempontjából akkor vagyunk igazságosak, ha semmiféle különbséget nem teszünk zsidók és nem-zsidók között.

Ami a pozitívumot mint követelményt illeti, nem így áll a dolog.

Annak, akiben a zsidó származás tudata eleven (márpedig kevesen vannak, akikben a körülmények nem teszik elevenné; leginkább elevenné furcsa módon az a torz tény teszi, hogy sokan vannak, akik titkolják vagy akik elől gyermekkorukban elpalástolták, s az ilyen emberek aztán – akik közé e sorok írója is tartozik – *rájönnek* származásukra, ami az elkerülni vágyott kirekesztettséget visszavonhatatlanná és végzetessé teszi), annak, ha lehet, még kevésbé szabad szem elől tévesztenie az igazságot, mint a többieknek; ám ez nem lehet ok arra, hogy bármiképpen elkülönüljön tőlük. Ez az erkölcsi parancs az, ami a zsidóság fogalmának esetleg még értelmet adhat; mert a hagyomány, ahonnt a magyar zsidóság felelős értelemmel megközelíthető, ahonnt a fogalom tartalma nyomon követhető – a hagyomány *elveszett*.

Ha azonban a zsidóságnak mint kategóriának nem lehetséges, hanem *használatos* tartalmát vesszük szemügyre, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy

a zsidóság ma Magyarországon *faji kategória*.

Továbbmegyek: a történelmi előzmények és a fogalmak ezekkel összefüggő tisztázatlansága miatt *a zsidóság ma Magyarországon pontosan abban az értelemben faji kategória, ezt a fogalmat zsidók és nem-zsidók egyaránt abban az értelemben használják, amilyen értelemben ezt a fasiszta fajelmélet kialakította, majd szankcionálta.*

Ha ezt valaki nem hiszi, járjon utána: gondolja el, mit értünk azon, ha ma valakit zsidónak nevezünk, majd lapozza fel a magyarországi zsidótörvé-

nyek és a német nemzeti szocialista törvényhozás idevágó definícióit; a *meghatározásban nincs* eltérés.

Ennek ellene lehet vetni, hogy nem a meghatározás a fontos, hanem az attitűd; elvégre egyetlen épeszű ember sem állítja, hogy valaki rasszista módon vagy kirekesztő szándékkal gondolkodik csak azért, mert egy közkeletű szót értelemszerűen (illetve szokványos értelemben) használ. Helyzetünket azonban éppen ez teszi nehezzé: a legjobb akarattal is olyan értelemben vagyunk kénytelenek használni nagyon fontos szavakat, amely, tudjuk, réges-rég nincs érvényben, s ha jobban belegondolunk, azt is tudjuk, hogy soha nem is volt érvényben, sőt agyunk más rekeszeiben azt is tudjuk, hogy soha nem is volt értelem. Ugyanakkor a köztudatban nincs más értelem, sőt esetleg a magunk tudatában sincs, hiszen saját erőnkől, saját észjárásunk szerint aligha tudunk jobbat fabrikálni: ehhez a közmegegyezésnek kell változnia.

Mindezt nem szemrehányásként mondom, és nem sérelmet akarok hangoztatni (ennek, legalábbis gondolatmenetemben, semmi értelme nem volna); ez *figyelmeztetés*. Annak, aki általánosító kijelentéseket tesz „a zsidókról”, annak, aki „zsidó tulajdonságokról” vagy akár „zsidó mentalitásról” beszél (márpedig erről van értelme beszélni, sőt kell is beszélni róla), annak, aki ki-tüntetett tényként kezeli valaki zsidó származását, illetve „zsidó mivoltát”, *tudnia kell*, hogy ez a kategória elveszítette korábbi (főleg vallási és etnikai) jelentését, és rasszista jelentéssel telítődött, amelytől azóta sem szabadult meg; és valamiképpen *jeleznie kell*, hogy ettől a jelentéstől tudatosan elhatárolja magát. Erre már csak azért is szükség van, mert a „zsidó tulajdonságok” (pontosabban: a zsidó tudat jellegzetességei) közé tartozik az elkülönítéssel szembeni rendkívüli érzékenység, amelyet a nem-zsidóknak (már csak az előzmények miatt is) *el kell fogadniuk*, akkor is, ha ez némelykor túlzott vagy akár ellenszenves megnyilvánulásokkal jár, sőt akkor is, ha ezt az elkülönítést némelykor maguk a zsidók hangoztatják.

A fentiekből következők, hogy ugyanezt a tudatos fogalomhasználatot a zsidó származásúak mellőzhetik a legkevésbé, és ahogyan a nem-zsidóknak figyelembe kell venniük a zsidó érzékenységet, úgy azt sem tartom helyénvalónak, ha az elkülönítést zsidók kezdeményezik. Itt azonban, azt hiszem, finomabb árnyalatokra van szükség, mint a nem-zsidók esetében, bár a határvonal itt is egyértelműen meghúzható, és a kritérium ugyanaz: a lelkiismeret és a gondolkodás megléte vagy hiánya.

Nem érzem feladatomnak, hogy ezeket az árnyalatokat sorra vegyem, talán egy-két példa elég lesz. Elfogadhatónak tartom azt az azonosságtudatot, amit a zsidók által kitalált zsidó viccek sugallnak. Megjegyzem azonban, hogy ennek az azonosságtudatnak legfőbb értéke egyfajta világszemlélet, ami persze nem kizárólag zsidó sajátság, s mint ilyen az utóbbi évszázadban számottevően gazdagította a magyar kultúra *egészét* (ha ezt némelyek hallgatólagosan nem veszik is tudomásul). Elfogadhatónak tartom a zsidó öngúny legtöbb formáját, amelyeknek legsajátabb tartalmát ugyancsak az azonosságtudat adja, ezért nem is összehasonlíthatók a zsidókkal szembeni gúnnyal. (Kialakulóban van viszont egy, az előbbivel nagyon is összehasonlítható magyar öngúny, amelynek mélyén szintén az elnyomott és lehetőségeiben korlátozott közösség azonosságtudata van.) A fenti két attitűd, úgy vélem, lényegét tekintve nem a szembenállást fejezi ki, s főleg nem erősíti azt. Elfogadhatatlannak tartom viszont, hogy zsidó származásúak látványosan és kategorikusan elutasítsák értékes részeit vagy alkotóit a magyar kultúrának *csak*

azért, mert ezek a magyar zsidóságtól ténylegesen távol állnak vagy éppen-
séggel semmi közük hozzá. Ám itt is finom különbségtételekre van szükség:
ahol a zsidó érzékenység tekintetbe vehető, ott nem ártana tekintetbe venni.
Így például – ez a megjegyzés persze főleg az értelmiségre vonatkozik – el-
fogadhatatlan, hogy valaki egy egész írói *mozgalmat* (természetesen a népiek-
re gondolok) elutasítson, hogy az odatartozó írók teljesítményét egy kézle-
gyintéssel elintézzze, vagy legalább, hogy ne vegyen tudomást az általuk föl-
vetett problémákról; de az már sokkal kevésbé ítéhető el, ha valaki mond-
juk Erdélyi József költészetének egészét ignorálja két vagy három Erdélyi-
vers miatt. (Persze – hogy a példánál maradjunk – másrészt az sem árt, ha
a zsidó értelmiségiek elismerik, vagy legalább tudomásul veszik, hogy Erdélyi
költészetének nagyobbik része igenis a magyar kultúra javához tartozik, s
korai verseire nem vetül rá későbbi aljasságának árnya.) Hozzáteszem, hogy
az ízlésbeli különbségek hangoztatása más lapra tartozik, a problémák meg-
vitatása és a megfogalmazásmód állandó kritikája pedig *mindkét részről* kí-
vánatos. (Ami az aláhúzott szavakat illeti: a kultúrában nagyon is vannak
részek.)

Végezetül teljesen elfogadhatatlannak tartom, s éppoly ártalmasnak,
amilyen tisztességtelennek ítélem azt, ha valaki magyar zsidó létére megta-
gadja magyarságát. Félreértések elkerülése végett: nem azt tartom elítélen-
dőnek, ha valaki nem magyar, hanem más nemzetiségűnek vallja magát, ez
mindenkinek legelemibb joga. (Ilyesmi a magyar zsidókkal hazánkban nem-
igen fordul elő, s a szomszédos országokban is meglehetősen ritka, még ott is
ritka, ahol a magyarságtól az adott nemzetiségi politika miatt előnyös volna
elszakadni, vagy ahol számontartanak külön zsidó nemzetiséget. A határain-
kon túli magyar zsidóságról egyébként külön tanulmányt kellene írni.) Nem
is azokra gondolok, akik túlélőkként vagy azok gyermekeiként elhagyták az
országot: senki sem ítélné el őket, ha nem tekintik magukat magyarnak
(másrészt senki sem vonhatja kétségbe magyarságukat, ha magyarnak tekin-
tik magukat.) Azokról a zsidó származású magyarokról beszélek, akik az or-
szág jelenlegi határai között élnek: teljesen elfogadhatatlannak tartom, hogy
származásukat bármilyen meggondolásból, akár egyetlen gesztus erejéig is
szembeállítsák nemzetiségükkel, hogy „a magyarokról” úgy beszéljenek, mint
akik nem tartoznak közéjük, hogy amikor zsidónak vallják és tekintik magu-
kat, ne tekintsék magukat *legalább annyira* magyarnak.

Ezt pedig nem valamiféle „hazafiatlanság” vagy „zsidó klikk-szellem”
miatt tekintem súlyosan elítélendőnek (az utóbbi fordultnak – tisztességgel
szólva – dögszaga van), hanem azért, mert ha valaki magyar zsidó létére a
két fogalmat szembeállítja, éppolyan előítéletektől fertőzött sémákban gon-
dolkodik (ha más is az előítéletek tartalma), éppolyan rasszista meghatáro-
zottságú sztereotípiákat forgalmaz, mint az a nem-zsidó, aki nem szabadult
meg előítéleteitől.

Lehet, hogy a zsidó tudat előítéletei kevésbé agresszívak és általában,
közvetlenül kevésbé veszélyesek, mint a nem-zsidó eredetű előítéletek; mégis
úgy vélem (előbb azonban ismét hangsúlyozom, hogy a zsidó előítéleteket
nem az antiszemitizmussal mértem össze, mert azzal nem összemérhetők): a
kétféle előítélet közül az előbbi súlyosabb és kategorikusabb elbírálás alá
esik, mint az utóbbi. Ezen pedig azt értem, hogy a történelmi tapasztalatok,
különös tekintettel századunkra, arra *köteleznek* mindenkit, akiben él a zsidó
származás tudata, hogy ragaszkodjék a lelkiismerethez és az igazsághoz; még-
hozzá, ha nem is erősebben, de közvetlenebbül kötelezik őket, mint másokat.

Amikor azonban a zsidó eredetű előítéletek elbírálásáról beszélek, szükségesnek érzek egy megszorítást; éspedig, hogy ezt az elbírálást elsősorban olyanok végezzék, akik maguk is zsidó származásúak. Ezzel a közmegegyezésnek nem egy, hanem *két* fontos feltétele teljesülne (túl azon, hogy kevésbé kellene tartani félreértésektől és a zsidó érzékenység sérülésétől): bebizonyosodna, hogy nincsen valamiféle kimondatlan, rejtett zsidó érzület, hogy a magyar zsidó tudat semmit, még az előítéleteket sem hajlandó előítélettel fogadni (ami, még egyszer leszögezem, *nem* azt jelenti, hogy „megértéssel” kell fogadni a rasszista gondolkodásmódot s főleg bűncselekményeket), valamint: a legcsekélyebb mértékben sem hajlandó elhatárolni magát a magyarságtól mint nemzeti entitástól. Ez az egyik. A másik: mindez csak akkor *bizonyosodhat be*, ha ezt a törekvést a magyar közvélemény elfogadja és tudomásul veszi. Ez pedig egyértelmű a *bizalommal*.

Hogy ez a hajlandóság sokakban megvan, jól mutatja az az indulatos vita, ami tavaly robbant ki egy néhány soros vers körül. A vita, amely véleményem szerint félreértésen, méghozzá szándékos félreértésen alapult és megengedhetetlen vádaskodássá fajult, természetesen *nem elsősorban* ezt mutatja, hanem azt, mennyi feszültség és lefojtott indulat gyűlt föl az utóbbi években, s hogy ennek kizúdulásához elég egy-két nyeglén fogalmazott mondat (amelyben egyébként ugyanez az ingerültség lappangott). Egy pozitívuma azonban volt a vitának: azok, akik a legérzékenyebben reagáltak a szerző állítólagos „nemzetgyalázására”, legnagyobb részben zsidó származásúak voltak, éspedig nem aggódtak, nem a várható zsidóellenes visszahatástól tartottak, hanem *fel voltak háborodva*. Úgy gondolom, a verset illetően nem volt igazuk (bár a szerző alighanem okosabban tette volna, ha megpróbálja árnyaltabban kifejteni, mi az, ami nyomasztja), az viszont kiderült, hogy *a magyar nyilvánosságban a zsidó eredetű hamis általánosítások legerélyesebb bírálata maguktól a zsidóktól várható*.

Mindeddig csupa olyasmit mondtam, ami többé-kevésbé nyilvánvaló. Most azonban megpróbálok továbblépni.

A fentiek értelmében elmondható a származás tudatáról, hogy a zsidók személyiségében a magyarság tudata ugyan teljességgel kiterjed rá, ő viszont nem terjed ki a magyarság tudatára. Sőt: a zsidóság tudata ugyan elképzelhetetlen a magyarság tudata nélkül, a magyarság tudata viszont annál inkább elképzelhető a zsidóság tudata nélkül, már csak azért is, mert a két kategória nem egyenértékű s főleg nem azonos érvényű; a magyarság tudata elképzelhető a zsidó származás erősebb vagy halványabb tudatával, e tudat kialvásával, kioltásával, elfojtásával és megtagadásával is.

Kérdés tehát: erkölcsi kötelesség-e, hogy ki-ki számontartsa zsidó származását, s hogy e származás tudatában zsidónak *vallja magát*? Másképpen szólva: ahogyan teljesen elfogadhatatlan, hogy valaki magyar zsidó létére megtagadja magyarságát, *ugyanúgy elfogadhatatlan-e* a zsidóság megtagadása? (Szándékosan fogalmazok a lehető legélesebben: szeretnék sorra venni minden lehetséges konzekvenciát.) Elítélendő-e, ha valaki nem kívánja számontartani származását, akár azért, mert nem tartja lényegesnek, akár azért, mert pusztán tehernek érzi, és meg akar szabadulni tőle? Továbbá: elítélendő-e, ha valaki, félve a várható megbélyegzéstől, származását letagadja vagy legalábbis nem hangoztatja, és ennek értelmében nem is tekinti magát zsidónak?

Úgy vélem, ezek a kérdések nem a legszerencsésebben vannak feltéve. Vannak azonban kérdések, amelyekre akkor is egyértelmű választ kell ad-

nunk, ha a megfogalmazást nem érezzük sem kellőképpen árnyaltnak, sem pedig méltányosnak. A fenti kérdések, ha kimondatlanul is, jelen vannak a köztudatban; én pedig azt felelem kivétel nélkül mindegyikre: *nem*.

Ezt a választ persze én sem tekintem magától értetődőnek: indoklásra és igazolásra szorul. Először is, a tagadás nem ugyanabban a mértékben vonatkozik a kérdésekre; másodsor pedig, további kérdések és állítások kívánkoznak mellé.

Legalább futólag meg kell említenem egy tényt, amelynek a gondolatmenet szempontjából nincs különösebb jelentősége, de annál nagyobb gyakorlati jelentősége van; ez pedig a *keveredés*. A vegyes házasságok már a múlt században is gyakoriak voltak, gyakoriságuk a két világháború között sem csökkent számottevően (kivéve az 1941–44 közötti éveket, amikor ezt – a magyar törvényhozás örök szégyenére – az országgyűlés által elfogadott törvény tiltotta), majd a második világháború után, párhuzamosan a zsidó tudat elhalványodásával és új értékek előtérbe kerülésével, az addiginál sokkal gyakoribbá vált a vegyes házasság, miközben a fogalom elvesztette jogi és vallási értelmét, vagyis értelmét veszítette. Nem kívánok e *folyamat* elemzésébe bonyolódni, csupán azt jegyzem meg, hogy Magyarországon a zsidó származásúak többsége már ma sem *csak* zsidó származású (ilyenek egyébként, ha jobban belegondolunk, egyáltalán nincsenek; vagy ha vannak is, oly kevesen, hogy az ő származásuk tudata nem okozna társadalmi problémát). Várható, hogy a ma élő magyar zsidóság néhány nemzedéken belül vér szerint is végképp elkeveredik a nem-zsidó lakossággal. Ám ez önmagában véve nem fog megoldani semmit, mert a zsidó tudat így is fennmarad, sőt esetleg még ellentmondásosabbá, még skizofrénebbé válik. Ebben az esetben, a folyamat jellegéből adódóan az is várható, hogy a bizonytalanság és a zavar növekedése a magyar köztudat egészére ki fog terjedni. (Megjegyzem: a keveredés *mértékének* számontartása, ha minden rossz szándék nélkül történik is, még egyértelműbben rasszista sémákat követ, mint a „zsidó” minősítés, mert ebben – az utóbbival ellentétben – semmiféle vallási, nyelvi vagy kulturális mellékjelentésnek nincs helye.) Ismétlem tehát: a keveredés *ténye* (amelyet önmagában véve nem lehet értékelni, de az, aki bármilyen meggondolásból nemkívánatosnak tartja, annál egyértelműbb minősítést érdemel) hozzátartozik a magyar-zsidó sorsközösség kérdéséhez, de nem azonos vele, sőt önmagában véve nem is visz közelebb annak tisztázásához. Előre kellett azonban bocsátanom ahhoz, hogy a következő kérdéseket bonyolult magyarázkodás nélkül föltehessem. Amikor zsidókról vagy magyar zsidóságról beszélünk, ez a tény mindig hozzágondolandó.

Visszatérve a zsidósághoz való kötődésre mint erkölcsi problémára: egyáltalán *tekinthető-e* zsidónak az, el lehet-e várni attól, hogy zsidónak tekintse magát, aki (s a túlélők gyermekei között sok ilyen van, valószínűleg a többségük* ilyen) nem származásának tudatában nevelkedett, nem készülhetett föl az ezzel járó konfliktusokra és lelki teherre, másrészt nem meríthetett erőt a hagyományból sem, a távolabbi múlt megrendítő történeteiből vagy őseinek védelmet adó észjárásából és példaadó tetteik emlékezetéből, mert hallgatás fedi a történeteket, az észjárást és a tetteket – tekinthető-e zsidónak az, *el lehet-e* várni, hogy zsidónak tekintse magát, attól, akinek legfogékonyabb évei

* Amikor itt és máshol arányokról beszélek, igen óvatosan teszem, elvégre nem hivatkozhatom adatokra. Amikor tehát a magyar zsidók nagyobb vagy kisebb részéről szölok, kijelentéseim nem ellenőrizhetők (bár valószínűsíthetők). Másrészt nem hiszem, hogy ezen múlik az írásomban kifejtett gondolatok igazsága.

alatt meg sem fordul a fejében, hogy ő zsidó, majd egyik pillanatról a másikra „felvilágosítják” származásáról vagy „rájön” származására, vagyis váratlanul rázuhan egy olyan teher, amelyhez egész addigi neveltetése szerint semmi köze – *elképzелhető-e*, hogy egy ilyen embernek (akár felnőtt, akár – mint rendszerint – még gyerek) egyik pillanatról a másikra zsidó tudata lesz, hogy zsidó tudata utólag maradéktalanul (ugyanakkor különösebb kompenzáció nélkül) kialakul, és szerves része lesz tudata egészének?!

A választ ezúttal az olvasóra bízom.

Hozzáteszem: nemcsak a benne rejlő rövidke válasz végett tettem föl az iménti hosszú kérdést, hanem azért is, hogy rávilágítsak az írásom elején említett magyar amnézia sajátos működésére a zsidó tudatban. A magyar zsidó tudat folyamatossága, amelyet az asszimiláció nem tudott megszakítani, a diszkrimináció időszakában összezavarodott, majd az üldöztetés után végképp megszakadt. Azért, ami az általános magyar amnézián belül zsidó amnézia – ki kell mondanom –, közvetlenül apáink, az üldöztetés túlélői felelősek; arról viszont, hogy a magyar zsidó tudat folyamatossága megszakadt, nem elsősorban a túlélők tehetnek. Erről azonban később; most elég annyit megállapítani, hogy Magyarországon a zsidó tudat megszakítatlanul élő hagyománya egyszer- s mindenkorra elveszett, s ezt a magyar zsidók a maga teljességében, ha akarnák sem állíthatnák helyre semmilyen módon, soha többé.

Természetesen a zsidó származás: *valóság*, és pedig legkevésbé sem a szó rasszista értelmében az; minél inkább teher, annál inkább valóság; s bár nincs joga elítélni senkinek, ha valaki szabadulni akar ettől a teherből, azért nem árt tudni (és különösen a zsidóknak nem árt tudni), hogy a valóságból nem lehet kimenekülni, s ha valaki menekülni próbál, a menekülés is részévé, mégpedig a legpusztítóbb részévé válik a valóságnak. Jó, jó; de azért mégsem *csak* teher; akkor hát *milyen értelemben valóság a zsidó származás?* A következő utáni bekezdésben megpróbálok válaszolni rá, előbb azonban engedtessek meg egy kis kitérőt.

Írásom elején kijelentettem, hogy a magyar zsidóság nem vallási*, nyelvi vagy etnikai kategória, s hogy társadalmi kategóriának sem tekinthető, majd azt is kijelentettem, hogy a fogalom faji értelemben használatos, azok által is, akik esetleg nem rasszista módon gondolkodnak; és bíráltam a fogalom sztereotíp használatát. Erre valaki esetleg azt mondja: hagyjuk hát a fogalmakat és azok elveszett vagy megváltozott értelmét, inkább tapasztalatainkat idézzük fel. Tagadom-e, hogy vannak „jellegzetes zsidó tulajdonságok”, felismerhető „zsidó jellemvonások” (hiszen példák sokaságát lehet felhozni rájuk)? Nem tagadom, bár állítani sem vagyok hajlandó. (Zárójelben: az említett „tulajdonságok” és „jellemvonások” rendszerint azért bizonyulnak „zsidónak”, mert gazdájukról már *előzőleg* tudható volt származása. Itt is érvényes a különbségtétel: az efféle vonások megragadása némelyeknél primitív előítélletté, másoknál árnyalt és hiteles jellemrajzzá válhat. Én az ilyen jellemvonások iránti fokozott érdeklődést sokkal konkrétabb tulajdonságnak tartom, mint például a „spekulációra való hajlamot”.) Inkább azt mondanám: a zsidó tudatnak vannak jellegzetességei: ezek egy része a neveltetésből, más része a történelmi tapasztalatból fakad. Azt sem tagadom,

* Magyarországon jelentős izraelita hitközség van, amely azonban a zsidó származásúak többségét nem foglalja magába. Hazánkban a zsidóság mint vallás régóta nem társadalmi probléma.

hogy a származás valamelyest befolyással van a vérmérsékletre és a kedélyre. Ekkor valaki megkérdezheti: szóval mégiscsak vannak fajilag motivált különbségek zsidók és nem-zsidók között? Azt felelném: lehet, hogy vannak, de csak annak van joga beszélni róluk (s ez nem-zsidókra egy fokkal még inkább vonatkozik, mint zsidókra), aki szem előtt tartja a magyar-zsidó kérdéskör egészét, különösen pedig azt a tényt, hogy a magyar zsidóság tragédiájában a túlzott asszimilációnak is része volt. (Túlzáson egyébként nem az asszimiláció mértékét, hanem a módját, különösen kritikátlanságát értem.) Szeretném leszögezni: az *egyéni* zsidó tulajdonságok, ha egyáltalán vannak, nem játszanak számottevő szerepet a magyar-zsidó sorsközösség kérdéskörében, de még magában a zsidó tudat alakulásában sem; szerepe – zsidó kollektívum híján – egyedül a zsidó tudatnak mint valóságnak és adottságnak lehet. Nem helyes azonban szem elől téveszteni, hogy a zsidó tudat ma Magyarországon elsősorban hiány, önmaga lényegének, voltaképpeni tartalmának hiánya.

A zsidó származásról és annak tudatáról mindeddig úgy beszéltem, mintha ellentmondásaival együtt is valami kézzelfogható, állandó és teljes dolog volna, s főleg, mintha készen állna, mint valami köntös, amelyet csak fel kell öltetni, ha levetni nem lehet is. Ezt most pontosítani kell. Ha valaki a zsidó származást nem akarja pusztán címkének tekinteni, amelyet az üldözés emléke és néhány homályos képzet vesz körül, ha valaki a származást *reális értéknek* akarja tekinteni, az rendkívül nehéz helyzetben van, illetve szokatlanul nagy *feladat* előtt áll. Ma, amikor a hagyomány nincs meg, és a zsidóság mint kollektívum nem létezik, *a származásnak tartalmat kell adni, és a zsidó tudatot el kell sajátítani.* Ez pedig nehéz feladat: nehezebb és tovább tart, mint mondjuk egy diploma megszerzése, sőt merem állítani, hogy a feltételek súlyossága miatt nehezebb, mint felelősségteljes és tisztánlátó magyarnak lenni (már csak azért is nehezebb, mert ez utóbbi egyik feltétele a zsidó tudat ilyen értelemben vett elsajátításának.)

Mivel jelen sorok írója nem tartozik azok közé, akik a zsidóság tudatát a szó mélyebb értelmében elsajátították, igen keveset tud erről mondani, s azt is meglehetősen bizonytalanul. Inkább csak jelezni szeretném: ebből a szemszögből sem látom megengedhetőnek zsidóság és magyarság szembeállítását. Az a magyar, aki jól ismeri az egyetemes zsidó kultúra évezredes értékeit (ilyenek, sajnos, kevesen vannak, egyébként pedig nem feltétlenül zsidó származásúak), nyilván *egyszerre* tudja közelről és távolról (vagyis tágasabb perspektívából) szemlélni a magyar kultúra értékeit, és nyilván különös érzékenységgel fordul a kultúrák összefonódása, az ilyen összefonódásból fakadó értékek felé. A zsidó hagyomány mindig is készen állt arra, hogy összefonódjék más kultúrákkal; talán elég, ha a későantik zsidó-görög vagy a középkori zsidó-mór-spanyol találkozás nagy pillanatára utalok. Azt a kérdést, hogy a magyar-zsidó találkozás mennyiben fogható hozzájuk, föl sem vetem; azt hiszem, hiú képzelgés volna. Céлом csupán annyi volt, hogy leszögezsem: *a zsidó tudat (akárcsak a magyarság tudata) mindenke előtt színvonal kérdése.** Éppen ezért felületességnek, sőt önhittségnek tartom, hogy valaki, akinek fogalma sincs a zsidó kultúra legfontosabb értékei-

* Azoknak, akik fölvetették a magyarságtudat színvonalának kérdését – főleg Németh Lászlóra gondolok –, ebben a tekintetben, úgy vélem, igazuk volt. Tragikus viszont, hogy ezt az igazságot többnyire hamis összefüggésekbe ágyazták, ami azóta is jóformán lehetetlenné tette ugyanennek a teljesen jogos, sőt létfontosságú kérdésnek újbóli föltevését és demokratikus értelemben való tisztázását.

ről, nem ismeri a zsidóság vallásához való viszonyát, hozzávetőleges tudomása sincs a zsidóság történetéről és szokásairól, de még csak el sem tudja olvasni a zsidóság legfontosabb iratait (hogy a zsidó tudat mélyebb átélésének néhány szükséges, de korántsem elégséges feltételéről beszéljek): elbizakodottságnak és kérkedésnek tartom, ha egy ilyen ember minden fenntartás nélkül zsidónak nevezi magát, méghozzá a szó kirekesztő értelmében. A zsidó tudat elsajátítása itt és most nyilván igen kevesek számára járható út, és akkor is az lesz, ha számottevően megélnékül a vallási élet (amelynek volnának bizonyos feltételei – mindenekelőtt egyfajta megújulás –, de mint kívülálló ezt nem kívánom taglalni); ezért elképzelhető, hogy a zsidó származásúak nagy részében végképp elhalványul a zsidó tudat.

Kérdés azonban: levontam-e a zsidó tudat elhalványodásának minden erkölcsi konzekvenciáját?

Nem. A legfontosabb még hátravan.

Van egy nagyon fontos dolog, amiről eddig szándékosan nem beszéltem, vagy éppen csak utaltam rá, holott világos, hogy az utóbbi négy és fél évtizedben ez a magyar-zsidó sorsközösség legsúlyosabb kérdése, és a témával kapcsolatban először ez jut eszébe mindenkinek, így e sorok írójának is. Ez természetesen a magyar zsidóság 1944-es tragédiája (amelybe itt az egyszerűség kedvéért beleértődik annak közvetlen előzménye is, a fokozódó jogfosztottság és üldöztetés hat éve). A „tragédia” szót kissé eufemisztikusnak tartom, voltaképpen *büntettről* van szó, amely része csupán egy addig példátlan világtörténelmi büntettnak. A továbbiakban mégis tragédiának fogom nevezni azt, ami a magyar zsidósággal 1944-ben történt, mert a szót hasznavehetőnek és méltóságteljesnek érzem. A büntett fogalmához a bűnösök képzete társul, én pedig nem a bűnösökről akarok beszélni, még csak nem is az áldozatokról, hanem a túlélőkről és a tanúkról, vagy még inkább ezek ivadékairól; jelezni szeretném azonban, hogy a „tragédia” szónak ezúttal nem tulajdonítok semmiféle magasztos vagy felemelő értelmet. Ami tragikussá tette a bünt, az a magyar zsidók felkészületlensége s a magyar társadalom (nem teljesen jóhiszemű) tanácstalansága volt.

S most föltehetem egyik legfontosabb kérdésemet. Nem jelent-e a zsidóság tudatának elhalványodása vagy éppen szándékos kioltása *árulást*? Természetesen nem a meglévő zsidóság, e bizonytalan és diffúz entitás elárulására gondolok, hanem az áldozatok emlékének elárulására. Az, aki megtagadja zsidóságát, nem tagadja-e meg saját meggyilkolt véreit is? Nem kötelességük-e a túlélőknek és azok gyermekeinek, hogy életük által megőrizték az áldozatok emlékét? Nem megbocsáthatatlan gyávaság-e, s több annál: nem bűnrészesség-e, nem a tömeggyilkosság hallgatólagos jóváhagyása-e, ha félmillió halott, sőt hatmillió halott árnyékában, köztük megalázott, megkinzott és meggyilkolt szüleink, nagyszüleink, egész rokonságunk, utolsó szálgi kiirtott családjaink árnyékában azt mondom, hogy nem vagyok zsidó, hogy nem akarok zsidó lenni, hogy *csak* magyar akarok lenni?!

Vagy azt merészelem mondani, hogy vér szerint ugyan az áldozatokhoz tartozom (lévén olyan szülők gyermeke, akiknek a dolgok rendje és a józan emberi számítás szerint nem lett volna szabad életben maradniuk), de semmi más nem köt hozzájuk, ami egyúttal a magyarság egészéhez ne kötne?

Igen, ezt állítom; és vállalom ennek ódiumát. De nem magam miatt írom ezt, hanem azért, mert ezzel a kérdéssel minden ma élő magyar zsidónak szembe kell néznie. Nyilván másképp is lehet válaszolni. Egy azonban biztos: ha esetleg nem jön létre az a közmegegyezés, amely ennek az írásnak

célja, ha a magyar-zsidó sorsközösség filoszemita fikció marad (most ugyanis az), ha a keservesen induló párbeszéd elakad, és átadja helyét a téveszmék zürzavarának (amelyet a marxista ideológia most már nem tud elfedni vagy semlegesíteni) – nos, ebben a zürzavarban a zsidók a legkeservesebb módon osztoznának nem-zsidókkal. Ez azonban a legkevésbé sem lenne közösség.

Nem kívánok a tragédia társadalmi-történelmi elemzésébe bocsátkozni; vannak tanulmányok (elsősorban Bibóéra és Szárazéra gondolok), amelyek ezt máig ható érvennyel elvégezték. Mindössze két megjegyzést tartok szükségesnek. Az egyik: a magyar zsidóságot a tragédia minden tekintetben felkészületlenül érte (nem úgy, mint például a német zsidókat, akiknek nagy része időben elmenekült, s a többiek is *számot vethettek* lehetőségeikkel, évekkel a konkrét életveszély előtt felmérhették és fel is mérték, mi vár rájuk). Ez a felkészületlenség a túlélőknek nagyban megnehezítette a történetek pszichés feldolgozását, és nagyban hozzájárult, hogy közülük sokan a történetek feldolgozása *helyett* a marxista ideológia radikálisan más értékrendjét választották, még mielőtt az hivatalossá vált volna. Ezzel szorosan összefügg a másik megjegyzés: a tragédia által vágott sebek mindmáig nem gyógyultak be, s az eltelt évtizedek távlatából nem is remélhetjük, hogy az idő múlása vagy a feledés fogja őket begyógyítani. *Ellenkezőleg*: sokkal nehezebb lesz a tisztázás, ha akkor kerül rá sor, amikor már nem lesznek élő tanúk. *De nem veszíti-e jelentőségét a kérdés az idő múlásával? Nem foglalkozunk-e vele máris túl sokat?* Az alábbiakban erre próbálok válaszolni.

Írásomban szeretnék kitérni néhány, zsidókkal kapcsolatos általánosításra. Ismétlem: ezek *nem* antiszemita előítéletek, hanem olyasfajta, nem is mindig elmarasztalóan hangoztatott vélekedések, amelyekben, mint mondani szokás, „van igazság”. Mégsem fogadhatók el igaznak, mert hamis általánosításon alapulnak, és primitív sémákban fejeződnek ki. Az egyik ilyen általánosítás: *a zsidók állandóan felhánytorgatják sérelmeiket, nem tudnak fölöttük napirendre térni*. A kijelentést nem cáfolni akarom (jellegénél fogva nem is lehet), hanem rá akarok mutatni a megfogalmazás mögött húzódó motívumokra. Megpróbálok felidézni, mi járhat annak a fejében, aki ilyesmit mond vagy gondol.

„Rettenetes dolog történt a zsidókkal, de ez a fasiszták műve volt, most más világ van. A bűnösöket felelősségre vonták, a faji megkülönböztetést törvény tiltja; ha van is antiszemitizmus, nem kap nyilvánosságot, és minden jóérezsű ember sajnálja azt, ami történt, és amin nem lehet változtatni, ezért legjobb volna megfeledezni róla. Nem valószínű, hogy Magyarországon valaha is lesz még zsidóüldözés, a zsidók háborítatlanul élnek, teljes erkölcsi elégtételt kaptak: *hát akkor mit akarnak még?*”

Csupa olyan állítás, amiben van igazság, vagy éppen fenntartás nélkül elfogadható. Még lehetne árnyalni vagy bővíteni, de mint általánosítás akkor is hamis maradna, *egy* súlyos tévedés ugyanis van benne; ez pedig az elégtételre vonatkozik.

Nem akarom lebecsülni az utóbbi évtizedek adottságait, ha úgy tetszik, eredményeit és vívmányait. Döntő tény, hogy a faji egyenlőségnek alkotmányos garanciája van, s hogy az egyenlőség a zsidókat illetően gyakorlatilag is csorbitatlannak tekinthető (nem úgy, mint némely más, ugyancsak alkotmányosan garantált princípium), és a köztudat nagyobbik része annak is tekinti. Rendkívül fontosnak tartom, hogy a zsidó *származás* itt és most általában nem jelent hátrányt vagy előnyt sem hivatalosan, sem a mindennapi életben (az utóbbit illetően kialakultak bizonyos íratlan szabályok, amelyeket

zsidók és nem-zsidók egyaránt be szoktak tartani, ha esetleg sztereotípiákban gondolkodnak is), s ennek sok pozitív következménye van: általában elmondható, hogy a tényleges egyenlőség tekintetében a magyar társadalom igen sokat haladt előre. (Igaz ugyan, hogy a zsidóság mint kollektívum megszűnt létezni, valamint az is igaz, hogy nem történt előrelépés ott, ahol az egyenlőség, sőt a normális együttélés távolról sem megoldott feladat, a cigánykérdésben.)

De bármilyen fontosak is ezek a vívmányok, nem jelentenek elégtételt. A magyar zsidóság nem kapott elégtételt a tragédiáért, nem is kaphatott és nem is kaphat soha, különösen nem a fönti értelemben, ugyanis – és engedjék meg, hogy most az egyszer durvább legyek, mint azt írásom hangja megkívánná – elégtételt az adhatna, aki szappanból zsidót tud csinálni.

Elégtételről tehát egyelőre ne beszéljünk. Írásom végén, más szövegekörnyezetben vissza fogok térni rá. Most azonban ideje volna megmondani: valóban olyan fontos ez az egész kérdéskör?

Tegyük fel, hogy a zsidóság sebei a jövőben sem fognak behegedni, és a magyar zsidó tudat zavarai nem múlnak el. Hány embert érint mindez? Hányan szenvednek az üldöztetés emléktől és attól, hogy nem, vagy csak nehezen tudnak megbirkózni származásukkal, valamint attól, hogy a magyar társadalom egészének viszonya a magyar zsidósághoz mindmáig alapjaiban nincs tisztázva? Lesznek, akik erre azt mondják: óvatos becslések szerint mintegy százötvenezer. De ha így áll a dolog, ez a magyar lakosságnak igen kis töredéke; mit számít egy ilyen kis töredék mindinkább magánügynek minősíthető, bonyolult neurózisa, amikor a magyar társadalmat annyiféle más neurózis gyötri? Mit számít, hogy e csekély töredék évtizedekkel ezelőtt vágott sebei nem akarnak begyógyulni? Elvégre másféle sebek is vannak, talán súlyosabbak is*, mindenesetre *magyar sebek*, olyanok, amelyek a nemzet egészének okoznak fájdalmat, s amelyek szintén évtizedek óta nem gyógyulnak be. Miért foglalkozunk a zsidók helyzetével, amikor számottevő társadalmi veszélynek nincsenek kitéve**, és őket sem tekinti a közvélemény társadalmi veszély forrásának (joggal); elvégre vannak közvetlenül fenyegető, súlyos veszélyek is – legyen elég a romániai magyar kisebbség helyzete vagy a cigánykérdés elfajulására utalni –; miért kell hát annyit foglalkozni éppen ezzel a kérdéssel?

Nem volna meggyőző, ha azt mondanám: a magyar-zsidó sorsközösség nemcsak a zsidókat és (ezt hozzá kell tennem) nemcsak az értelmiséget érinti, a magyar-zsidó sorsközösségben mindenki érintve van, aki magyar, bármilyen is a származása; nem volna meggyőző, ha ezt mondanám, mert nem volna igazam. Lehet, hogy ennek így kellene lennie, lehet, hogy ez egyszer így is lesz, de most nincs így. Ezért inkább azt mondom: a kérdéskörnek igenis túl nagy szerepe van a köztudatban, ennél is nagyobb az egyéni tudatokban; e túltengés azonban éppen tisztázatlanságából ered, valamint abból, hogy évtizedekig nem esett róla szó a nyilvánosság előtt. Igenis csökkenteni kell a szerepét, ez azonban a körülötte uralkodó bizonytalanság megszüntetésével érhető el. Nem a hallgatás a célravezető, még csak nem is a pusztá kibeszélés: konszenzusra van szükség, s ha ez megvalósul, félig kimondott gondolatok hosszú, kínos feszegetése helyett görcsös erőlködés nélkül föl

* Az ilyesfajta összehasonlítások méltánytalanságát többen kifejtették; én csak utalok rá.

** Hiba volna szem elől téveszteni, hogy kialakulóban van az antiszemitizmusnak egy újfajta, az eddiginél sokkal agresszívebb formája. Lehetséges, hogy a jövőben megsohasodnak az antiszemita jellegű atrocitások, ez azonban nem annyira a zsidóságot, inkább az egész magyar társadalom stabilitását fenyegeti.

lehet venni más, kimondott és végiggondolt gondolatok fonalát. S ha már e tisztázás nem lehet kölcsönös, mert nincsenek szembenálló felek, annál inkább közös legyen.

Most pedig itt az ideje, hogy föltegyek még egy fontos kérdést.

Elképzelhető-e, hogy volt valamilyen értelme az egyetemes és a magyar zsidóság tragédiájának? Lehetséges-e, hogy az utókorra – ránk, zsidókra és nem-zsidókra egyaránt – bármiféle pozitívum származzék ebből az irtózatossággal megsemmisülésből? Talán mondanom sem kell, hogy nem a történetek esetleges gyakorlati hasznát kívánom mérlegelni; ez, azonfelül, hogy legalábbis hullarablás volna, mellesleg örülség is. Nem is a politikai következményekre gondolok; ezek egyébként sem szakíthatók ki a háború utáni általános politikai összefüggésekből. (A legfontosabb ilyen következmény Izrael állam megalakulása volt, amely mint *következmény* szorosan összefügg a tragédiával, mint *eredmény* a legcsekélyebb mértékben sem.) Úgy vélem, mégoly pozitív politikai következmények sem mérhetők össze az emberiség történetének egyik legnagyobb botrányával, amely magát az emberi létezés értelmét teszi kétségessé. Nemcsak politikai következmény (annál több) az a Nyugat-Európa szerte közmegegyezéssé vált demokratikus érzület, amelynek jótékony hatása leginkább talán az egykori Németország jogutódjában, az NSZK-ban szembeötlő, s amelyben jelentős szerepe van a zsidóság tragédiája miatti megrázkódtatásnak és lelkipurdalásnak. Ez az érzület viszont egyik alapja az egységes, demokratikus Nyugat-Európa eszméjének és valóságának, ami a háború utáni fejlődés legnagyobb eredményei közé tartozik (hozzá mérhető jelentős és *egyértelmű* pozitívumot nemigen találni), és amit nem árt külön kiemelni (ha nem kapcsolható is közvetlenül a zsidóság tragédiájához): a háború utáni Németország – mind a kettő – baráti viszonyban van szomszédaival, kivéve talán az ország másik felét.

A mai német (vagyis: két német) társadalom zsidóellenességhez való viszonyára ki kell térnem, ha érintőlegesen is. Igaz, hogy a magyarországi antiszemitizmusnak megvoltak a maga magyar eredetű okai és hagyományai, sőt a faji elkülönítést sem lehet kizárólag a náciaktól eredeztetni; annyi bizonyos: az adott politikai konstelláció és a közvetlen náci befolyás nélkül nem lehetett volna annyira erős és általános a magyarországi zsidóellenesség, amennyire volt, és főleg nem jutott volna el a náci típusú *jogi* szankciókig. Az elhurcolás nem tartozik ezek közé: nem rögzítette semmiféle rendelet, és nem is volt olyan, országgyűlés által elfogadott törvény, amelynek alapján ilyen rendelet kiadható lett volna (a német megszállás nélkül nem is kerülhetett volna rá sor); s bár a nemzet lelkiismerete nem mentheti fel magát azzal, hogy a büntetést *kizárólag* a náci és a magyar háborús bűnösök felelősek, magát a megsemmisítést mégiscsak a náci hajtották végre*. Ezért saját számvetésünk miatt is tekintetbe kell vennünk, hogyan birkózott meg múltjával a német nép. Elvégre a magyar zsidóság tragédiája csupán része annak a világtörténelmi bűnnek**, amely a német nép nevében történt, és

* Itt az egyszerűség kedvéért tekintsünk el az Ukrajnába került munkaszolgálatosok sorsától, az újvidéki és a kamenyec-podolszki vérengzésektől, amelyek igenis magyar kezűek voltak, tekintsünk el a nyilasok gyilkosságaitól, amelyeket nem lehet közvetlenül a náci számlájára írni, tekintsünk el még néhány bünténytől (például a kassai elgázosítástól), amelyet magyarok hajtottak végre; áldozatoknak nem százezreiről, csupán tízezreiről van szó.

** Nemcsak a zsidóság pusztulásáról van szó; ez csupán egyik (bár leg súlyosabb és jól elkülöníthető) tétele volt a náci népirtás egészének.

olyan politikai rendszer követte el ezt a többszörös bűnt, amelyet a német nép többsége (igaz, e bűnök halmazáról nem tudva) történelmi és tömeglélektani okokból támogatott. Az, hogy a hitlerizmus *katonailag* vereséget szenvedett, nem kellett volna feltétlenül azt jelentse, hogy egyúttal elveszítette politikai és ideológiai bázisát is. (Hogy a katonai összeomlás ténylegesen miért volt teljes ideológiai összeomlás is, arra nem térek ki.) A hitlerizmus eszmei felszámolását az ország „nácitlanítása” sem oldotta volna meg (ennek hatása összevethető a magyar igazoló bizottságokéval). Még kevésbé volt erre alkalmas a szövetségesek némely intézkedése és döntése, mindenekelőtt a kitelepítések. Várható lett volna tehát, hogy a német nép még nehezebben és még hiányosabban vet számot múltjával, mint a többi, terhelte közelmúltú nép, köztük a magyar. Mégsem így történt. Mindkét Németország társadalmi radikálisan, egyszer s mindenkorra leszámolt a hitleri korszak örökségével, és ez a leszámolás az egyéni tudatokban történt. (Kétségtelen, hogy az NDK-ban ezt a folyamatot valamelyest elfedte az ellentmondást nem tűrő monolit ideológia, de nem vitatható, hogy ott is végbement, nem kis részben a hivatalos ideológiától függetlenül.)

Németországban a társadalmi méretű megtisztulást *nem* a hivatalos nácitlanítás váltotta ki, még csak nem is a demokratikus intézmények visszaállítása vagy a gyors újjáépítés (bár ezek feltételei voltak); e folyamat a háborús bűnösök felelősségrevonásával, a bűnök által kiváltott megrendüléssel, döbbenettel és lelkifurdalással *kezdődött*, ezt *követte* az egyéni múlttal való többé-kevésbé őszinte szembenézés, *majd* a háború utáni nemzedékek annál kiméletlenebb számonkérése, és a hitlerizmus eszmei maradványainak szigorú leleplezése valamint felszámolása.

Azt jelenti mindez, hogy az NSZK társadalmának e téren nincs többé tennivalója? Dehogynincs. A megtisztulás éppenséggel *folyamat*, amely nem ér véget egyik pillanatról a másikra. Mindenesetre az elmúlt negyven év alatt *nagyjából* végbement. Talán azt gondolom, hogy az NSZK-ban nincs antiszemitizmus, nem történnek kísérletek a náciizmus visszacsempészésére, nem hangzik el bizonyos helyeken az „Auschwitz-hazugság” szlogenje? Dehogynem. Csakhogy az NSZK társadalmának egészére nem ez jellemző. S nemcsak hogy nem ez jellemző, hanem az ilyen megnyilvánulások *tudatos és rendkívül éles* elutasítása jellemző a társadalom egésze (vagyis *nemcsak* a köztudatot igen erősen befolyásoló baloldal) részéről. S az NSZK-ban mindez nem egy monolitikus ideológia dogmatikus antifasizmusának* árnyékában történt.

A német társadalom megtisztulását minden ellentmondásával együtt sem lehet eléggé nagyrabecsülni. Ebben a megtisztulásban jelentős része volt a zsidóság tragédiájának, és ilyesfajta megtisztulásra gondolt e sorok írója, amikor az elmulasztott magyar katarziszról beszélt.

Most azonban nem erre gondolok.

Nagy dolog a német (vagy másmilyen nemzeti) felelősségtudat megerősödése, ám esztelenség, sőt bűn volna azt állítani, hogy a többmilliós tömeggyilkosságnak, egy széthullóban levő nép tényleges megsemmisítésének *ez volt az értelme*, vagy akár dicséretes fejleménye. Bizonyára vannak, akik

* Az európai szocialista országokban a múlttal való teljes igényű, őszinte számvetést nem utolsósorban a dogmatikus antifasizmus akadályozta. Árnyalt és demokratikus átfogó bírálata mindmáig várat magára.

magát a kérdést is felháborítónak tartják, én azonban ismét megkérdezem: *volt-e valamilyen értelme a zsidóság tragédiájának?*

Nem vagyok arra hivatott, hogy állítsam vagy tagadjam; a kérdést azonban föl kell tennem.

Természetesen nem a fönti, viszonylag korlátozott érvényű következményekre gondolok. Úgy vélem, a zsidóság tragédiája jelentősebb a büntet jogi, erkölcsi vagy akár történelmi súlyánál. Egyrészt mint botrányos *végpont*, másrészt mint *precedens* közvetlenül teszi kérdéssé az egész emberi létezés értelmét, amely addig is súlyos belső ellentmondásokat hordozott. A tragédia – más, hasonló súlyú precedensekkel együtt – kézzelfogható közelségbe hozta az apokalipszist; ám ez olyan apokalipszis, amelyből a megváltás leghalványabb reménye is hiányzik.

Századunk két összetartozó jelképeként együtt szokás emlegetni Auschwitzot és Hirosimát. Azt hiszem, fölösleges azon töprengeni, melyik pusztítással mért az emberiség nagyobb csapást önmagára, s melyik jelent nagyobb reális veszélyt. Látok azonban egy fontos különbséget. Napjainkban úgy látszik, hogy a tömegpusztító fegyverek közvetlenül fenyegetik az emberi lét vegetatív alapjait; viszont az előzmények ismeretében igenis elgondolható egy olyan világ, amelyben az emberiség egyik része *arra van berendezkedve*, hogy a másik (esetleg nagyobbik) rész megsemmisítő táborokban tűnik el. Akár sikerül az emberiségnek megszabadulnia modern fegyvereitől, akár nem, számítani lehet rá, hogy csak egyszer lesz módja bevetni őket; ezért ez nagyrészt gyakorlati (már-már szervezési) kérdés; a fegyverkezés, mint a legutóbbi év eseményei mutatják, a józan gyakorlati ész által *valamelyest esetleg* irányítható folyamat, s mint ilyen, nem tekinthető erkölcsi problémának. Nem lehet ugyanezt elmondani az Auschwitz által jelképezett, ma még *beláthatatlan* veszélyről.

Felvetődik a kérdés, mégpedig ebben a rendkívül közönséges formában: melyik a kisebbik rossz? Hiroshima vagy Auschwitz?

Melyik a kisebbik rossz? Az-e, hogy az emberi lét egyik világpillanatról a másikra hirtelen kialszik, vagy az-e, hogy kiderül: az emberi létezés a maga vegetatív folytonosságában azonos a kárhosszal, vagyis potenciálisan mindig is azonos volt vele? Másképpen szólva: ha nem következik be az emberi életfeltételek rohamos pusztulása, az emberi *értékek* rohamos pusztulása biztosan bekövetkezik; nincs kizárva, hogy a kétféle pusztulás egymás okozója lesz, annak azonban, hogy az elkövetkező nemzedékek mind a kettőt el tudják kerülni, nem látom lehetőségét.

Nem állítom, hogy ilyen lehetőség nincs, azt mondtam, hogy nem látom. Talán vannak vagy lesznek mások, akik meglátják. És ez az, ami elvezet a lehetséges válaszhoz.

Most hát harmadszor is felteszem kérdésemet: *volt-e valamilyen értelme a zsidóság tragédiájának?* Most már annyit el lehet mondani: ha volt értelme, hát az, hogy az emberiség rövid időn belül választani és válaszolni *kényszerül* – van-e értelme az emberi létezés egészének; vagy merő tévedés volt, hogy az értelem (talán az egész világegyetemben egyszer, itt és most) megjelent az anyagban? Konkrétabban: helyreállítható-e valamiképpen (többek között a tragédia tanulsága révén) a világ megbomlott rendje? Ennek a bomlásnak a tragédia egyik *végpontja-e*, vagy inkább egyik *precedense*, amelyet újabb, még súlyosabb gaztettek fognak követni, az emberi értékek ma még *mindig elképzelhetetlen* züllésétől kisérvé?

Nem tudom, lesznek-e még valaha is haláltáborok a földön, s ha igen, hány embert visznek oda és milyen kategóriák alapján. Egy azonban bizonyos: ha lesznek haláltáborok, *nem lesznek többé példátlanok*. Soha többé nem lesznek olyan emberi nemzedékek, amelyeket a szervezett népirtás *meglepetésként* ér. Nincs többé olyan egységes értékrend (mint amilyennek emléke még eleven volt a század közepén), amely *megrendül*, ha szembesítik a létezés botrányával (vagy akár egy kirívó kollektív jogtalansággal). Semmi nem garantálja, hogy az utánunk következő korszak nem fogja az Auschwitz-mértékű büntetteket s főleg az emberi érzés velük járó pusztulását *maguktól értetődőknek* tekinteni.

Most azonban olyan kérdést kell érintenem, amelyben teljesen járatlan vagyok, ugyanakkor világosan látom, hogy idáig nyúlik a tragédiának legalább egyik gyökere.

Szándékosan nem beszéltem eddig a zsidóságnak a valláshoz való viszonyáról, a származás ugyanis (amely a magyar-zsidó sorsközösség kérdésének legfontosabb kategóriája) nem vallási probléma. De már ebben a tekintetben is probléma a *vallás elhagyása*, amelynek persze megvannak a jól nyomon követhető társadalmi okai a múlt század óta, legfontosabb nyilván a teljes asszimiláció belső erőltetése volt. Ám a vallás elhagyása (ellentétben annak alkalmazkodásával és 1895-ös magyarországi recepciójával) furcsa módon inkább gátolta, mintsem könnyítette a teljes tudati asszimilációt: a zsidó tudat elveszítette legfőbb tartalmát, bizonytalanná és a diszkriminációval szemben kiszolgáltatottá vált. Gyakran hallani, hogy a tragédia súlyos csapást mért a vallási életre, s hogy Auschwitz után nyilvánvalóvá lett Isten nem-létezése, hiszen ha létezne, nem engedhetné, hogy ilyesfajta, *valóban* égbekiáltó bűnök történjenek. Én azonban úgy gondolom: ha van valami, ami azt látszik tanúsítani, hogy Isten létezik és kezében tartja a világ sorsát, a tragédia éppen az. Isten, sors, kézben tartani: ezek persze megint csak fogalmak, s könnyen lehet, hogy ezek is üres héjakként peregnek ajkainkról. Bárhogyan is, gondolatmenetemhez hozzátartozik az a nézőpont, amelyből a világon uralkodó kényszerűség személytelennek látszik ugyan, mégis válaszolni képes az emberi létezés által feltett kérdésekre.

Elképzelhető, hogy ami a zsidókkal (és közvetve az egész emberiséggel) történt, Isten büntetése volt. Ha csak egy pillanatig is elgondoljuk és elhiszünk, hogy a zsidóság Isten kiválasztott népe volt, s hogy szövetség állt fenn Isten és a zsidó nép között (amely szövetség sohasem vált *érvénytelen*), akkor – legalábbis erre az egy pillanatra – világossá válik, hogy a szövetséghez nem Isten, hanem az ember vált hűtlenné.

Kénytelen vagyok egy személyes megjegyzéssel folytatni. Nem hiszek Istenben. Nem hiszek benne, bár ateista sem vagyok, legalábbis a szó materialista-felvilágosító értelmében nem vagyok az. Tudatában vagyok a teremtménységnek, ám a teremtménység, úgy látszik, híjával van a teremtő kegyelmének, sőt híjával van a teremtőnek is. A világ folyamatait és jelenségeit (s az általuk fölvetett problémákat) elvileg hiánytalanul le tudják írni a kultúrkörünk által kifejlesztett diszciplínák (a zsidóság sorsát mindenke előtt a történetírás és a társadalomtudomány), ám a dolgok lényegére mégiscsak Isten léte vagy hiánya felől lehet rákérdezni; s legalábbis van értelme annak, hogy az isteni kényszerűség összefüggéseiben próbáljuk nézni a dolgokat, függetlenül attól, hogy hiszünk-e Istenben vagy sem.

Ezt, úgy vélem, feltétlenül figyelembe kell venni ahhoz, hogy az emberiségnek akár a legkisebb esélye legyen megbirkózni azokkal a minőségileg új erkölcsi problémákkal, amelyek sokaságával rövidesen szembe fog kerülni, s amelyekre pillanatnyilag *a legcsekélyebb mértékben sincs felkészülve*. Hogy csak *egy* egészen kézenfekvő példát mondjak (noha tucatnyi másikat mondhatnék): nem tekinthető-e világméretű bűnnek s egyben büntetésnek is az a *mértéktelenség*, amelyet mindmáig a civilizáció haladásának szokás nevezni, s amely a földet rövidesen túlszűfolt mentőcsónakká változtatja (miközben rövid távú előnyei ma már az emberi élet alapfeltételei közé tartoznak); s nem lesz-e a planétányi túlszűfolt mentőcsónak óhatatlanul újabb világméretű bűnök és büntetések okozója?! S nem tartozik vajon e bűnök és büntetések közé az emberi értelem tehetetlensége is, amely elfogadható perspektíva híján mindmáig nem tudott okosabbat kitalálni, mint az áthagyományozott értékek megőrzését (holott napról napra szembesülünk vele, hogy az áthagyományozott értékek minden tekintetben pusztulásra vannak ítélve, vagy legalábbis, hogy *megőrizni* nem lehet őket)?!

Ezért látom értelmét annak, hogy hitetlen létemre fölvessem: hátha a pusztulásban is az mutatkozott meg (talán utoljára), hogy a zsidóság Isten kiválasztott népe volt. Isten mindig is különösen szerette és különös szigorral büntette népét, s talán nem blaszfémia mondani, hogy népével együtt indította meg a világtörténelmet. Isten büntetése mindig is rettenetes volt, és igazságtalan volt, legalábbis a szó földi értelmében, vagyis az isteni igazsághoz tartozott, hogy bűnösök és ártatlanok együtt bűnhődjenek; s hogy a büntetés végrehajtói a legbűnösebbek, mert ember létükre pusztá eszköz lett belőlük, ez is mindig része volt a büntetésnek.

Ha mindezt – akár feltételelesen is – *igaznak* tartjuk, és elfogadjuk, hogy a szövetség nem vált érvénytelenné, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a zsidóság évszázadokkal ezelőtti szétszórátása (és mindaz, ami velejárt) beletartozik a büntetések sorába, és minden addigi büntetésnél súlyosabb volt; és büntetés volt az is, ami négy és fél évtizeddel ezelőtt történt, a szétszórátásnál is jóval súlyosabb. Kérdés, hogy ezzel véget ért-e a zsidóságra mért büntetések sora. Nem mintha ezzel helyreállt volna az Isten és a nép közötti viszony, vagy egyáltalán bármi rendbejött volna a világban, ellenkezőleg: az a kérdés, van-e még nép, amelyen számon lehet kérni a szövetséget, és amelyre Isten új meg új büntetést mérhet, ha jónak látja s ha egyáltalán létezik?

Bűnről és büntetésről úgy beszélek, mintha kézzelfogható dolgok volnának; bizonyos értelemben azok is, mégis vakmerőség így beszélni róluk. Kijelentéseim ezért leginkább kérdéseknek tekinthetők; kérdés az is, ami most következik. Ha minden világtörténelmi bűn önmagában véve büntetés, nem igaz-e legalább ennyire a fordítottja, vagyis hogy egy-egy ilyen büntetés jellegénél fogva új bűnök okozója lesz?

(Második, befejező része a következő számban)

Variációk közép-európai témákra

1

Világos határok, központ híján vagy több központtal „Közép-Európa” ma mindinkább a Sárkányra hasonlít Anatole France második könyvéből, a szimbolista mozgalom jelképére: azok közül, akik azt állították, hogy látták a Sárkányt, senki sem tudta elmondani, hogy milyen.

2

Nem kockázatmentes dolog ma Közép-Európáról, mint egységes geopolitikai vagy kulturális jelenségről beszélni. És ha egyetértünk Jacques Morrainnel, aki szerint Európa „un concept sans frontières”, vagyis határtalan fogalom, akkor a tények kényszerítő erejétől indítatva e koncepcióból le kell met-szenünk Ausztriát kivéve az európai földrész azon szeletét, amely pedig Mitteleuropa néven szervesen e földrészhez tartoznék. Bruno Bauer tételéről, amit Morrain ugyancsak idéz, és amely szerint Európa „un communauté des destins”, *Gemeinschaft*, azaz sorsközösség, közösség, attól tartok, hogy Jalta és Helsinki után már csak befejezett vagy inkább régmúltban lehet beszélni.

3

De így, történelmi perspektívából nézve is nehéz beszélni „közép-európai kultúráról”, mint valamely nemzetek feletti entitásról ezen a földrészen. Ebben a régióban a nemzeti kultúrák közti különbségek nagyobbak, mint a hasonlóságok, az antagonizmusok elevenebbek, mint a harmóniák és a homogenitás; itt valamennyi civilizációs kapcsolat a középkorba, a reneszánszba nyúlik vissza, és legtöbbször liturgiai eredetű: a magyar és a cseh *planctus* közötti párhuzam a XIV. század elejéről való; azonos verses legendák – latinból készült fordítások – léteznek a horvátoknál, magyaroknál, cseheknél a feudalizmus korából; a lovagregényeket egyazon időben fordítják le a magyarok és a szerbek; a valamivel későbbi didaktikus költemények közösek a szlovéneknek, horvátoknak és magyaroknak; a pásztorjáték, amely Itáliából érkezik Ragúzán keresztül, eljut a szomszédos észak-nyugati területekre is; a magyar, szerb, lengyel, cseh, horvát és román szentek legendái hasonlóak, de bennük már világosan kirajzolódnak a *nemzeti szentek*; a párhuzamok és a kölcsönhatások léteznek az epikus költészetben, majd a közös feudális ideológia idővel nemzeti mítoszokká ágazik szét; a romantika pánszláv lelkesedésében az 1848-as év táján magyar- és osztrákgyűlöletet szít, ugyanilyen gyűlöletet táplál Ausztria és a szláv törzsek iránt a szlávból lett magyar Petőfi.

4

Nem volt „a népek börtöne” a mindenkitől utált Kákánia; „abszolutizmus volt a tulajdon akarata ellenére” (Musil). És ha Musil ezt a K. u. K. képződményt még fennállása idején „fantomnak” tartotta, mint ahogy annak tartotta

Broch és Karl Kraus és Joseph Roth és Krleža, úgy érzem, hogy *ma* egységet látni ebben a tág és sokarcú térségben, a megannyi nemzeti kultúra és nyelv körében, jórészt a dolgok leegyszerűsítésének, a különbségek elhanyagolásának és a hasonlóságok kiemelésének következménye. (E folyamat szöges ellentéte annak, ahogyan a nacionalizmusok elhanyagolják a hasonlóságokat, és kiemelik a különbségeket.)

5

Tekintet nélkül arra, hogy a centripetális vagy a centrifugális elméletet valljuk-e (vagyis hogy Bécs volt a központja, a melegágya a tágas közép-európai térség összes kulturális eseményének, avagy ez a közép-európai kultúra és főként az irodalom önálló és sajátos jelenségként létezett *Bécs ellenére és Béccsel szemben* mint az összes bécsi reflex tagadása), ma e két teória közül egyik sem aktuális, és csak irodalomtörténeti szempontból vitatkozhatunk róluk. Európa új geopolitikai felosztása elválasztotta Bécset hajdani gyarmatainak, annektált területeinek vagy „természetes” szövetségeseinek köréből, és Budapest, Prága, Varsó, Bukarest ma közelebb van Moszkvához, mint Bécshez.

6

Hagyjuk a történelmi és geopolitikai reminiszcenciákat, érdekeket, szövetségeket és helyi ellentéteket, összetűzéseket és háborúkat, az egész bonyolult történelmi hátteret, amit a nációk közötti kölcsönös rokonszenvek és ellentétek szönek át, hisz mai perspektívából nézve a közép-európai kultúra nem más, mint az „Európa iránti nosztalgia”.

7

Egy magyar komparatista (Vajda György Mihály) úgy fogalmazza meg ezt az Európa iránti nosztalgiát, mint a legitimáció keresését egy „virtuális Európa” keretein belül, a vágyat, „hogy Európa elfogadjon bennünket, vagy magunk is adoptáljunk egy virtuális Európát, amely pedig szüntelenül és makacsul elutasította nyelvünk, kultúránk, irodalmunk pusztá létezésének a tudomásulvételét is”. És ez áll természetesen kisebb-nagyobb mértékben valamennyi népre és nyelvre ebben a Közép-Európának nevezett enklávéban.

8

A közép-európai komplexum tagadásai, mint például Krležaé, nem egyebek, mint a legitimitás és identitás keresése egy „virtuális Európa” keretében, amelyben Mitteleuropa nevének sem az ázsiai sztyeppe, sem a bécsi szecesszió nem adna provinciális mellékszöngét: „Ha Rilke franciául írt volna, az irodalomtörténet talán valahol Albert Samain és Francis Jammes között jelölne ki a helyét”. Krleža ezzel a kulturológiai szemlélet fontosságát hangsúlyozza, és azt állítja, hogy az irodalom „nem szigetelődhet el mint idealisztikus állandó a megfelelő társadalmi és geopolitikai bázis nélkül”, mégis az irodalmi jelenségeket az irodalmi események mágneses erőterébe helyezi: „Rilke a tipikusan francia szimbolizmus halálakor közelebb áll Superville-hez, mint a kor bármelyik osztrák költőjéhez”. Ezzel szemben Adyról, bár ő saját kifejezésével az „École de Paris”-hoz tartozik, úgy tartja, hogy közelebb áll a XVI. századi magyar költészethez, valamint a kuruc költészethez, mint bárminő „közép-európaisághoz”.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a sajátosságokat, amelyekkel a közép-európai enklávénak kisépei és nyelvei járulnak hozzá ehhez a virtuális Európához, nemcsak Ady és Krleža esetében (akik mindketten a népköltészetre támaszkodnak), hanem valahányszor csak irodalmaink, a szerb és a horvát irodalom szóba kerül. „A romantika nálunk nem közép-európai típusú, a szerb hősi ének ellenére sem, amelyről igazán nem lehet azt mondani, hogy nem irodalmi hagyományaink, lelkületünk alapmotívumaiból született... Irodalmunk barokk szimbiózisa a XVII. századi olasz irodalommal, ennek patriarchális guzlár hagyománya már jóval Mérimée *La Guzljája* előtt is romantikus volt, de mindezt „Mitteleuropa” fogalmához sorolni mesterkéltséggel, ami egyes nyugati típusú esztétáknál csak a tényismeret hiányának következménye” (Krleža). A nemzeti irodalom ugyanezen önállóságát vallja a már említett magyar komparatista: „A magyar költészet nem követte Európát, hanem része volt az összeurópai tradíciónak”.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Bartók kitartóan „Kelet-Európáról” beszélt, mert ezzel akarta jelölni az európai földrésznek mint egésznek ezt a részét – melyen belül Kelet és Nyugat csak egyazon entitás földrajzi jelzői –, vagyis mélyen gyökerező melosza (mindenekelőtt az ősi pentaton formáját őrző és ázsiai eredetű magyar zene) alapján önálló és sajátos entitásnak tekintette ezt az európai enklávét, amely sokkal inkább a Duna-menti szláv és a keleti népek folklórhagyományaival alkot szerves egészet, mint az európai Nyugattal.

Petri György (született 1943-ban) költészetének ma semmi köze ahhoz, amit közép-európai tradíciónak nevezhetnénk, azzal a kulturális és európai komplexummal, amit Pest europaizáló folyóirata, a *Nyugat* hirdetett a század elejétől úgy a második világháborúig. Kosztolányi vagy Juhász Gyula művés kifejezőmódját Petri programszerűen szétrombolja, eltorzítja, az ő tönkelt szecessionista díszítményeik valamiféle költői „informellé” hulltak szét, a la Pollock. Mindazonáltal ez költői „informel” a szépséget sugárzó költészet egész Duna menti, bécsi és pesti tradíciójával való radikális szakítás következménye. *A költészet rút, akár a valóság*. És ez a valóság nem hagyja magát „megénekelni”, ebben és erről csak motyogni lehet, félrebeszélni, ugatni és okádni, ebben nincs „menekülés a magányba”, nincsenek „szép részletek”, plátói szerelmek, elragadtatások; ehhez közelebb áll a boldogtalan József Attila, mint a mesteri Kosztolányi és az ő melankolikus Esti Kornélja. A hagyományos költészet, annak petőfis nemzeti pátosza ma hazugságként, jövőtlen idealisztikus projekcióként, egy holdkóros derűs locsogásaként hat; Petőfit eltapossák a kozák lovak, Adyt elviszi a párizsi láz és a párizsi szifilisz, és mindkettőt egy-egy vérbefojtott forradalom (az 1848-as és az 1919-es), mely forradalmakat végül is elvittek addig, amíg elvihettek – tout compte fait – egy örök magyar status quoig; Magyarország még inkább visszaszorult a Pannon-tenger partja felé, Petőfi nemzeti és jakobinus eszméi „proletár internacionalizmusba” torkolltak, Ady Duna menti vágyálmai („Dunának, Oltnak egy a hangja...”) ma csak gúnyos mosolyt kénesek kiváltani, a romániai magyar kisebbség (másfél-kétmillió lélek) nem hallja ezt a közös hangot, a két folyó egyazon zúgását, mert el van választva az anya-

országtól, és erőszakos elrománosítást szántak sorsául „a testvéri népek egysege” nevében: Ady szülőháza a határ túloldalán nem lehet zarándokhelye a magyar költőknek és diákoknak. Petri költészete mégsem a tiltakozás költészete; nem akar semmit, nem hordoz semmiféle üzenetet, nem támaszt semmiféle követelést; a magyar romlás pillanatfelvétele akar lenni, és az is.

12

Mai nézőpontból szemlélve, anélkül, hogy az említett általánosításoktól félünk kellene, beszélhetünk bécsi kultúrkörrel (aminek oly sok könyvet szenteltek az utóbbi időkben), melynek tevékenysége, a pszichoanalízis, a szecesszió, az expresszionizmus stb. a múlt század utolsó évtizedeitől nagyjából az Anschlussig tart. Tény, hogy e zsenidömping egy látszólagos és relatív stabilitás, luxus és felszabadultság pillanatában jelentkezik, melyek együttesen sem tudták eloszlatni a gyanút, hogy itt egy világ múlik el, sem a kikerülhetetlen katasztrófa sejtését. Úgy vélem, mégsem nehéz egyetértőnk Musillal, hogy amit osztrák kultúrának neveznek, már akkor is Béccsel volt kapcsolatos: „Az osztrák kultúra a dolgok téves látása volt, Bécs perspektívájából nézve.” Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát „partikularizmusok gazdag gyűjteménye, amelyek kétségkívül lehetővé tették a léleknek hasznos utazásokat”; ugyanakkor azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a szintézisnek nyoma sem volt benne. De ha értékekről van szó, Ausztriáról csak 1867 előtt lehet beszélni, amikor az még őrizte az autoritativ és felvilágosult ország maradványait. „És ha 1867-től fogva nem találni két embert az ötvenmillióból, aki egyazon lelkesedéssel és egyazon meggyőződéssel fejezte volna ki a modern kultúra, ama ausztró–magyar feletti elragadtatását, akkor ez az egész csak legenda a mi kultúránkról”, fejezi be Musil, „nem több pusztá romantikánál”.

13

Ebben az országban, amit nem mozgatott semmiféle világos koncepció, „sem egyetlen nép alkotószándéka, sem azon népek szabad egyesülése, amelyek a vázát alkothatták volna és felpezsdíthették volna a vérét” (Musil), talán még az antiszemitizmus volt az egyetlen koncepció, amely tumorként burjánzott abban az „értékvákuumban” (Broch), amit a kétfejű K. u. K. birodalom anonim adminisztrációs gépezete teremtett.

14

Miután a zsidókat az egész közép-európai térségben kiirtották, továbbá miután az úgynevezett sztálini korszak antiszemita politikájában a békebeli orosz antiszemitizmus a „kozmodopolizmussal” való ideológiai leszámolás látszatát kapta (s ezzel a „testvéri országokban”, különösen Lengyelországban felébresztette a régi szellemeket, egy irracionális ösztönt fegyverzett fel a nem kevésbé irracionális ideológiai érveléssel), miután Bécsből éppúgy, mint Pestről vagy Varsóból eltűnt a zsidóság, mely e közép-európai tájképnek nemcsak bizonyos szint és tónust adott, hanem egyszersmind hajtóerejeként is szolgált (hisz általa, meg a hozzá való viszonyban alakultak a nacionalista szövetségek és a demokratikus internacionalista reflexek); miután ez a zsidó elem mint zavaró faktor eltűnt, Bécs az általános vélemény szerint szellemi provinciává vált. Valamiféle történelmi ironia folytán Bécs ma már csupán csak a szovjet zsidók és a szatellita országokból érkező menekültek gyülekezőhelye – állomás az Izraelbe vagy Amerikába vezető úton.

Az úgynevezett Közép-Európa iránti hirtelen érdeklődés nemcsak annak a felismerésnek következménye, hogy egy egész kultúrára borult árnyék, hanem mindenekelőtt a Nyugat beérett felismerésének is, miszerint Kelet és Nyugat manicheisztikus szétválasztásával Európa egy jelentős részét mintha a köd nyelte volna el. Mikor „a kis Európán kívül tündöklő vörös napok” fényétől elkápráztatott nyugati értelmiség visszanyerte látását (Morraín), nem minden csodálkozás nélkül eszmélt rá, hogy Európa e része „földrajzi szempontból középtűt helyezkedik el, kulturális szempontból Nyugaton, politikailag azonban Keleten” (Kundera), és elveszett örökre.

Az európai Nyugat arra ébredt a hosszú ideológiai hibernációból, hogy mivel tulajdon kulturális örökségének egy része csúszott ki a kezéből, maga is szegényebbé vált; és szembesülnie kellett a ténnyel, hogy azokon a területeken, amelyeket nemzeti önelégültségében minden nagy nemzet a barbárság földjének tartott (kivéve természetesen Bécset), tehát Európa e területein is létezik irodalom és kultúra, amiről a Nyugat egészen mostanáig nem vett tudomást. Visszapillantva Európa e sötét zónájára, amely mindennek ellenére sem Ázsia, Európa szellemi emberei felfedezték, hogy létezett itt egy kultúra és egy irodalom, amely az ideológiai monolitikusság ellenére nem része maradtéktalanul sem az orosz, sem a szovjet irodalomnak, lett légyen annak bár példászerű reprezentánsa. Amikor ezt felfedezték, már késő volt. „Közép-Európa” mint kultúrtörténeti jelenség ma már a múlté.

Kulturológiai szempontból „Közép-Európa” tán már csak hivatkozás az európai családfára, a közös törzsre, amelynek keleti ágai is ugyanazokból a gyökerekből fakadnak, a középkor, a vallás (vallások), a reneszánsz, a barokk egyazon nedveiből táplálkoznak; „Közép-Európa” jelenti még mindig azt a közös óhaját is, hogy elismerjék ezt a közös örökséget, tekintet nélkül a különbségekre vagy éppen a különbségek okán. Mivel e különbségek adják sajátos jellegét, sajátos identitással ruházzák fel az *európai* entitáson belül.

A közép-európai kultúrkör mint egységes jelenség fogalma napjainkban talán világosabban él Nyugaton, mint azokban az országokban, melyek a dolgok logikája szerint e körbe tartoznának. Ez a Mitteleuropa-fogalom iránti ellenérzés elsősorban a nemzeti határok mögé való mind erősebb bezárkózásból következik, továbbá a régió politikai és mindenekelőtt ideológiai megosztottságából. Hogyan lehetne – a fennálló rigorózus ideológiai határok mellett – bekapcsolni ebbe a közép-európai kultúrkörbe a demokratikus „kapitalista” Ausztriát, a Duna menti népek hagyományos, mitikus ellenségét, a fasiszta Németország tegnapi szövetségését? Hogyan lehetne idekapcsolni Bécset ehhez az egységhez, ha egyszer Bécs úgy jelenik meg a mindenkori baloldali irodalomban Karl Kraustól Krležáig, mint minden annexiós és reakciós vállalkozás központja, maga az Osztrák–Magyar Monarchia pedig mint a „népek börtöne”, amit a magyarok éppúgy átkoztak, mint a többiek? (Ez a Bécs iránti ellenszenv szüli ma kétségkívül a minden realitásérzékét nélkülöző fantasztikus kombinációkat az úgynevezett Duna menti föderációról, amely „a Habsburgok törvényes jogán” magába foglalná a Duna menti országok jó részét valamiféle új geopolitikai felosztás jegyében).

19

Ha retrospektíve, teljességében akarjuk áttekinteni a közép-európai kultúrát, nem szabad megfeledkeznünk a nemzeti kultúrák és irodalmak jelenlétéről, amelyek nemcsak a kölcsönös különbségekből és kölcsönös tasztításokból nyerek sajátos mivoltukat (ahogy az például Krleža magyar variációin, a magyar kulturális szféra mindenestül való tagadásán szemléltethető), hanem elsősorban a Béccsel és a bécsi kulturális szférával való szembenállásból is; a francia kultúra hatása például erre felé öröktől fogva a Béccsel szemben képviselt haldadás és szembenállás jelének számított.

20

Matoštól Krležán és Tin Ujevičen át a horvát szellemi emberek „béccsellenes” vonala mindinkább mindannak tagadása lett, ami Bécből érkezik: Bécs nemcsak a politikai reakciónak tartják, mint ahogy az is volt, hanem provinciának is. Ezért a horvát írók párizsi zarándoklása; ezért a bécsi kulturális és művészeti élet megnyilvánulásai iránti vakságuk, ezért Krleža ellenszenve a szeccszó iránt; ezért van az, hogy Krleža számára Freud, Kafka, Rilke provinciális jelenség, és mint ilyen, alig bír jelentőséggel, vagy kizárólag gúnyra érdemes. Talán egyedül Karl Kraus forradalmi lelkesültsége és Otto Weininger radikális nihilizmusa jelentik számára a teljes bécsi kultúra első számú kulturális jelenségeit.

21

A szerb kultúra, amely történelme folyamán elsősorban Oroszországhoz és a pravoszláviához kötődik, még őrzi magában ezt a misztikus kapcsolatot. A szerb nacionalizmus szláv és orosz mitológiából táplálkozik akkor is, amikor elutasítja a bolsevizmust: a pravoszlávia és az orosz irodalmi tradíció, a pánszlávizmus és Dosztojevszkij, vagy Puskin öregje, Pimen a *Borisz Godunov*-ban (Muszorgszkij változatában) ma ugyanolyan vonzerővel bírnak, mint Blok verse, a *Szkiták*, mint Jeszenyin vagy Majakovszkij. Ha ehhez hozzágondoljuk az intellektuelek nemzedékeit, akik Moszkvában tanultak és Moszkva közvetítésével szívták magukba az európai kultúrát a szocialista eszmékkel együtt, akkor könnyű megérteni Oroszországnak ezt a mágikus erejét: amiként Nagy Péter korában Európa volt az „ablak a világra”, úgy nekik Oroszország „ablak a világra” de gát is, amely védelmez a „dekadens” katolikus Európától. Itt tehát két mítosz keresztezi egymást: a pánszlávizmus (pravoszlávia) és a forradalmi mítosz. A Komintern és Dosztojevszkij.

22

A nacionalizmus nem jelent szükségszerű bezárkózást és önkirekesztést az európai kontextusból; ellenkezőleg. Az európai kultúra felé való törekvés itt gyakran jelenik meg a nemzeti büszkeség képében („mi Európa vagyunk”) és antagonizmusában („ti pedig nem”), ami a végkövetkeztetést illetően szintén csak egyik változata az uniformizációval és bolsevizációval szembeni ellenállásnak. Így a „rossz végtelenség” metafizikus vacogásba csap át: „Nem egyedül halunk meg”, mondja egy kortárs szlovén író, „mert velünk együtt haldoklik ez az egész mérsékelt barokk térség Triesztől a Baltikumig, amit tétován Közép-Európának neveznek, és velünk haldoklik meg a horvátok, a csehek, a szlovákok, a magyarok és a lengyelek, de mondhatnám akár a bajorokat is, tehát mindezek a népek és nemzetek, amelyek olyan mélyen magukba szívták a közép-európai kultúrát; nem egyedül halunk meg, hanem e

38

társaság zsidóságaival együtt, amely a leginkább volt közép-európai, és ezért szenvedte el az első csapást és vált réges rég füstté a krematóriumokban” (Marjan Rožanc). – „Minden nemzetnek megvannak az indokai, maiak vagy múltbéliak vagy eljövendők”, mondja Valéry, „hogyan összehasonlíthatatlannak tartsa magát”. És rögtön hozzáteszi. „És végtére az is valamennyi.”

23

Az osztrák Peter Handke például (tekintet nélkül szlovén származására) közelebb áll Faulknerhez és a próza terén lezajlott párizsi kísérletekhez, mint a régi vagy a mai közép-európai kulturális horizont akármelyik írója, míg a szatellita országok prózája, túl a szocialista realizmus tisztítóüzén és tisztogatásain, túlnyomórészt megmaradt a népiség jegyében (mint ugyanazon szocialista realizmus végső kisugárzása, jóllehet a népiség csak a hasonló népi áramlatok háború előtti és alatti elméletét, gyakorlatát folytatta, és nemcsak Magyarországon, hanem a többi egykori K. u. K.-országban is), tiltásoktól, cenzúráktól, öncenzúráktól, pártdirektíváktól sínylődik, és attól, hogy lehetetlen a kommunikáció az úgynevezett világgal, azaz Európával, különösen Béccsel, „ami odaát van”, és amely eltávolodván az egykori közép-európai kulturális központoktól, Pesttől, Prágától, Varsótól, mintha csak átúszott volna az óceán túlsó partjára.

24

Az ideológiai harcnak, amely már vagy negyven éve dúl „a létező szocializmus” országaiban az úgynevezett „dekadencia” ellen a művészetekben és a civilizáció minden területén, végcélja az uniformizáció és a bolsevizáció. A „nyugatos” azért jelent itt veszélyes politikai besorolást, mivel szovjetellenesnek és antikommunistának értendő. Ha a „nyugati kultúra” oldaláramlataiból ma némelyeket tolerálnak (mint a költői kísérleteket vagy a popzenét), ez inkább a „forradalmi taktika”, mint a valós nyitás következménye.

25

Az ötvenes évek Jugoszláviájában az iskolából való kicsapatást kockáztatta, aki szűk nadrágot viselt, amilyent állítólag Nyugaton is hordtak, és ezért e viselet egyenlő volt a veszélyes ideológiai elhajlással és a huliganizmussal. Mindezt érthetetlennek találtam a maga idejében, és föl nem foghattam, miért veszélyeztetheti oly nagyon a fejlődést a csőnadrág és a kis bogra kötött nyakkendő. Am egy napon találkoztam egy szovjet delegációval, amely Dubrovnikból érkezett Cetinjébe (ahol aztán a nemzeti múzeumban egy, a királyi családtól származó régi puskát ajándékoztak nekik): e tekintélyes személyiségek bokája körül bő nadrágszár lobogott, nyakkendőik pedig akkora bogra voltak kötve, amekkorát gyanúm szerint Moszkva művészkávéházaiban viseltek a forradalom előestéjén.

26

Valamelyik magyar író feleségét, aki szerencsés vérkeveredés jegyeit hordozta magán, Kosztolányi özvegye megkérdezte: „Hova való, gyermekem, hogy olyan szép?” A kérdésre, amely mintha a Hófehérke-mese valamilyen közép-európai változatából származott volna, az asszony így válaszolt: „A Kárpát-medencéből”, ami pont olyan kitérő válasz volt, amilyen kitérő volt a kérdés is. A szépasszony boldog férje később négy szemközt kifejtette nekem elméletét az asszimilációról, mely semmiben sem különbözik Koestler elméle-

tétől, noha beszélgetőtársam magának tulajdonította: „Ötven százalékban zsidó vér folyik az ereimben, feleségemnek úgyszintén. Két generáció múlva ez a kevés is el fog veszni. A zsidóság átok.” Ehelyt is parafrázelt, bizonyára nem tudatosan, ezúttal Heinét. „A zsidóság Familienunglück”. Családi szerencsétlenség.

27

A közép-európai zsidó értelmiségi a klasszikus antiszemitizmus okozta frusztráción kívül további két súlyos traumát ért meg: a fasizmus és a kommunizmus traumáját. És míg a fasizmus bukása (amennyiben megérte), akárcsak a nyugat-európai izraelitákban, benne is az áldozat ambivalens érzését ültette el, a sztálinizmus, melynek terjesztői nagyrészt ugyancsak zsidók voltak, nem engedte, hogy a zsidóság kiélvezze a felszabadulás diadalát. Ha mindehhez hozzávesszük a feltétel nélküli Izrael-ellenes politikát az orosz domináció országaiban, a gyakorlati politikai doktrínákból és antiszemitizmusból egyaránt táplálkozó politikát, megértjük, hogy e tágas közép-európai térségben zsidók és nemzsidók miért nem tudnak lelkiismeret-furdalás és rossz érzés nélkül írni vagy beszélni a zsidóságról.

28

Kafka apjához írt levelében a judaizmusról: „Nem láttam, mihez lehetne kezdeni egy ilyen súlyos teherrel azon kívül, hogy mielőbb megszabaduljak tőle; de éppen ez a megszabadulás vált legvallásosabb lépésemmé”. A kijelentéséből sugárzó meggyőződés erejének dacára Kafka rövid ideig maradt a tagadás ezen útján. „Zsidó az”, mondja Sartre, „akit a többiek zsidónak tartanak... Élete egyetlen hosszú menekülés másoktól és önmagától.”

29

A pszichoanalízist, ezt a tipikusan bécsi terméket Oroszországban és a szatellita országokban egyaránt „dekadens” és „kozmodopolita” machinációnak tartják, amely veszélyes rést üt a bolsevik ideológián, hisz abban a gazdasági és szociális, tehát az egyedül lehetséges „tudományos megközelítésen” kívül nem létezik az emberi jelenségek és cselekedetek más megközelítése. Mivel az emberi magatartás egyedüli spiritus movense az ideológia, semmi helyük holmi zavaros, tudatalatti és irracionális erőknél.

30

Ha valamifajta közép-európai értelmiségről létező jelenséggént, az azonosság és másság hegeli eggyéolvadásától való különösebb félelem nélkül szólhatunk, akkor ezt Arthur Koestler személyének köszönhetjük elsősorban. Magyar-cseh-zsidó származása kétségkívül zodiakusjegyként közvetíti valamenynyitöprengését és kétértelműségét: a judaizmustól az asszimiláció teóriáig, a marxizmustól a kommunizmus teljes tagadásáig, a keleti spiritualizmus megismerésétől annak demisztifikációjáig, a tudományba vetett hittől a „gondolkodás valamenynyit zárt rendszerében” való kételyig, az abszolútum keresésétől az ember kritikai képességét illető derűs rezignációig. Koestler intellektuális kalandja európai mértékkel mérve egészen legutolsó választásáig egyedülálló. Magában hordozza minden egyes közép-európai értelmiségi potenciális életrajzát. Mint e kaland radikális megvalósulása.

31

A Karl Popper-jelenséget, az európai filozófiai örökséghez való radikális viszonyát, ismeretelméletét, látomását „a nyitott társadalomról” képtelenség megmagyarázni a közép-európai kulturális kontextus nélkül. Ami a többi filozófustól megkülönbözteti, és ami a totalitarizmushoz meg annak képviselőihez való (negatív) viszonyát meghatározza, pontosan az a bizonyos *közép-európai differentia specifica*.

32

A lengyel Kuśniewiczet (1904) vagy a magyar Esterházy Pétert (1950) olvasván miért ismerem fel bennük, a kifejezőmódjukban ahhoz a bizonyos „közép-európai” költészethez való tartozásukat, miért érzem őket közel magamhoz? És mi az a hang, miféle vibráció az, ami egy művet a költészet mágnes-terébe állít? Ez mindenekfelett a *kultúra* immanens *jelenléte*, allúziók, reminiszcenciák és a teljes európai örökségből vett idézetek képében, a mű tudatossága, ami nem ront a spontaneitáson, egyensúlyozás az ironikus pátoz és a lírai távolságtartás között. Ez nem sok. Ez minden.

33

Mivel a közép-európai kultúrához való tartozás pusztá tudata a legszélsőségesebb esetben egyet jelent az ellenzékiiséggel, az író, akit közép-európainak neveznek, vagy aki annak tartja magát, többnyire száműzetésben él (Miłosz, Kundera, Škvorecký), vagy félreszorították és szamizdatban publikál (Konrád), vagy börtönben ül (Havel). A zsidó, aki bebizonyítja integráltságát, egyúttal felfedezi, hogy a félreértés a tulajdon tartózkodásából származott, szinte öntudatlan törekvéséből a tágabb, demokratikus, európai horizontok felé – abból, ami miatt elítélték. Ezen felismerés következménye lesz a száműzés. Vagy a börtön.

34

Kiűzetvén tulajdon nyelvének közegéből, az író számára csak a nyelv mint számkivetettségének jele marad meg. És most a saját nyelvén ír, mint az egyetlen, aki miután megfizette az árát, nem adta meg magát „a szintaxis számkivetettségének”. Mert ha sikerült legyűrnie a *newspeak* egyértelműségét, elsősorban annak a tudatnak köszönhető, hogy nemcsak szavakkal írunk, hanem lényünkkel, ethosszal és mítosszal, érzéseinkkel, hagyománnyal, kultúrával, nyelvi asszociációk szárnyalásával, mindazzal tehát, ami a nyelvi automatizmus révén a csukló mozgékonyágát eredményezi (és fordítva).

35

A nyelv sors. És az író nyelvi integritásába való beavatkozás minden kísérlete kétes és veszélyekkel teli vállalkozás. Még Nabokov is traumaként éli meg az egyik nyelvből a másikba való átlépést: „Személyes tragédiám, ami nem tartozik – és ne is tartozzék – senkire, az, hogy természetes közegemet, gátatlan, gazdag és végtelenül hajlékony orosz nyelvemet föl kellett cserélnem egy másodrangú angolra, és megfosztattam mindazon segédeszközöktől – a torzító tükörtől, a fekete bársony háttérfüggönytől, a hallgatolagos gondolat-társításoktól és hagyományoktól –, melyeket a bennszülött illuzionista, frakkszárnnyát fölkötvé oly varázslatosan tud fölhasználni, hogy a maga módján haladja meg az örökséget”.* Azt mondtam: még Nabokov is. Ezzel nemcsak

azt a tényt akartam hangsúlyozni, hogy Nabokov közeli kapcsolatban volt az angol nyelvvel (és a franciával), hanem ugyanennyire azt is, hogy orosz író volt. Hisz bizonyos engedmények árán, de végül is írhatott volna a saját nyelvén. Sok emigráns orosz íróhoz (Bunyinhoz, Zamjatinhoz, Szolzsenyicinhez, Szinyavszkijhoz) hasonlóan ő sem maradt volna teljesen hír és visszhang nélkül. (A költők sorsa sokkal kevésbé irigylésre méltó.) A régi és erős orosz irodalmi tradíciónak, az orosz irodalom külföldi fogadtatásának köszönhetően, tegyük kezünket a szívünkre, az orosz író sosincs olyan helyzetben, mint a közép-európai: ismerik a gyökereit; ő nem kifosztottan vág neki a világnak, a száműzetésnek; az orosz irodalmi tradíció az orosz író nemesi levele. Emez magányosan vág neki. Családi könyvtárával többé mit sem ér; irodalmi értékekre való hivatkozásai visszhangtalanok maradnak.

36

A számkivetettség, ami csupán gyűjtőneve az *elidegenedés* összes válfajának, utolsó felvonása egy drámának, az „inautentikusság” drámájának. A közép-európai író már rég ott találta magát két redukcionizmus, az ideológiai és a nemzeti között; sok-sok kísértés után meg fogja érteni, hogy „a nyitott társadalom” eszményeit nem fogja megtalálni sem az egyik, sem a másik szférában, amely választásra kínálkozik számára. Végül a nyelvben fogja megtalálni egyetlen legitimitását, az irodalomban pedig azt „a különös és titokzatos vigaszt”, amelyről Kafka beszél. A hűség veszélyes és felszabadító: „kiugrás a gyilkosok közül”. De ez a meghatározás sem mentes a gyanútól: senki magát büntetlenül ki nem kapcsolhatja a közösségből. Az örökkévalóságra esküdni éppúgy hiábavaló, mint a pillanatra esküdni. Ezért az „inautentikuság” szüntelen érzése.

37

Martha Robert interpretációját, miszerint K. nemcsak Kafka tulajdon nevének kezdőbetűjét jelenti, nemcsak azt, hanem a feltárulkozás képtelenségét is, nemcsak Kafkával kapcsolatban találom pontosnak. Ez az egy betű, amely rejt és sugall, olyan jel, amely alkalmazható volna valamennyi közép-európai íróra. Ez a K. az örök ambivalencia jele.

38

Ha azt mondom, hogy a *forma tudatossága* a közép-európai származású írók egyik közös sajátsága, a forma mint az élet, a metafizikai kétértelműségek értelmesebbé tételére való törekvés, a forma mint *választási lehetőség*, a forma mint az archimédeszi pont megtalálására tett kísérlet a bennünket körülvevő káoszban, a forma mint a barbárság okozta pusztulásnak és az ösztön irracionális választásának ellentettje, tartok tőle, hogy ezzel talán csak a magam intellektuális és irodalmi rögeszméit általánosítom.

GÁLLOS ORSOLYA fordítása

Egy legendárium utórezgései

Subjektív párbeszéd Danilo Kiš prózavilágával

1. Átkelés a feledés folyamán

Kiš prózájának állandó motívuma a töprengés, a feledés világa. A tárgyak, a látványok, az emberek eltűnnek, árnyékuk, szellemivé váló emlékek marad. Joseph Joubert kiáltott fel egyszer: „Átkeltem a feledés folyamán.” A Kiš-próza mintha csak ennek a folyamnak, ennek az átkelésnek a jegyében íródna. A feledés nyomai maradnak ránk. Túl vakmerő-e, vagy kishitű-e a jouberti „heuréka”? A lehetetlennel kísérletezik-e Kiš, vagy pedig vállalja az utolsó, még lehetséges utat? Vajon lehetséges-e ebben a korban a feledés, vagy pedig nem maradt más hátra? E nyomokon haladva kérdezhetjük tehát, eljött-e a feledés ideje, a milleneumi években? Búcsúzzunk el az emlékezettől, arra íteltettünk, hogy felejtünk el mindent, s válasszuk a halál szublimáltabb változatát? Hisz oly bizonytalan a létünk, hogy még a *Dutnói elégiák* rilkei javaslata is túl súlyos, goromba.

Korunk felszínes racionalizmusa olyan, mint az utolsó lehetőséget biztosító szalmaszál. Az emlékezet ópiuma. Ezt a racionalizmust a történelem sokszor bűnbe sodorta, de mégis hozzánk tartozik, mint az árnyékunk. A félelem kapcsol össze bennünket vele. Mi marad, ha még az értelem gyöngye ereje is elhervad? S a próza sem szabadulhat ettől az árnyéktól. Az utóbbi időben gorombán dönt mellette, öntelten a múltba tér, fölényesen gyógyítgatja a történelem sebeit, a történelmi prófécia lett a végső elixír. A regény olyan, mint a rekonstruált történelmi hadszíntér, a kritikai ész elhagyott csatatere. Igazi „ellenfél” nincs már, a prózavilág lett a demiurgosz. A pusztá ideológiai vágy rekonstruálja a történelmet. Vagy ha ez a helyzet sem eléggé militáns, akkor a próza sértődötten versenyre kel a valósággal, a pluralisztikus, bizonytalan igazságok helyett új, szilárd igazságokat posztulál. *A világ mind tűnékenyebb, megfoghatatlanabb, ábrázolhatatlanabb lesz, de meglepő módon abban a prózában az igazság mind magabiztosabb.* Kihül a szövegvágy, elhalványul a bizonytalanságból születő művészi autonómia. Késérő paradoxon, rezignált felismerés: minél bizonytalanabb, többértelműbb, krízisteljesebb lett a valóság, a próza annál egyértelműbb igazságokba kapaszkodik. Az emberi, a szociális, a politikai valóság, úgy tűnik, minden irányból kételkedik a meditációban. A válságra ez van írva: igazságot, de rögtön. Ennek köszönhetően a *kételkedés poétikája kihalófélben van*, az egymással szemben álló felek egyazon erővel gyanúsítgatják, művészi és szellemi fényűzésnek tartják. Az írás ideológiája lassan idomul az ideológiai piac egymással ellentétes irányú ekonómiáihoz.

Ebben a folyamatban a *Manzárd*, a *Kert*, *hamu*, a *Fővenyóra* a melankolikus kitételekhez tartoznak. Fluid világ és tiszta forma találkozik bennünk, a bizonytalanság, a felejtés gyűrűjében. A *Manzárd*ban még fellelhetők az egoista világ nyomai, ezért még szaggatott a prózai nyelv, a tapasztalatokkal való vita mesterkeltté teszi helyenként a stílust. Később, az újabb művekben, ez a vita elhalkul, zeneivé módosul. „Kevés ember méltó a tapasztalatra. A legtöbbet megrontja” – jegyzi meg Joubert. Érdekes, hogy erről az aforizmáról lehullott a cinikus héj. Kiš két regényét, a *Kert*, *hamut* és a *Fővenyórát* olvasva éppen a tapasztalatok amorális jellegére figyelhetünk fel. Élni az életet – nemcsak felelőtlen és könnyelmű dolog, hanem kissé elhibázott is. Kiš prózai hősei nem élnek az életüket. Ezek az emberek mintha az ele-

mentáris emberi tapasztalatokba vetett naiv emberi hitet vonnák vissza. Eduard Sam ennek a Semmiben való kifinomult tájékozódásnak a koronatanúja. A jugoszláv prózában nincs megdöbbenőbb példa a spirituális eltűnésre és jelenlétre – egyszerre. Kiš hősei a világgal való érintkezés folyamán csak egy bonyolult lehetségszereztárlatnak, egy kozmikus láncszereztárlatnak, amely az időtlenség irányába vezet. Egészen pontosan: kivezet az időből. Kiš prózai világában tehát a valóság van megkérdőjelezve. *Spirituális realizmus ez egy olyan világban, amelyben a valóság szofisztikus.*

Kiš e vonatkozásban tehát nem antirealista, inkább *a valóság misztikusa*. Közel áll a lukácsi értelemben vett platonikus íróhoz, aki „csak a lélek boncolója és nem emberalkotó”. Kiš regényhősei félnek a sorstól, rejtőzködnék az élettől, az állandó reflexió küszöbén vannak (azt sem fogadják el teljesen), s ez a reflexióra való készenlét késlelteti a végkifejletet, az elmúlás, a felejtés előtti csend jobban érdekli őket, mint a kész tények, vagy a hősiesen vállalt bukás. Ez a rejtélyes, ambivalens helyzet határozza meg őket. Ezért nem találhatunk Kiš „panoptikumában” pontosan körvonalazható regényhőst, egyéniséget, differenciált individuális alakot. Prózájában az ember olyan, mint egy hátravetett nyelvháló, a megnevezés lehetőségének a rejtélye. Ebben – de csak ebben – emlékeztet a francia új regényre. A lényeges különbséget az képezi, hogy Kiš elkerülte ennek az irányzatnak a teleologikus nominalizmusát, a megnevezés pátosza mellett átgondolta a pátoszbán való kételkedés kálváriáját is. Stílusának etikájára jobban hatott Flaubert, mint Butor, például.

Akaratlanul is felbukkan tehát a flaubert-i stílus-aszkétizmus legendája. Kiš hideg, precíz mértéktartó, filigrán stílusa mögül hiányzik a *durée réelle* evidenciája. Nem törnek fel úgy a szavak, mint Proustból. De nem zajlik emiatt az esemény sem úgy, mint Flaubert-nál. Kiš különösen kombinál, ő az *elveszett eseményeket* sorakoztatja egymás után. Stílus-aszkétizmusa egy önmegtartóztatással leplezett káoszt rejteget. Olyan prózai beszédre törekszik, amely az élet teljes formátlanságát, szofisztikus szerkezetét, szaggatottságát, feldaraboltságát, irracionálisitását valami új művészi rendbe alakítaná át. Ennek az írónak az *erkölce éppen a formában jut kifejezésre*. A művészi forma jelképezi az erkölcsileg magasabb rendű világot, mert a szétesés helyett a harmóniát érvényesítené, a homogenitást. Tűnődhetünk azon, hogy ez a homogenitás-igény mennyi nosztalgiát képvisel, s hogy Kiš az árral szemben haladva mennyire lett enervált – legalábbis a prózavilágban – a saját korával szemben.

Ennek látható tüneteit képviselik a *Borisz Davidovics síremléke* és *A holtak enciklopédiája* című elbeszéléskötetek. Úgy véljük, hogy ezekben a szövegekben Kiš nagy ismeretelméleti rezignációval, de mégis érzékeli a világ-káosz ontológiai formáit. Az esztétizált személyesség eltűnik, egy predesztinált, objektív Mechanizmus kerül az ábrázolt világ tengelyébe. E két könyv kapcsán exponáltan kerül előtérbe a borgei paradigma, de másként bukkan fel, mint Borgesnél. A paradigma, vagy a módszer, idézetként működő motívummá alakul át. Ami Borgesnél az *ahogy*-ot jelenti, az Kišnél az *amit*-té válik. A kifejezés mód ábrázolandó tárgy lesz, egy olyan prózavilágban, amelyben a Káosz Mechanizmusa tárul fel. A Mechanizmus jelenléte a *Borisz Davidovics síremlékében* a legegyszerűbb és a legszándékoltabb. A káosz a történelmi, ideológiai, politikai mechanizmus törvényei szerint működik, olyan modelláló erő lesz, amely formai érvényt szerez, a forma bírálatát is jelzi. Nemcsak a művészetnek, az életnek, az ideológiának, a történelemnek is megvannak a formái. S létezik-e a világ felett álló szubsztancia, amely biztosítékot nyújtana arra, hogy két forma között döntő minőségbeli különbségek vannak? Ha a jellegük eltér egymástól, az még nem jelenti azt, hogy nincsenek bizonyos összefüggésben. Kiš nem vállalja a vallást, nem vállalja az ideológiát, nem vállal semmiféle metafizikus nézőpontot. Amikor a történelemről ír, nem vállalja a történelmet. Éppen a konzekvenciája miatt Kiš, a *forma moralistája* végzi el a forma bírálatát is, azzal, hogy feltárja a formák ambivalenciáját. Az esztétikai formák és az ontológiai formák kibékíthetetlen ellentétben megjelenő egységét éppen a *Borisz Davidovics síremléke* jelképezi. Az ontológiai formák világában ugyanis a represszió,

az anonim mechanizmus teremtenek rendet. S az esztétikai forma távol esik-e a szubjektív erőszaktól? Nem hisszük, hogy itt segít az antimimetikus pátoz. Hisz az esztétikai forma végső fokon nem képviseli-e az említett ontológiai formák szublimálását? Az esztétikai forma nem jelzi-e a modern kultúra agressziós elvét? Vajon az esztétikai forma nem az erőszak egyik formája? A *Borisz Davidovics síremléke* a történelmi anyagban hajtja végre a történelem negációját: nincs történelem, csak ismétlés, jelentéktelen módosulás. De nem jelenti-e az esztétikai ember negációját az esztétikai megformálás során? A végső konklúziót nem vonta le, joggal, mert ez már nem írói feladat. A *holtak enciklopédiája* mitológikus, biblikus motívumai, metatörténelmi illúziói az esztétikai ember kétségbeesett reménylehetőségeit kutatják. A Múlt pillanatai olyanok, mint a kiskapuk, amelyeken nem lép be már senki, ajtaikat csak kiismerhetetlenigmák díszítik.

2. A közép-kelet-európai realista

A *Borisz Davidovics síremléke* és A *holtak enciklopédiája* nemcsak az Ember eltűnését ábrázolja a Történelemben, hanem a Történelem eltűnését is dokumentálja. Ez a folyamat Kiš prózájában archetipikus formában bukkan fel, nem reflektált állapotként, hanem mítoszként jelentkezik. De a mítosz – miként azt Kerényi Károly elemezte – azoknak, akik benne gondolkodnak és általa fejezik ki magukat, egyúttal cselekvési forma, életforma. A gondolat és az élet között nem távong úr. A modern prózában igen gyakori a mítosz formai megidézése, modelláló átértelmezése. De ez az átértelmezés mindig abban a biztos tudatban történik, hogy csak illúzióról van szó, ez az illúzió megvalósíthatatlan, vagy pedig ellentétben áll a modern prózavilággal. A leggyakoribb esetben közvetlen morfológiai szemantizációt idéz elő a mítosz formáinak rekonstrukciója. De ugyanakkor felismerhető az a törekvés, hogy a mítosz kereteinek elhasználása a szerves elbeszélői folyamat szét-esése ellenére is megidézze a genezis eszméjét. Kiš prózájából ez a genezisztudat hiányzik. Az élet és a cselekvés nemcsak radikálisan elválík egymástól, hanem mindkettő formánélkülivé, irracionális szerkezetűvé válik. Nincs előzmény, a világ a genezis tudata nélkül él, érthető, hisz ebben a prózában nem a genezisen, az előzményen van a hangsúly, hanem a pusztá létezőn. A genezisztudat hiánya a mítoszból való utalást antimitoszá módosítja, olyan értelemben, hogy nem elbeszélés, hanem az elbeszélés megszűnése kritikus pillanatának ábrázolása folyik. Kiš prózájában a Szöveg akkor jön létre, amikor az elbeszélés nagy perspektívája megszűnik.

Ez a probléma feltételezi a nagy formabontó, ambivalens szerkezetű, radikálisan újszerű prózát. Kiš prózájában azonban a formadestrukciónak nyoma sincs, esetében az életérzés sokkal modernebb, mint az irodalmi eljárás. Bizonyos szempontból klasszikus stílusú író, a mérték, a homogenitás, a racionális stílus és szerkezet híve. Ez az ellentmondás teszi izgalmassá és bizonyos értelemben jellemzővé prózavilágának terét, a közösségi konvenciók szempontjából meghatározható toposzt. Irodalmunkban ugyanis létezik egy olyan felfogás, mely szerint a legáltalánosabb, az univerzális emberi sorsproblémának is nagyon konkrét, jól felismerhető toposszal kell rendelkeznie, vagy pedig egészen elvont, „planetáris” jellegűnek kell maradnia. A totális fikció sajátos típust jelent, az antirealista elbeszélés bázisát képviseli. A realizmus viszont, legalábbis a toposzt illetően, meghatározott konvenciók nélkül lehetetlen. Nagyon jellemző, hogy sokszor egészen tolatkodóan naturalista toposz jelentkezik az univerzális emberi alternatíva, döntés, sorsprobléma ábrázolásakor is. A legtöbb konvenció tehát a lokalizáció szintjén bukkan fel. Vitathatatlan, hogy ebből az ellentétből, a regénytér és a regény hőseinek tudata, problémája közötti konfliktusból kimagasló műalkotás születik. A probléma akkor válik doktrinér jellegűvé, ha ez az ellentét ideológiai színezetet kap, vagyis ha a „lokalitás” önmagában is értéket képvisel a műalkotás interpretációjában. E mereven felfogott és alkalmazott, csak a „regény nemzeti hagyományai”

keretében interpretáló kritika értékrendszere szerint a toposz zárt idiómát jelent, amelyet csak egyféleképpen, a nemzeti hagyományok szellemében lehet megfejteni, átérezni, értékelni. A doktrína szempontjából Kiš motivumvilága, éppen a toposzt illetően, gyakran kapja meg a „gyökértelen”, „kozopolita”, „anacionális” jelzőt. Holott az ellenkezőjéről van szó. Kiš a nemzeti kulturális retorikát nem egy légüres térben, hanem egy komplex közép-kelet-európai kulturális retorikában fogalmazza meg, tehát ez esetben a nemzeti univerzum nem „ablaktalan monász” hanem egy dinamikus szubsztancia. A *Kert*, *hamu* vagy a *Fővenyóra* ismeretében könnyen bizonyítható, hogy Kiš regényterei konkrétak, ám ez a világ úgy „nemzetfeletti”, hogy nem csak egy, hanem több kulturális retorikához kötődik. Prózávilágának határait a közép-kelet-európai térben fedezzük fel. S ez a szemléletmód és világházirás óriási hagyománnyal rendelkezik, nagyobb, mint a mereven megfogalmazott nemzeti tradíció. Éppen a közép-kelet-európai környezetben mutatta ki Bartók Béla, hogy a népdalok, a népballadák motívumvilága transznacionális jellegű. E kutatások ismeretében Danilo Kiš közép-kelet-európai szenzibilitására illik legkevésbé a „kozopolita” meghatározás, inkább arról van szó, hogy prózamotívumai komplexek, nem egy-, hanem többgyökerűek. Ez még a *Borisz Davidovics síremlékén* is kimutatható, amely formális kritériumokkal mérve „távoli” motivációkat dolgoz fel. Az interpretáció szelleme viszont jellegzetesen közép-kelet-európai, a jellegzetesen elbukott, sikertelen XX. századbeli közép-kelet-európai forradalmak tapasztalatai képezik azt a humuszt, amellyel megközelíti a sztálini univerzumot, mint a jellegzetes közép-kelet-európai utópiák radikális destrukcióját. Azt a Mechanizmust, amely a destrukció után következik be. Szemléletmódjában Danilo Kiš egyetértéssel idézheti az említett közép-kelet-európai utópiákat kifejező Walter Benjaminget, amint az anticipáló módon értelmezi Kafka gondolatát: „Végtelenül sok remény van, csak nem nekünk.” A *Borisz Davidovics síremléke* a remény negatív állapotát ábrázolja. A *holtak enciklopédiájában* pedig a közép-kelet-európai interpretációs bázis egészen tudatos művészi formaadó szempont lett. Közép-Kelet-Európa mint a nemzetek, nyelvek, legendák, kultúrák, történelmi törekvések és traumák óriási, kozmikus növesztett konglomerátuma lesz Kiš elbeszéléseinek strukturáló elve.

Ennek a világnak a „szerkezete” és a „szerkezet Történelme” döntő módon befolyásolja Kiš prózájának nemcsak tartalmi, hanem művészi, kifejezésbeli vonatkozásait is. Ebben a polifonikus világban egy általános relativizáció születik meg, nincs szilárd tradíció e világ szimultán szemlélésében. Ha szabad így mondani, akkor ebben a világban a virtuális formák statikus anarchiája jön létre. Pontosan érzékelt a helyzetet Musil, aki a közép-kelet-európai tapasztalatok összegezeként írta, hogy „kialakult az ember nélküli tulajdonságok világa, élményeké, amelyeknek épp az átélőjük hiányzik, s csaknem úgy fest a dolog, mintha ideális esetben az ember személyesen nem is élne át többé magánjellegűen semmit, és a személyes felelősség meghitt súlya a lehetséges jelentések képlettrendszerében oldódna szét”. Ez az „állapot” domborítja ki Kiš művészetében a már említett platonikus vonást. Vagyis az „ember nélküli tulajdonságok” panorámája jut inkább érvényre, s nem az individuális élet. Az élmények láncolata, kapcsolata, az élet finom mechanizmusa, gépezete, az életérzés analízise.

Kiš prózája némileg egy misztikus matematikai képletre emlékeztet. Irracionális jellege reális benne. A közép-kelet-európai világban a fantasztkum, a történelmi hallucináció, a fikciók legendáriuma sokszor úgy jelenik meg, mint valóságpótló forma. Egy gomolygó társadalomszerkezetben, amely, hogy Czesław Miłosz szavaival fejezzük ki magunkat, még nem nyert szilárd formákat, a fikció sokkal előbb képviseli a valóság látszatát, mint ott, ahol e formák tartós történelmi legitimitációval bírnak, ahol az életnek kialakult formakultúrája van az elementáris, a szenvedélyes, spontán étellel szemben. A borgesi „konstrukció” tehát ebben az esetben történelmi „rekonstrukció”. E fluid világban Kiš „zsidó embléma-rendszere” is a közép-kelet-európai hallucináció része, nem úgy jelentkezik, mint nemzeti vagy szociális tényező, hanem mint egy nagyobb, átfogóbb bizonytalanság, fantazmagória szimbolikus eleme. Danilo Kiš, a közép-kelet-európai realista tehát úgy

jelenik meg előttünk, mint egy életérzés misztikusa, mint egy fantasztikus világ krónikása. Ez a realizmus-koncepció jelentősen eltér a megszokott kánonoktól. Szembetűnő ugyanis, hogy a közép-kelet-európai kultúrákban azok az irodalmi művek reprezentálják a realista formákat, amelyeknek a középpontjában egy – irodalmon kívüli – központi nemzeti vagy szociális eszme áll. Kiš realizmusa viszont éppen az irodalmi anyag *belső* megszervezéséből következik.

3. A forma moralistája

Nem értünk-e el ezzel egy alapvető ellentmondásig? Hogyan beszélhetünk Kiš misztikus világérzéséről? Nem áll-e ellentétben ez az író formakultúrájával? A dilemma jogos, hisz köztudott, hogy a misztikus világérzés nagy ereje a belső kontemplációban, az élményekkel való misztikus azonosulásban van. Mindenben az egyedit, a megismételhetetlent keresi, és gyanakvó az objektív formák iránt. A misztika igazi hazája a radikális formátlanság. Kiš formavilága, stílusa ennek meggyőzően ellentmond. Ez a stílus elutasít minden véletlenszerűséget, maximálisan tudatos, kimunkált, ellentéte minden ösztönös szövegnek. E prózakompozíciók olyannyira racionálisak, hogy kizárnak sok innovatív megoldást, kockázatot és kalandot. Ez a prózai beszéd inkább hajlik némileg az enyhe tradicionalizmus, mint a radikális újítás felé. Az elbeszélői stílus homogenitása pedig már néha egy mesterkélt harmóniát is megidéz.

A figyelmesebb vizsgálat azonban kimutatja, hogy a misztikus világérzés árulkodó nyomai határozottan jelen vannak a történelem- és időszemlélet síkján. Kiš prózáiról kozmosza mindig az „örök mostra” utal, benne a múlt és a jövő különös unióba szövődik. A legendásodás folyamata rendkívül erős. A *Borisz Davidovics síremlékének* utolsó elbeszélése, az *A. A. Darmalotov rövid életrajza* programszerűen is megfogalmazza az ismétlés kozmoszát, az időtlenség nulla pontját. A történelem ideje retroaktív módon megszünteti önmagát. A *holtak enciklopédiája* pedig végleg leveti a prózavilágról az időbeliség kötelékét, az „örök most” a megvilágosodás erejével bukkan fel a tapasztalatok mélységéből. A metafizikus történetek a chászid mesék újabb, bővített variációinak erejével hatnak. A közép-kelet-európai kozmológia a Történelemtől elhagyott, elárult, az életidőtől megfosztott világban fogalmazódik meg. A zsidó misztika nyomai tehát éppen itt, a globális világinterpretáció szintjén bukkannak fel. Csakhogy ez a misztika most már nem a megváltó apokalipszis felé nyit rést, hanem az időtlen térbe. Passió-út a negatív megváltásba. Öröklétre ítéltetés az emberiség nevében.

Danilo Kiš ugyanakkor a *clarté* fanatikusa is. A világos, a tiszta, elegáns prózái diszkurzus poétikáját vallja magáénak. Minden élményt a forma segítségével „tisztítana meg”. A klasszicitásra törekvő, szigorú, zárt és világos forma bírálat alá vesz minden homályt, zavaros élményt. Úgy véljük, prózájára éppen e kettő ellentmondása a jellemző: a misztikus életérzés és a tiszta esztétikai forma konfliktusa. Nála a forma morális funkcióval rendelkezik az ellenőrizhetetlen, az irracionális élmények és világérzés ellenpontját jelenti. A világosság étoszát képviseli. A műalkotás igaza ellentmond az élet formátlanságának, kavargó, ellenőrizhetetlen, spontán, homályos világának.

Valószínűleg ebben rejlik Kiš számos poétikai kijelentésének a kulcsa is, amelyekkel igyekszik magát elhatárolni minden morális és politikai elkötelezettségtől, irodalmon kívüli szempontoktól. Gyakran persze ezt úgy végzi el, hogy maga is irodalmon kívüli szempontokra apellál. A művek szempontjából és perspektívájából ez azzal magyarázható, hogy Kiš a forma szintjén vállalja a morális intenciókat, azért, hogy ellenálljon egy veszélyes világérzés és világértelmezés kísértésének. A közép-kelet-európai démonok politikájának. Ebben látja a műalkotás kényes egyensúlyának megőrzését. Sajat ellentmondásának produktív egységét. Ebben az értelemben Kiš moralista, remény nélküli elkötelezett író.

A hozzávalók beszerzése

*Ez is egyszerű volt,
kellett valami a főzéshez,
anyám csak szólt,
hogy ugorjak el,*

*már feltette az ételt,
de valami még hiányzott belőle vagy hozzá,
vagy eleve úgy időzítette,
hogy ne álljon sokáig a zöldség,
mielőtt beleteszi,
vagy salátát csinál belőle,
mert veszít frissességéből,*

*fogtam a kötényt,
és mentem Dolinába, a konyhakertünkbe,
és tíz perc se telt bele,
már meg is jöttem a petrezselyemzölddel, újhagymával,
zöldpaprikával vagy uborkával,*

*ma is hallom a kövér száraz roppanását,
amint letépek a gyökérvégekről a szélső hajtásokat,
érezem a bőrömön az apró szőrök szúrását,
amint óvatosan a napsütötte, széles levelek alá nyúlok,
a kötényben a himbálózó teher súlyát,
amint meztelen térdemet verdesi,
mialatt visszafelé igyekszem a földúton,
mely a falu végén, az akácfasorban
az árnyék miatt mindig olyan jó puha volt,
a kerékvágás meg tele patkónyommal és érdekes talpmintákkal.*

Párizsi kettős

X.

MIT KÉNYESKEDTEK?

mondja Mireille, mi az, hogy kényeskedünk? mondja Jerzy, azt hiszitek vége a háborúnak? mondja René, és ha nincs vége, akkor épp azért vagyunk itt, hogy vége legyen, nem? mondja Dorothy, és minden menjen tovább úgy, ahogy eddig, ugye? mondja Pali, és a vietnami szennyes háború? mondja egy fiú, akit nem is ismersz, de azért az a condottiere-képű akkor is szemétül viselkedett, mondja Géza, nem inkább a *vieux con surréaliste* viselkedett szemétül? mondja Erika, csakhogy az egy nagy író, még ha szemétül viselkedett is, Térioux meg csak egy kis terrorista, mondod te, mi az, hogy kis terrorista? mondja Mireille, akkor én is csak egy kis terrorista vagyok, de azért te mégse pofoztál fel a Sorbonne-on egy öregembert, mondja René, lehet, hogy én is felpofoztam volna, mondja Mireille, számunkra az a szó, hogy terrorista, azt jelentette, hogy hős, azt jelentette, hogy ellenálló, mondja Erika, *Sortez de la paille les fusils, la mitraille, les grenades*, énekli Pali, mind terroristák voltunk, és büszkék vagyunk rá, igenis terrorista vagyok, amíg terror van, mondja Mireille, de azért most nem kell vonatot robbantani, mondja Jerzy, és öregembereket se arcul ütni, mondod te, egy vén hülye trockijistát, aki összetéveszti az első világháború után a második világháború utánnal, mondja Pali, ti meg összetévesztitek a békét a világháborúval, mondod te, mit beszéltek összevissza, nem értek semmit az egészről, mondja Utti, éppen azért vagy itt, hogy megérts valamit, nem? kis ártatlan, mondja Erika, ültetek volna vésztörvényszéket, mint mi Térioux-vel, egy dohánypajtában Clermont-Ferrand fölött a hegyekben, mondja Mireille, mi az, hogy vésztörvényszék? mondja Utti, halálra kellett ítélnünk, mondja Mireille, mi az, hogy kellett? mondja René, halálra *kellett* ítélnünk egy nyomorult asszonyt a faluból, aki feladta a bajtársakat, mondja Mireille, de most már nem vagyunk a hegyek közt, mondja Jerzy, tudjátok, mi az, halálra ítélni valakit, rosszabb, mint ölni, mondja Mireille, és meg is öltétek? mondod te, követ kötöttek a lábára, úgy lökték be a folyóba, a Sioule-ba, a híd alatt, a *Viaduc des Fades* alatt, igen, röhöghettek, ha akartok, a Tündérek Hidja alatt, mondja Mireille, a dohánypajtába alulról folyt be az eső, mikor feltartottam a kezem a szavazásnál, én is azt hittem, belehalok, de mégis föl kellett tennem, mondja Mireille, mi az, hogy kellett? mondja René, és te is ott voltál a viaduktnál? mondod te, nem, én nem voltam ott, széplelkű elv- és költőtársam, de éppúgy ott is lehettem volna, ha nem küldenek máshová, ahol nekem köthettek volna követ a nyakamba, ha elkapnak, mondja Mireille, és ha ott lettem volna, nem mindegy? Térioux ott volt, mert neki ott kellett lennie, mert valakinek mindig *ott* kell lenni, mondja Mireille, de hol volt akkor az a vén hülye, aki most húszéves bolondnak maszkirozza magát? New Yorkban csücsült és azzal foglalkozott, hogy a „költészet gyalázatának” kiáltsa ki Paul és Louis verseit, pedig nekünk

akkor azok voltak az egyetlen védőpajzsaink, még önmagunk ellen is, mondja Mireille, ha ott akarjátok folytatni, ahol abbahagytuk, mondja Ribeyron, nem hagytuk abba, mondja Erika, mert ők se hagyták abba, ha nem hagyjátok abba, mondja Ribeyron, akkor mindenki mehet innen, amerre tetszik, itt azért vagyunk, hogy valami mást csináljunk, mint amit eddig csinálnunk kellett és amit velünk csináltak, ha kell, volt áldozatok és volt hőhérok együtt, németek és franciák, amerikaiak és magyarok, és Utti is, akkor is, ha egy svéd úrilánynak fogalma sincs arról, mi a háború meg az ellenállás, mondja Ribeyron, bocsáss meg, mondja Mireille, én sose tagadtam, hogy azért jövök közétek, hogy végre megértsétek, azért nem érdemes összejönnünk, hogy itt kényeskedjünk, mondja Mireille, és hogy többek között Ribeyron is megértse, hogy a nemzetköziség nem a hőhérok és az áldozatok internacionáléja, mondja Erika...

Ribeyron idegesen koppant fehér botjával, amely mindig ott van a keze ügyében a térde közt, mintha az örökre elnémult csellóját helyettesítené. Ott ültök körülötte a jéghideg szobában, egy kis utcában az Alésia körül. Az egész nagy hodályban nincs más, csak néhány szék, egy asztal, egy ágy, és közöttük és a bútorok között negatív formába merevedő szilárd hideg. Meg a kiáltó értelmetlenséggel gyűrűző könyvek és kották sora a falakon, s a polcok között, a plafontól a padlóig a fal teljes magasságában még kiáltóbb értelmetlenséggel egy hatalmasra kinagyított fénykép a Bergen-Belsen-i táborról. Mind kapkodjátok a fejeteket, egyiktől a másikig, egymás szájából kapva ki a szót, egyre jobban kétségbeesve, hogy még ti se, itt se értitek meg egymást, csak Ribeyron ül mozdulatlanul szemben a Bergen-Belsen-i fényképpel, mindig egy helyre fordítva fekete szemüvegét, a feketeségbe, vagy inkább a feketeségen át Bergen-Belsenbe, amit életében utoljára láthattott a két szemével ebből a gyönyörű világból, mielőtt tüzes vassal kiégették volna, mint valami szentéletrajzban. De most rátok emeli a két szemét, vagy a két szeme helyét, mintha azzal is egyenesen a szemetekbe nézne. Ha ezt nézésnek lehet nevezni. Lehet-e látás nélkül nézni? Ezen az egyszerre fizikai és metafizikai, élettani és lélektani problémán érdemes lenne valakinek elgondolkodni, gondolod.

Mint a mullahok Mekka felé, ő mintha állandóan Bergen-Belsen felé fordulna, hogy ott keresse az üdvöt. Mert Ribeyron telhetetlen, világtalanságában egyszerre keresi üdvét a földön és az égen. Itt különben is mintha mindenki a maga múltjának kis pokla felé fordulna, és ott keresné a maga egyedüli paradicsomát. Mintha nem éppen attól lehetne várni, ha végre elfordulnánk ettől, gondolod. Itt mindenkit úgy fekszik meg az ifjúsága, mint valami emészthetetlen eledel, amit még kiokádni sem lehet; vagy mint valami nehéz fém, aminek csekély tömegéhez képest horribilis súlya van. Hisz alig éltetek még, s mintha már minden gonoszat megéltetek volna, ami az egész élet jussa csak: halálközelt és szeretteitek már halálontúlját, éhezést, fázást, megaláztatást, magatok-megadását, álruhát és névcserét, bújkalást mások és magatok előtt, és volt, aki azt is, hogy is, hogy is várhatnátok ettől valamiféle, bármilyen üdvöt? Inkább fel kellene robbantani magatokban ezt az ifjúságot. Felrobbantani az ifjúságotokban fuzionált, és jóra többé fel nem használható szörnyű energiákat, de úgy, hogy senkinek se essék tőle többé bántódása. Mint a háborúból visszamaradt bombák ártalmatlanná tétele. Csak ti szabaduljatok meg végre tőle. Homályosan ilyen sejtelmek hozhattak benneteket össze, mint egy jelentéktelen kis mintát – „érték nélkül” –

az egész világból, a világtalan Ribeyron fagyos párizsi lakásán. Az oly korán brutálisan elvesztett illúziók helyébe, anélkül hogy tudtátok volna, mesterségesen szerzett illúziókban tetszelegtek, miközben továbbra is e korán elvesztett illúziók foglyai maradtok. Hány ilyen szobában szövögethetik, most, éppen most is a hasonló ábrándok fátyolszövetét, mindenfelé a világban – miközben egészen másféle szobákban (vagy dehogy: ugyanilyenekben is), ugyancsak mindenfelé a világon, egészen másféle szövödékeket szövögetnek, acélból vagy az anyagok mélyének megfoghatatlan anyagából, amelyek mindenkit bekerítenek.

Egyszerre kibírhatatlan egyedüliséget éreztél. Megint mindenkinek igaza volt és senkinek sem. Mireille-nek persze, de persze Ribeyronnak is. És valószínűleg egyiküknek sem. És neked? úgy érezted, neked van legkevésbé, mert te bízol legkevésbé a magadéban. Valakitől hallottad egyszer, hogy a meteorológiai előrejelzés azért adhat annyi gúnyolódásra okot, mert ahhoz, hogy valamennyire megbízhatóvá váljék, millió és millió adatot kellene számításba venni, amit még azok a számítógépek se fognak tudni, amikről szintén hallottál valamit harangozni. És te? mennyi adatot tudtál a világról? Szinte semmit. Bár úgy érezted, máris egy életnyi élet van mögötted. Mint ilyenkor mindig, a legtanácstalanabb pillanataidban, a gyerekkor jutott eszedbe, amely mintha nem is az életed része lett volna, nem is az élet része, hanem valamilyen másik élet, hiszen a folytatása egyáltalán nem volt *annak* a folytatása; meg arra a pár sorra Rousseau-nál (akit különben nem nagyon szeretsz), amiről mindig a gyerekkor jut eszedbe, mióta először olvastad, s mindig újra eszedbe jut, ha a gyerekkorodra gondolsz. *Il me fallait un lac...* Mert, úgy látszik, neked is egy tó kellett, egy tó, hogy megszüless, egy tó, hogy élhess, egy tó, hogy valami szilárd is legyen a lelked alatt ebben a földindulások világban. De most már arra se gondolhatsz. Annak a mélyén se azt a tündér-írást látod, amit akkoriban nyári reggeleken a sellőfarkú hullámsuhanás a fenék fövényébe rajzolt. Ha most akármilyen messziségből is belenézel, elhurcolt nagyapád ismeretlen utolsó útja húzódik az alján, mint egy vércsík cápajárás nyomán a parti tengervizekben.

Egyedül jöttél, Borbála nélkül, igaz, már hetek óta sehova se jártok együtt. Egy ágyban alusztok, egy hotelszobában (mert neki nincs ilyen, te meg csak mégse költözhetsz ki a magadéból), de napközben és hétvégén mindenki a maga útját járja. Épp fordítva, mint megannyi más pár, akik mutatósan mindenhová együtt járnak, csak éppen haza nem. Denise-t meg még nem akartad magaddal hozni. Különösebben nem is kívánczozott ide; pontosabban, mindenhová ellenállhatatlan vágy vonzotta, ahol veled lehetett. De itt mégse érezte volna jól magát. Ezért sem. De Borbála miatt sem akartad. Ennyivel, úgy érezted, még tartozol neki.

Holott Borbáláért már hetek óta minden szombat reggel eljött a „kocsi”, Maurice-szal és a barátaival, akik – természetesen *ők* – Borbálát „is” meghívták víkendre a vidéki házukba. Mindnyájan eljátszottátok szabályosan és nagylelkűen ezt a csiki-csuki játékot; a helyzet voltaképpen mindenkinek megfelelt, mégis mindenki úgy érezte, a másik iránti tapintatból takargatnia kell. Egy szavad se volt tehát ellene. Sőt. Te lettél először hűtlen Borbálához. Ő meg egyre inkább – vagy már kezdettől fogva – az ittmaradás útjait kereste.

Mégse tehetted ki csak úgy az utcára ebben a fene Párizsban. Végül is hozzád jött ki. Ha te nem is akartad, hogy jöjjön. Rég elfogyott (és lejárt)

kis ösztöndíján kívül minden anyagi forrás nélkül. (És persze, azt se akartad egész határozottan, hogy *ne* jöjjön.) S ő is érezte, hogy ezt el is várja tőled. Ha minden megváltozott is köztetek, s ha ő minden vikendet Normandiában tölt is, mással. Dehát Maurice csak a hétvégére volt meghívva vele együtt, hét-közben neki is ott volt a felesége, meg a két gyereke. Csak nem akarhattad, hogy kitartsa Borbálát? És aztán, nemsokára, igaz, el is vált, és elvette feleségül. Megszöktette Borbálát a sorsa elől. A sors akaratából egy még az övé-nél is szörnyűbb sors felé. De akkor te már otthon voltál. Mégiscsak happy end. Ha végül oly boldogtalan lett is az a vég.

Te azonban most voltál boldogtalan (vagy mindig?). Nyomorúságosan ostobának és nevetségesnek érezted, ami a Sorbonne-on történt. És nem kevésbé annak azt, ami most itt történik Ribeyronnál. Egyszerre röppent el a dicsfény a két kivénhedt lírai gladiátor feje fölül. Lényegében persze Tzarával értettél egyet, már csak azért is, mert ő volt az (először) tettelesen bántalmazott. Meg a mondandóját tekintve is. Ha ebből a „lényegből” nem éppen a lényeg hiányzott volna. Hiszen az igazi témáról, hogy mi a valódi összefüggés politika és irodalom – de *igazi* politika és *igazi* irodalom – között, szinte semmit sem tudott mondani. Persze, Breton se különb, ahogy nevetségesen jelen időbe teszi a „húszévesek voltunk” immár régtől fogva régmúltját. Térieux pedig, aki úgy imponált neked, mikor először találkoztatok, éppen a fiatalságával és „hős” múltjával él vissza gyalázatosan. Szóval: csőd az egész vonalon. Ribeyron csupa jóság és odaadás, de mit ér vele, és mit érünk vele mi? Mireille hivatásos forradalmár, és homályosan érzed e jelző és e főnév közötti feloldhatatlan ellentmondást, Erika viszont a született és megveszekedett összeesküvő, nem is hivatásos forradalmár, hanem hivatásos kalandor, Utti, az egyetlen köztetek, aki Észak fjordjainak elegáns páholyából nézte a háborút és nézi most is ezt a kibírhatatlanul izgága déli világot (amely érzékeit viszont ellenállhatatlanul izgatja), neki ti is csak színház vagytok, eszmék, szenvedélyek és vadságok esztelenül vonzó drámája (évenként három hónapi egyéni fesztiválra), elszomorítóan ártatlan és értetlen. De valóban ártatlan dolog-e ilyen értetlennek lenni? Nem, ártatlanság nem volt sehol. A világ egésze újból bűnbe esett.

Bűnbeesett volt már az a „világ” is, erről most kezdtetek nagykeservesen tudomást szerezni, aminek legalább viszonylagos ártatlanságában szerettetek volna hinni, s amiről majd sokkal kétségbeejtőbb valódi és igazi bűnöket is kell megtudnotok – ha lehet még bűnről beszélni ebben a világban, amelynek, úgy látszik, annyira alaptörvénye a bűn, hogy bűnösnek mondani már több mint bűn: megengedhetetlen stilushiba.

De ezt a gondolatsort máris elveted. Bűn? Sose tudtál bármilyen megfogható alakot adni ennek a fogalomnak. Eredendő? Minden csecsemő már a lemosdatása pillanatában bűnös volna? Talán a születés a bűn? vagy a fogantatás? vagy az Atya valahai meggyilkolása? vagy az, hogy nem tudtuk átszakítani a természet, úgy látszik, mindent behálózó kromoszóma-láncát, amelyet minden élet más életek pusztítása árán való fenntartásának parancsa tart egybe? Dehát akkor végképp nincs bűn, ha mindnyájan bűnösök vagyunk. Az eredendő bűn zsidó-keresztény dogmája és a diktatórikus ideológiák által sugallt bűntudat, amely abban áll, hogy egyszerű „hívói” a dolog természete folytán nem születtek bele ebbe az ideológiába, azzal a mindkettőnél készen álló megoldással, amit a hit ellenében elnyerhető feloldozás nyújt, egyaránt tagadják a valóságos bűnt, azt, amelyet az egyes ember em-

bertársai ellen elkövet. S amelyet az emberi történelem folytonosan elkövet önmaga ellen.

Régóta lassú alattomosással tekereg rád a sejtelem, s most egyszerre szinte fojtogatni kezd, hogy a század „hihetetlen” rémtettei, amik ugyanilyen fojtogatón szorultak ifjúságod köré, egyáltalán nem olyan hihetetlenek; és számodra nem annyira feltárták, mint inkább eltakarták a történelem igazi valóját. A fasizmus kezdettől fogva úgy tűnt fel előtted, mint valami rémisztő anomália, aminek nincs párja a világtörténelemben, s ha egyszer végeznek vele, nem is lesz párja többé. Hiszen mihez is hasonlíthattad? A jóakarátú embereknek ahhoz a picike kis rendezett világához, aminek nagymama rózsafái alól látszott a világ, a tó körüli jóakarátú tájból nézve, amelynek dombokkal körülvett szelíd arénáját legföljebb néhány gyönyörű vihar verte fel, a megvadult vágató lovakká változó hullámok haragoszöld apokalipszisével. Nagyapa teljes életében semmiféle expozíció nem mutatott arra a drámai kifejeletre, amely a marhavagonnak a klasszikus tragédiákból sem ismeretes halálnemében csúcsosodott ki. Nem, nagypapa nem követett el életében semmiféle „tragikus vétséget”; csak azt követte el, hogy megszületett, és hogy ott és akként, ahol és amiként. Sorsának tragikumuma éppen tragikus vétség nélküliségéből ered. Hogy nincs „miért?”. A fajelmélet és logikusan következő gyakorlata, a „végső megoldás” (– vagy, teszi hozzá a regényíró, ahogy mostanság nevezik, a genocidium –) új helyzetet teremt a világtörténelem minden megelőző szörnyűségével, pontosabban annak századunkig tartó szemléletével szemben azzal, hogy brutálisan elvágja a zsidó-keresztény etika elszakíthatatlannak látszó kauzalitás-láncát *bűn* és *bűnhődés* között, s éppoly brutálisan feltárja, hogy a büntetlenül elkövetett bűn és a bűn nélkül bekövetkező bűnhődés egyaránt kiszámíthatatlan – vagy éppen: bizonyos körülményekből közvetlenül kiszámítható – *sors*. Akármily meglepő: nagyapa halálának összefüggésében tehát minden uralkodó műfajelmélet és uralkodó etika újragondolandó. A saját gyerekkorodban sem mutatott semmi arra a lehetőségre, hogy húszéves korodban esetleg a Ciklon B lehelete fújjon el ebből a világból. Gyerekkorod rettenetesen elavult és talán soha-érvényes-se volt dramaturgiájában nem volt helye a később színre kerülő cselekménynek. Képtelen voltál tehát, egészen mostanig képtelen voltál elfogadni, bár folytonosan itt kísért, a „rossz banalitásának” azt a képzetét (ahogy később Hanna Arendt nevezte), amelynek mindent meg kellene változtatnia, amit tudtunk a világról.

Még a *Le Zéro et l'Infini* elolvasása után sem, bármennyire felborzolta is benned a forradalomról való simára fésült elképzeléseidet. Mert hiszen voltaképpen ezért gyűltetek össze ma, nem is az ostoba Sorbonne-beli incidens miatt, az csak illetéktelenül közbeiktatott esetlegesség volt, bár épp most nem tudtad leválasztani a könyvről, most már bonthatatlanul összekapcsolódott vele, mint egy kémiai reakcióban. Akik itt vagytok, mind elolvastátok a *Zérót* (Dorothy és Utti számára a *Darkness at Noont* – vajon magyarrá hogyan fogják lefordítani? merült fel benned a fordítási betegség jellegzetes tüneteként, de aztán jobbnak láttad elhessegetni a kérdést). Ha majd egy emberöltő távolából átgondolod újra (és hányszor kell majd újra meg újra átgondolnod) az egészet, mit gondolsz majd a mostani gondolataidról, szégyenkezned kell-e miattuk, és ha igen, milyen előjellel? Miben fogod magad elmarasztalni? A bizonyosságban? vagy a kétkedésben?

Most már nem egymás szájából veszitek ki a szót, inkább igyekeztek egymásba fojtani. Mindenki csak a magáét akarja hallani, hogy ne kelljen

a másikét hallania, pedig igazából épp arra lenne kíváncsi, ha nem félne tőle. Kivéve talán Mireille-t, Erikát, esetleg Palit. De tudod is te, mit gondolhatnak a többiek, amikor azt se tudod, te mit gondolsz? Ők mindenesetre azt játsszák, hogy biztosan tudják, mit kell gondolni (vagy mit kell mondani?) és nagyon is hallani akarják a többiek véleményét, hogy, ha kell, azonnal fölényesen beléjük is fojtsák.

Mireille mindenesetre biztosan látszik tudni, hogy Koestler egyszerűen mocskos imperialista-bérenc firkász, a könyv semmi egyéb, mint az új háborút és Európa kettészakítását előkészítő Marshall-terv jól-rosszul összetakolt faltörökosa. Erika legyint, nem is érdemes róla beszélni, ez a dezertőr még csak nem is író, egyszerű politikai kalandor, csodálkozva ütőd fel a fejed erre a szóra, hiszen alig pár perce, hogy gondolatban épp őt illetted magadban ugyanezzel a kifejezéssel; ne tudnád, hogy vannak, akik az önismeret teljes hiánya, vagy a már-már megvesztegető szemérmertlenség folytán másokat éppen a maguk gyalázatosságával bélyegeznek meg?¹ Meglehet, hogy a *Zéro*... írója kalandor (és minden valóban arra mutat, hogy az új háború eszelős propagátora lett), de ha sok mindenben bizonytalan vagy is, azt lehet mondani, sajnos, az élet legtöbb dolgában az, abban az egyben biztos, hogy egy mű igazságáért a művészi értéke tanúskodik, és nem fordítva: a művészetben semmilyen külső igazság önmagában nem tanúskodik a mű értékéről. (Hogy lesz majd idő, amikor ebben sem leszel biztos, az más lapra tartozik, vagy ugyanarra a lapra, amelyről épp Koestler könyvének – ha nem is személyének – igazsága tanúskodik; de ezt ebben a pillanatban el se tudod képzelni; az ember csupa meglepetéssel szolgál önmagának, és nem mindig a legkellemesebbekkel.) Szóval az irodalom igazsága és értéke egybeesik, s mindkettő csak önmagán belül található, mint a hiperbola két fókusza, még akkor is, ha görbéje akármilyen közelről érinti a kölső valóságot. Mindez fölöttébb bonyodalmas, érzed, hogy magadnak is csak homályosan tudod megfogalmazni, kívülről pedig bármilyen oldalról megkérdőjelezhető, de mégis *így van*. Koestler regényével is. Arról nem is beszélve, hogy a könyv a háború elején íródott, amikor azok az imperialisták éppen nem a szovjetellenes háborúra készülődtek, hanem már benne álltak az antifasiszta háborúban. Ami persze, más oldalról, megint csak nem teszi különösebben rokonszenvesé a könyv akkori publikálását. Egyszóval a kérdés maga a megoldhatatlan gubanc. És ugyancsak nem olyan, amire egyszerű igennel vagy nemmel lehet felelned. Annál inkább, mert a regény maga is végig e fényárny érvényét vagy érvénytelenségét kutatta, és nem is csak konkrét tárgyára, hanem a világtörténelem egészére vetítve rá. Mert vajon csak a végsőkig elembertelenedett (vagy emberré sem vált) NKVD nyomozó állítja-e fel forradalom és ellenforradalom antinómiáját mint élet vagy halál kérdését? nem a könyv egyik mottója is, amely egyenesen Krisztus szavait idézi, Szent Márk szerint? „Hanem a ti beszédek legyen, úgy úgy, nem nem, ennek feletten valami esik, az a gonosztól vagyon.” Nem a *sic et non* a keresztény teológia kezdettől való problémája, melyen már Abelardus is rágódott?

Lehetséges, hogy az emberi történelem *egésze* ezen a szörnyűséges al-

¹ A regényírónak (nem pedig annak, aki mindezeket gondolja) eszébe jut mulatságul, s talán az olvasót is mulattatni fogja, hogy a semmirekellő kalandor Casanova leg-híresebb szélhámos-kortársait, Cagliostro-t és Saint-Germain grófját emlékirataiban „sem-mirekellők”-nek minősíti, „akik előnyben részesítik a munkás élettel szemben a kalandor csavargást”.

ternatíván épül, amely kiiktatja magából az emberi gondolkodást? Lehetséges, hogy a történelem minden nagy fordulata ezt az öncsonkítást követeli tőlünk? Lehetséges, hogy az emberi történelem minden nagy fordulata – illetve, amit mindeddig annak gondoltunk – már eleve az emberiség legbensőbb érdeke, pontosabban embervoltának kiteljesítése *ellenében* jön és jöhet csak létre? Lehetséges, hogy az oly idillien rendezett francia kertként álmainkban hordozott béke, mire kivirágzott, dzsungелеbb lett a háború dzsungelénél? Legalábbis az állásfoglalás számára?

MIKOR SIKERTELEN

egyetemi felvételi kísérleteid sorozata után, 1942-ben felkerested a budapesti egyetemen a középkortörténet neves professzorát, szíveskedne másokhoz hasonlóan engedélyezni, hogy „vendéghallgatóként” (erre módot nyújtottak az egyetemi autonómia megmaradt roncsai) bejárhass a népvándorlásról hirdetett kollégiumára, a professzor rád emelte kicsit ferdén lefelé hajtott arcát, amely fonott kalácshoz hasonló aszimmetriában tartalmazta egyes részeit, mint egy groteszk báb, és kelletlenül, a visszautasítást előrejelző hangon rákérdezett:

„Maga történésznek készül?”

Csak nem fogsz itt hazudozni neki. Legfeljebb kirüg. Egy felvett órával kevesebb.

„Nem készülök történésznek, méltóságos uram.”

„Hát akkor mi jut eszébe, éppen most egy ilyen periférikus középkortörténeti kollégiumot hallgatni? Egyébként, professzor úrnak szólítson.”

„Úgy gondolom, s talán nem tévedek, hogy ugyanaz, amiért a professzor úr *éppen most* egy ilyen periférikus középkortörténeti kollégiumot méltóztatik hirdetni.”

„Nekem ez a témám, még ezt se tudja? Vendéghallgatói igazolványa van?”

Szó nélkül oda-tetted eléje. Szó nélkül aláírta. Mélyen lebuktatva tésztás arcát az asztalon előtte fekvő cédulára, ami nem is hasonlított valamiféle tisztességes igazolványra. Nagyon rövidlátó volt.

„Ha kedve van, eljöhet kollokválni is. Feltevé, hogy mersze lesz hozzá. Nálam nem könnyű. Majd meglátja. Ha valaki vár még rám, küldje be.”

A kollokválás életed eddigi legnagyobb próbatétele lett. Bár minden tét nélküli próbatétel. Legalábbis a külső kritériumok vonatkozásában. Belülről azonban lehet, hogy az életed volt a tét. Sokáig úgy érezted, az a futó összenézésnél is kevesebb (mert hiszen hangsúlyozottan egymástól elfordított, mintegy csak „lelki” szemekkel történt), voltaképpen csak futó együttgondolás, amire a professzor (érzésed szerint) méltatott már a cédulád aláírásakor, elég volt ahhoz, hogy reményt és erőt adjon. Hogy mihez? Azt nemigen lehet pontosan megmondani. Lehet, hogy e nélkül nem is tudtál volna megmenekülni. Az ilyenek nélkül nem is lett volna *értelme* megpróbálni menekülni. Nem lett volna *miért* megmenekülni. De a kérdés akkor föl se merült. Ennyi elég volt akkor, a Legfőbb Rossz Korában, a Legfőbb Rosszal szemben ahhoz, hogy egy szemvillanásból megértse egymást az, aki meg akarta érteni. Most, e Legfőbb Rossztól Megszabadított Világban, úgy érezted, maga ez az egész világ van a legjobb úton ahhoz, hogy a

Legfőbb Rosszá váljék. Mit nem adnál érte, ha most valakivel ilyen titkos egyetértésben villanna össze – az egyébként még csak össze sem villanó szemetek.

A vendéghallgató igazolvány nem kötelezett és nem jogosított semmire. A vendéghallgató szabad volt és törvényen kívüli. Vendég volt. Ekképpen, gondoltad, mikor kijöttél az aláírt céduláddal, csak annak az igazolványa, aki és ami, úgy látszik, bármilyen különös, születésed óta voltál. Lehet vendégnek születni e földre? Úgy látszik, lehet, ez ebben a pillanatban merült fel és világosodott meg benned, ott, ahogy a professzor ajtaját becsuktad. Mindig is vendég voltál. Nagylelkűen befogadott. Kislelkűen megtúrt. Lelketlenül kitiltott. Szukcesszive. Mikor, hogy, hol. Diakronikusan és szinkronikusan. Vendég-hallgató. Vendég-születő. Vendég-anyanyelvű. (Anyanyelvű vendég?) Vendég-állampolgár. Vendég-hazafi. (Ilyen is lehet?) Vendég-munkás. Nem. Ez a kifejezés csak később született, és máshol. És különben sem voltál még soha munkás. Mire munkás-életkorba jutottál, már nem volt jogod munkát vállalni. A vendég-hallgató mégis csak valamiféle jog birtokosa volt. A szépreményű magyar liberalizmus (akár egy múlt századi vénlány) tán utolsónak megmaradt intézményes csücskében. Az Egyetemen. Az Úr 1942-ik esztendejében. A dicsőséges Harmadik (fajgyalázási) Zsidótörvény után egy évvel. Szeretkezni nem volt jogod bárkivel, hiába adott ő maga jogot erre. Jogod volt ezzel szemben annak az egyetemi tanárnak az előadásait hallgatni, aki erre jogot adott. A középkortörténet professzora e jogot a kollokválás lehetőségével tetézte. A saját jogánál is többel. Vigyázva és csöndesen csuktad be az ajtaját. Odaszóltál az ajtó előtt ácsorgó *rendes* hallgatónak:

„A prof vár, bemehetsz.”

Azt hihette, te is *rendes* vagy. Egy percre majdnem te is azt hitted. Aztán mégis utánanéztél, ahogy – érzed, fesztelenebbül, mint te – kinyitja az ajtót: vajon „rendesebb”-e, mint te? És mi lenne az ő véleménye erről? Tudja-e, hogy vannak vendéghallgatók, és miért? Helyteleníti-e, és melyik oldalról? Az érthetetlen hátrányosságot-e, vagy az érthetetlen kedvezést? Nem irigykedve nézted. Inkább a szeretés lehetőségétől mindkettőtök hibáján kívül megfosztva. Mint a mostoha-testvér az igazit.

Miért mentél el kollokválni? Nagyobb lelkitusa után. Hiszen valóban eszedbe se volt történésznek lenni. És eszedben se volt, mikor engedélyt kérni mentél, hogy kitanuld és megtanuld a barbárok áttekinthetetlen vonulásainak gyilkos útvonalait Európa térképén az ötödik-hatodik században. Eredendő hajlamaid egészen más irányokba mutattak. De bármennyire az volt is a szándékod ezzel a mindenáron való betolakodásoddal az egyetemre (ami miatt közben folyton viszolyogtál is – minek kapaszkodni olyan szerkekre stb.), hogy „mindennek ellenére” és „ameddig lehet” (hiszen biztos lehettél benne, hogy még ezt se sokáig, mint ahogy nemsokára így is lett), ezeknek az eredendő hajlamaidnak irányában élhesd feltehetően meghosszabbíthatatlan vektorú életedet – most mégis, amikor megláttad a professzor meghirdetett kollégiumát, ellenállhatatlanul vonzani kezdett ennek az apokaliptikus korszakváltásnak kikerülhetetlen analógiája saját apokaliptikusnak érzett koroddal, ahogy a barbárok („germánok”) mintegy kettészeli a világ addigi legnagyobb és legcivilizáltabb birodalmát, akár egy szakaszerűen kettéhasított sertést (nem is sejtve, hogy nemsokára ilyeneket, féldisznókat fogsz cipelni naphosszat kisebesedett válladon), s ahogy belülről az új hit mártírjai, kívülről a hitetlen hordák egy időre (vagy egy évezredre)

közös bendőjükbe gyömöszölik, hogy elemésszék benne az antik egyéniség kibelezett szent jonhait. De ennél is, hirtelen mindennél fontosabb az volt (az *lett*), hogy bebizonyíthatod magad előtt is, nem hiába vagy legbenső bensődben megbántva (kire? mire? a „történelemre”? röhögni kell – és mégsem röhögtél), amiért ki vagy rekesztve a tudás édenéből. Az elkövetkező félévben tehát mindenestül odadobtad az egész költészetet e rögeszme máglyájára. *Alán, herul, gót, longobárd – szürr, kelta . . .* mi volt neked! Már rég túl voltál azon, amit a professzor előadott (elképesztő erudíciójával e hangya-, sáska- és lemmingrajokká váló emberiség még az állatnál is mélyebb és ellenőrizhetetlenebb futónövényi szétburjánzásairól), a Múzeum körúton ráta-
láltál egy gyönyörű, majdnem első kiadású Gibbonra, tizennyolc kötetben, azt bújtad éjszakák hosszát. És Tacitust, és Asinius Marcellinust, és Eusebiust és Szent Hyeronimust, mint egy eszelős. Így álltál a kollokviumra várakozóknak a drukk rongyaiban vacogó csoportjai között, hiúságok hiúsága! mindenképp közt legneveltebb hiúság! megint az a kísértés fogott el, hogy a kollégák és kolleginák, akik előtt kétes egyetemi státusod inkább sejtett lehetett, mint tudott (s akiket persze ez most a körmük piszkánál is kevésbé érdekelt), netán azt hihetik, hogy te is *rendes* vagy (miközben ezért külön utáltad magad). Végre bejutottál. És kiborítottad a professzor előtt egész zagyva ismerethalmazodat (vagyis annak egy parányi részét), az Africa Provincia circumcellióinak lázadásáról, a tolosai vizigót királyságról, a Rómába bevonuló Odoakerről, s különös tekintettel, a Nagy Ravennai Artistapár fantasztikus hatalmi kötéltancairól, meg a diocletianusi tetrarchia viszonzásairól.

„Sajnálom, de nincs hova beírnom a jelest”,

motyogta a pro-

fesszor, az előtte lévő papírfecnit forgatva.

„Pedig úgy látszik, maga mégis-

csak történész akar lenni.”

„Köszönöm a be nem írható jelest, professzor úr. Így még többet ér. De igazán nem akarok történész lenni. Utálom a történelmet.”

MOST KÖZEL ALLTAL

ahhoz, hogy megint úgy utáld a történelmet, mint akkor, miközben repkedtek fejed fölött a replikák, mint egy ügyesen megírt színdarabban, de olyan kétségbeejtően előre kész formulákkal is. Egy színdarabban, amiben neked nem jutott szerep. Vagy inkább, nem tudtad a szerepedet. És a többiek igazán mind tudták? És igazán mindenki a maga szerepét játszotta? – Koestler akkor is rohadt renegát. – És azok, akik hazug vallomásokra kényszerítik az elvtársaikat, azok mik? – Lehet, hogy a fasizmus elleni háború hadvezérei és katonái, és bizonyára hősi halottai. – És akiket önmaguk és a forradalom bemocskolására kényszerítettek, azok nem lehettek volna ugyanúgy a fasizmus elleni háború hősei? – És így tovább. Az agyadon kopogtak a szavak. De már nem tudtál ajtót nyitni nekik. Be voltál zárulva.

Lehetséges, hogy a korakereszténység kategóriáival vitatkozunk a forradalomról? Nemrégiben betévedtél a Sorbonne-on egy teológiai-filozófiai szemináriumra, ahol azon vitatkoztak, hogy még az Aquinói Doktor is elhajló a krisztológia egyes kérdéseiben, mondjuk Szent Bonaventurához képest. Lehetséges, hogy a kereszténységgel szemben az első teljes szembenállást kép-

viselő Forradalom legfőbb belső követelménye ugyanaz, amit Pál Levelei két-ezer évvel ezelőtt a kereszténység számára olyan félelmetes szavakkal megfogalmaztak (ezt is véletlenül olvastad nemrégiben): „Az Isten kedvéért az az Isten is elhagynám, ha ezzel Istennek segítenék”? Koestler nemhiába vette könyvének mottóit a Bibliából. Ezek egyszerre vádolják és igazolják a „forradalom védelmének” általa feltárt szörnyeteit (akár igazak ezek, akár nem). Persze Koestler Dosztojevszkijt is idézi. „Ember, ember, az ember nem élhet minden könyörület nélkül.” Dehát ez is nem a Bibliából vétetett-e?

A kettő közt éppoly feloldhatatlan ellentmondás áll fenn, mint amilyen széttéphetetlen összefüggés. Akárcsak a Forradalom céljai és eszközei, eszméi és tettei között.

Az emberiségen, úgy látszik, nem lehet segíteni, gondoltad egyszerre őszinte kétségbeeséssel és színpadias közhelyszerűséggel. Meg azt is: hogy akkor is meg kell próbálni segíteni rajta. Bár magadon még kevésbé lehetett. Ezt egész őszintén úgy érezted.

Körötted mindenki a magáét mondta (vagy azt igyekezett mondani), te megint csak gondoltad a magadét (és abban se voltál biztos, hogy igazán a magadét gondold). Most állj elő itt az Orwell-cikkkel, amit szerencsétlenségedre éppen a napokban nyomott a kezedbe egy tag a Bachelard-szeminárium után? És amitől még kevésbé tudod, mit gondolj, mint azelőtt. Ennek az Orwellnek a kritikája különösen zavarbaejtő. Azzal vádolja Koestlert, hogy nem *eléggé* pesszimista – nem is csak a forradalom jövőjével, hanem az emberiség jövőjével szemben. Ami paradox módon azt is jelenti, hogy a forradalom jövőjével szemben meg *túl* pesszimista, hiszen az emberiség lehetséges boldogságának (Orwell szerint nem létező) perspektívájából ítéli el. „Hedonista” illúziónak nevezi Koestlernek ezt az „ideiglenes pesszimizmusát”, amely feltételezi, még a regényében leírtak ellenére is, az emberiségnek a szocializmus jegyében megvalósulható „boldogságát”, igaz, „hosszú távra”. De lehetséges-e hedonistának nevezni a mindenki számára elképzelt boldogságba vetett reményt? Nem azt mondta-e Saint-Just, hogy „a boldogság új eszme Európában”? A marxizmus, ahogy te elképzeled, ennek az új európai eszmének a valóságos alapjait fekteti le. És az, hogy ennek az eszmének a felfedezője maga is az esztelen gyilkolás (és persze meggyilkoltatás) sorsára jutott, a további (elkerülhetetlen?) forradalmi gyilkosságokat igazolja-e? vagy éppen a saját eszméjét teszi végképp hiteltelenné? Mindenesetre, nem voltál e kérdések porondján a kinyilatkoztatásra, még a véleménynyilvánításra sem felfegyverkezve. A magaddal vívott egyszerre gyilkos és pozór bikaviadal vérgőzös állapotában leledzettél. A többiek gondolatai nyúlósan úsztak el fölötted, mint a felhőgomolyok. Megfoghatatlanul és minden pillanatban más alakot mutatva. Csak arra figyeltél föl, amikor Ribeyron elkezdte összefoglalni az elhangzottakat (és összeterelni, ha lehet, a csapkodó szavak taszigálásától rendezetlen hordává bitangult kisdéd nyáját, amelyen ugyancsak kisdéd apostoli hivatását gyakorolni szent kötelességének érezte). Hogy *A semmi és a végtelen* (vagy jobb címén a *Sötétség délben*) cselekményében az író a valóságot fedi-e fel a háborút megelőző szovjet perekről, vagy csak izgalmas regény-hipotézis, netalán célzatos politikai ferdítés az egész, fejtegette, mi nem tudjuk eldönteni. De az teljes bizonyossággal állítható, hogy a szovjet nép szabadította fel a szövetségesekkel együtt a bergenbelseni és auschwitzi haláltáborokat, és mentette meg Európát attól, hogy egészében náci koncentrációs táborrá váljon, ők győzték le a fasizmust, amely egész Európát – így mondta! – meg akarta *vakítani*. Ő, mint mindnyájan tudjátok, távol áll a

kommunizmustól, távolabb, mint bárki közületek, és meggyőződése, hogy isten nélkül sosem győzhet a teljes igazság, de azt is tudja, hogy isten útjai kifürkészhetetlenek, és abban is biztos, hogy az az áldozat, amit a szovjet nép és a kommunisták hoztak a háborúban, nemcsak a legfőbb ellenség fölött aratott győzelem volt, hanem önmaguk rosszabb része fölött is, olyan tisztító-tűz is, amelyben egy egész nép, vezetőivel együtt megszenvedte és kiégette magából bűneit, ha voltak, és a húszmillió hősi halott népe nem ugyanaz, mint amelyik eltúrte vezetőinek korábbi bűntetteit. Nem a múltba, hanem a jövőbe kell *néznünk*, mondta Ribeyron, és borzongva kellett gondolnod arra, miközben körülhordozta rajtatok világtalanságát, hogy köztetek, talán Mireille kivételével, ő hiszi leginkább, hogy a jövőbe *lát*, és még jobban megborzongtál, ahogy látni vélted, amint nemlétező tekintetéből kicsap a megszállottság lidérce. Önkéntelenül lesütötted a szemed. És érezted, hogy mindenki ezt teszi. Senki nem nézett senkire. Pontosan tudtad, hogy Ribeyron okfejtésével és szóhasználatával senki sem ért egyet. Ki így nem, ki úgy nem, ki amúgy. De senki se szólt ellene. Ahogy te sem. A hit megdermeszti a gondolatot, gondoltad. A mások hite még csak növeli a kétkedők kételyét. De mindjárt azt is: és ha nem hiszünk valamiben? Az is megdermeszti a gondolkodást. Ribeyron vakságából is kiviláglo hite egyszerre irigyelnivalónak tűnt előtted. Ha nem is az a hit. Lassan szedelőzködtetek. Ribeyron mindenkivel külön kezét szorított. Kézszorításának ereje és határozottsága kellemetlenül ellentétben állt azzal a tétovasággal, amivel előbb mindig a megszorítandó kezét kereste a kezével. De mikor megtalálta, mindnyájatoknak mélyen a szemébe *nézett*. *La semaine prochaine donc, même jour, même heure.*

Nem voltál benne biztos, hogy a jövő héten is el fogsz jönni. Miért is jársz Ribeyronhoz? Mikor szellemi karaktere olyan idegen a tiédőtől. De persze van a szellemi karakteren túl másfajta karakterünk is. Amiben sokkal több hasonlóság lehet köztetek. Mindenesetre, okfejtésével nemcsak egyet-érteni nem tudsz, még vitázni se tudsz vele. De közben meglepve fedezed fel, hogy bármennyire idegen, sőt idegesítő volt is (minden etimológia ellenére, e két külön eredetű, de egybehangzó alakú szó a történelemben tragikusan azonos jelentésűnek mutatkozik, de ezt itt csak mellékesen), szóval arra kellett egyszerre rájössz, hogy Ribeyron okfejtése végén ugyanoda jutott, ahová te, mielőtt hazulról ide indultál volna. Ha akkor csak homályos érzülettel, megfogalmazatlanul is, és éppen most, Ribeyron elfogadhatatlan gondolatmenete segített valahogy megfogalmaznod. Hogy tudniillik, Koestler regénye mindenestül meggyőző; és akár így történtek bizonyos dolgok a harmincas évek Szovjetuniójában, akár nem, az egész szerkezet azt sugallja, hogy *így is* történhetek, ha nem egyenesen azt, hogy *így kellett* történniük. Minden jó regénynek ez a par excellence természete. Ennek is. Csakhogy, mint a többiek, ez is *regény*. Vagyis bizonyos az előbbinek az ellentéte is: hogy a dolgok *nem így* történtek. De a regényben történő dolgok igazsága mégis kikerülhetetlen. Csakhogy mire vonatkoztatva az? Amiként nem lehetett elképzelni, hogy amit olvastál, *ne így lett volna*, azt sem lehet elképzelni, hogy *ezután* így legyen. A háború, a fasizmus legyőzése hatalmas cezúra, amely két, különös módon azonos morájú félsorra osztja a történelmet. Akárcsak mindnyájunk számára a saját születése. Arra, ami *az előtt* volt, és arra, ami *az után* következik. Úgy született vele is új korszak, ahogy minden egyes ember születésével a maga számára új korszak születik. Rubasov tragédiája, ha volt, a múlt tragédiája volt. Ami ezután többé nem ismétlődhetik meg. „Ismersz egy Orwell nevű angol író?”

kérdezted Gézától, ahogy kifordultatok az Avenue d'Orléans-ra, szemközt épp az Alésiával, amely olyan volt a szürkületben, az ötös útkereszteződés két útjának összefutó hegyesszögébe ékelve, mint egy kicsit megnőtt falusi templom, mint egy túl hosszú nyakú, túl keskeny és alacsony vállú kamasz, vagy mint egy előlnézetből látott zsiráf.

„Nem. Ki az?”

„Egy angol író, nagyon érdekes cikket írt Koestlerről még a könyv megjelenésekor egy folyóiratban. Most kaptam valakitől. Azt veti a szemére, hogy nem elég pesszimista. Meg hogy hedonista, de olyan hedonista, aki azért az, mert túl sokat vár az emberiségtől. Itt van nálam, nem akarod?” „Azt hiszem, nem. Vagyis hogy elolvasnám, de egy másik angol folyóirat vár rám, mára kértem ki a könyvtárból.”

„Igazad van. Nekem is elegendem van az egészségből. De hagyd azt a nyomorult nyelvészetet is. Nem kéne valamit csinálni?”

„Kéne, de mára iktattam be, hogy kijegyzetelem a cikket a részelő névelő használatának diakroniájáról. Azt hiszem, nagyon érdekes.”

„Nem lehetne holnapra halasztani?”

„És akkor mikorra halasztom, amit holnapra osztottam be?”

Irigyen nézted, ahogy határozott léptekkel (bár inkább csak szellemi értelemben, mert különben kicsit ingadozó járása volt) halad melletted elszántan a könyvtár felé. Neki volt mit csinálnia. Sokért nem adtad volna, ha ő érzi úgy, hogy valamit csinálnunk kellene, és te felelhetnéd neki, hogy otthon vár rád a megkezdett kézirat. De semmiféle kézirat nem várt. Legfeljebb a merő ideája. A merőben realizálhatatlan. Megint elfogott a szabálytalan időközökben jelentkező sóvárgás a tudomány exterioritása iránt, ahol a gondolkodás fókusza önmagunkon belülről önmagunkon kívülre tevődik át. Te mindennel csak vészesen interiorizálva tudtál foglalkozni, minden probléma, amihez nyúlsz, egy (rossz) varázsütésre a saját problémáddá vedlik át. Mégha valamiféle „tudományos” munka látszatába fogsz is. Egyetemi dolgozatod tárgyaiban, Rimbaud-ban, Nietzscheben is csak magadat találod. „Merengő Mariust kartágói romon”, jut eszedbe a gyönyörű verssor. De nem akarsz merengő Marius lenni. Írni akarsz, és nemcsak írni, tenni is. Nem a kényszerű tétlenségtől szenvedtél legtöbbet mostanáig? Csakhogy mindkettő, az írás is, a tett is, ahelyett, hogy valahol türelmesen várna rád, régóta menekül előled. Mint a szivárvány a gyermek elől. Minél jobban futsz utánuk, annál jobban távolodnak tőled.

(Folytatjuk)

OLASZ ÉS NEMZETKÖZI VELENCE

Beszámoló a XLIII. Velencei Biennáléről

1988. szeptember 25-én bezárt a XLIII. Velencei Biennálé. A kései beszámoló inkább személyes hangú ismertetés lehet, a hangsúlyok pedig az egyéni élmények, vonzódások és ismeretek függvénye.

Az érdeklődés középpontjában a központi pavilon, azaz a *Paviglione Italia* állt. A korábbi években, amikor Calvesi volt az igazgató, történeti és tematikus kiállításokat rendeztek itt, most viszont Carandente új, s egyben mégis régi programot hirdetett meg: visszaadta a pavilont az olasz művészeknek, s teret adott az Olaszországban élő és alkotó külföldi művészeknek.

Négy neves művészettörténész közreműködésével alakította ki a kiállítást, amelyet négy fő csoportra oszthatunk. Az elsőben az újabsztrakt képviselői szerepeltek: Carla Accardi, Piero Dorazio, Giuseppe Santomaso és Alberto Burri. A második csoport szereplőit a transzavantgárd ideológusa, Achille Bonito Oliva válogatta, s *Új ikonológiai* címen vonultatta fel az irányzat legjobb mestereit: Chia, Clemente, Cucchi és Paladino, akik ezzel a kiállítással egyben a transzavantgárd záróakkordját adták meg. A pavilon – számomra – legmegdöbbentőbb, leghatásosabb tárlata Jannis Kounellisé volt, aki körben az óriási teremben vasúti sínekkel szeneszsákokat szorított a falakra erősített acéllemezekre. Ő már a „media alternatív” csoport képviselője, Marisa Merzrel, Mochettivel és Baruchellóval együtt. Végül pedig a negyedik szekció, ami talán a leginkább vegyes, hiszen a *Figuratív és természet* cím különféle irányzatok együttes megjelenését is megengedi: szerepelt itt az informel művész Morlotti, a realista Guccione és Sarnari, de a tradicionális Ruggero Savinio is, aki apja, Alberto Savinio szürrealista iskoláján nőtt fel. Az olasz sereg-szemlét három jeles szobrász tette teljessé: Arnaldo Pomodoro, Mattiacci és Ranaldi. Carandente elsősorban szobrászattal foglalkozik: 1972-ben a Velencei Nemzetközi Művészeti Egyetem igazgatójaként elsőként rendezett összefoglaló kortárs szobrászati kiállítást Európában. Érdeklődése a biennáléra is rányomta bélyegét: nemcsak a központi pavilonban, hanem a pavilon előtti úton, a szabad térben is szoborparkot állított fel, s ezzel csatlakozott az Olaszországban ma igen divatos szabadtéri szoborkiállításokhoz. A biennálé területére belépve a látogató neves szobrászok, különböző koncepciók alapján alkotó művészek szobrai között juthatott el a központi pavilonhoz. Ceroli óriási *Szárnyas ló* című alkotása, ami mindjárt a bejáratnál emelkedett, szinte valamiféle szimbólummá is vált. 25 szobor, s az alkotók között olaszok és külföldiek, fiatalok és idősebbek, befutottak és kevésbé befutottak. Csak néhány név: Segal, Giò Pomodoro, De Kooning, Chillida, Antony Caro, Suvero.

A központi pavilon tehát egyértelműen az olaszoké volt, s ez számos vitát szült: sokan, s főleg a külföldiek vádolták Carandentét, amiért nacionalista színezetűvé alakította a biennálét, ahelyett, hogy a hatalmas központi pavilonban nagy nemzetközi panorámát adott volna. Ezzel persze sokkal komplexebb kérdés merül fel: mi a Velencei Biennálé célja, és milyen legyen a jellege? Ki kaphat elsőbbséget, Olaszország jogosan szerepeltetheti-e nagyobb számban a művészeit, mire eshet a hangsúly: korunk művészetének általános nemzetközi bemutatására, vagy – miután Velencében rendezik a biennálét – a kortárs olasz művészet felvonultatására? Nem lehet ebben a kérdésben egyértelműen állást foglalni, inkább csak azt jegyezném meg, hogy a központi pavilont eredetileg, tehát 1895-ben, kizárólag olasz kiállítóteremnek szán-

ták, s 1907-től folyamatosan fel is épültek az egyéb nemzeti pavilonok (a magyar az elsők között, 1909-ben). A központi pavilonban a második világháború után került előtérbe a nemzetközi jelleg, s ennek – természetesen – politikai oka volt: Olaszországot és az olasz művészetet európai kontextusba akarták helyezni, s ekkor indult meg az „európai avantgárd” sorozat. Az 1988-as biennálén, pontosan 40 évvel később, emlékkiállítás idézte fel a Giuseppe Marchiori művészetkritikus köré tömörült avantgárd művészek bemutatóját. A „Fronte Nuovo” csoportot nem egységes stílus, hanem egységes morális alapállás tartotta össze; Birolli, Corpora, Morlotti, Santomaso, Turcato, Vedova az absztrakt irányzat képviselői voltak, Guttuso társadalmi mondanivalókat jelenített meg, Pizzinato és Viani figurális művekkel jelentkezett. A mostani tisztelgő kiállítást a la' Corner della Regina épületében, a Biennálé Archivumában rendezték meg.

A nagy létszámú olasz jelenlét a XLIII. Biennálén Carandente koncepciója volt. Nem kockáztatott, kiváló kvalitású művészeket vonultatott fel, hogy visszaadja a kiállítás reprezentatív jellegét, informatív funkcióját. Nem valamelyik kritikus vagy irányzat került előtérbe, nem határozott meg konkrét témát, ami mindenképpen korlátozó hatást keltett volna, hanem valóban a művészek voltak a kiállítás szereplői. Vitatható viszont a művészek kiválasztása: csak ismert, neves, számontartott alkotók szerepeltek, akik díjakat nyertek a korábbi biennálékon, vagy munkásságukkal már bevonultak az olasz és az egyetemes művészet történetébe.

Az új tendenciáknak és a teljes nemzetköziségnek Carandente az immár 1980 óta hagyománnyá vált Apertón biztosított helyet. Az Arzenálban megrendezett kiállításon 25 ország 86 negyven év alatti művésze vett részt. Az öt tagból álló nemzetközi bizottság csak a művészeket válogatta ki, minden alkotó egyénileg rendezhette be, alakíthatta az óriási helyiségben a neki szánt teret. Így minden művész önálló „teremben” gondolkodhatott, alkotói képességeit és művészetének sajátos jegyeit szabadon megmutathatta. Az Arzenál épületében hosszanti irányban elhelyezett hatalmas amforák, Hanna McCallum (az egyik 40 évesnél idősebb kiállító) művei szinte vezérfonalként hatottak. Miért éppen McCallum? Carandente az Aperto '88 rendezését a fiatal amerikai művészetkritikusra, Dan Cameronra bízta, aki, miután az Aperto '86-ot szemtelenül amerikaellenesnek találta, egyértelműen amerikai művész köré építette fel a kiállítást, s olyan alkotót keresett, akinek munkássága ugyan kevésbé elismert, mégis mindenképpen meghatározó az őt követő nemzedékek számára. Ezzel Cameron azt a nézetét is manifestálta, hogy a modern művészet hazája Amerika. Következésképpen 12 fiatal amerikai művész szerepelt az Apertón, míg a többi ország résztvevőinek száma attól függött, hogy a bírálók szerint az egyes országok milyen fontos szerepet töltenek be a művészet mai nemzetközi színterén. Egyedül Olaszországgal tettek kivételt: 13 művész vonult fel, míg az NSZK-t 8, Franciaországot, Ausztriát, Japánt 5–5 művész képviselte, a többi országból pedig csak 1–2 fiatal alkotó állíthatott ki. Az alapkonceptió szerint nem ismert vagy divatos művészeket hívott meg a bizottság, nem a most uralkodó divatos stílusirányzatok képviselőit vonultatták fel, hanem általános képet akartak adni a még ismeretlen fiatal művészek munkáiról. Semmi adatot nem közöltek a kiállítókról a nevükön és országukon kívül, még a művek címét sem tüntették fel, s ezzel – gondolhatnánk – a kifejezett esztétikai olvasatot kívánták elérni, holott egyszerű anyagi problémáról volt szó. Magyarországról két fiatal művész szerepelt: Szalai Tibor és Bachman Gábor. Mindketten installációt állítottak fel.

Az Apertóról semmiképpen nem lehet felsőfokban beszélni: semmi újat nem hozott, tulajdonképpen a régebbi irányzatok és mesterek utánérzéseit láthattuk, nem tűnt fel egyetlen új művész sem. Csupán a fotó került új megvilágításba: visszanyerte eredeti objektív szerepét, új expresszív autonómiát kapott a francia Georges Rousse, az NSZK-beli Thomas Ruff és az ausztrál Bill Henson munkássága nyomán.

Utoljára hagytam a nemzeti pavilonok sorát, ahol minden ország önállóan dönthette el, kit, hogyan és mit állít ki. Ezért a 27 kiállító ország formálta rendkívül vegyes képből csupán néhányat emelnék ki. Az idei favorit Jasper Johns volt, aki meg is nyerte a biennálé nagydíját. A csodálatosan rendbehozott, légkondicionált

amerikai pavilon a művész alkotásait 1974-től napjainkig vonultatta fel, s ez a látogató számára lehetőséget adott korunk egyik legmeghatározóbb művésznének megismerésére. A kiállítás két részből állt: 1974–82-ig, majd 1982–86-ig alkotott művek csoportjából, az absztrakt művektől a legszemélyesebb expresszív alkotásokig követhettük nyomon művészetét. Művei a modernizmus nagyszerű alkotásai, ahol a tárgyak a maguk valóságában, de személytelenített formában jelennek meg, mégis a kompozícióban személyes jelleget öltenek, irracionális, szubjektív világot tárnak elénk.

A másik monografikus kiállítást a Szovjetunió pavilonjában láthattuk, *Arisztark V. Lentulov kubofuturista művészete* címmel. Ez volt a biennálé egyetlen történeti tárlata, retrospektív kiállítása egy elfelejtett, nem méltatott művésznének, aki a 20-as években jutott el művésznének csúcsára. Akaratlanul is felmerül az emberben a kérdés: vajon miért nem kortárs művészek mutatkoztak be a szovjet pavilonban 1988-ban, a nagy politikai és művészeti nyitási időszakában?

A nemzeti pavilonok tárlatai közül Tony Cragg (Nagy-Britannia), Felix Droese (NSZK), Susana Solano (Spanyolország), Zadok Ben-David (Izrael) és Claude Viallat (Franciaország) műveit emelném ki, akik talán kicsit késve jutottak el a biennáléra, de művészetükkel ők adták meg a szemle rangját és értékét. Nagy sikere volt a japán pavilonnak (ahol Funakosi és Toya csodálatos szuggesztív faszobrokat állított ki), az osztrák Siegfried Anzingernek, de sok volt a blöff is.

Meglehetősen különbség fedezhető fel a kelet-európai és az egyéb pavilonok kiállítási szándéka között: míg az egyes nemzeti pavilonok kis számban vonultatták fel művészeit, s többnyire országukban és a világban is jól ismert alkotókat, addig a kelet-európai pavilonok általános képet kívántak adni nemzetük művészetéről. Példa erre Csehszlovákia 14 és NDK 32 művésszel, ahol olyan nagy volt a zsúfoltság, hogy a terem szinte már bazar-jelleget öltött. Tulajdonképpen érthető ez a reprezentáló szándék, hiszen sokkal kisebb a publicitásuk, ritkán fordul elő, hogy kelet-európai művészről jelenjen meg méltatás a rangos művészeti világlapokban. A mai magyar képzőművészeti életről is elég keveset tud a világ, ezért került itt is előtérbe egy olyan kiállítás megrendezése, ami a nemzeti karaktert is képes bemutatni. Olyan művészek állítottak ki, akik a „magyar és közép-kelet-európai identitás kérdésére a mítosztól az ironiáig terjedő skálán keresik a feleletet” – mondta Néray Katalin, a pavilon nemzeti biztosja. Így esett a választás három különböző, de a mai magyar művészetben meghatározó művészre: Bukta Imre és Samu Géza a magyar „rurális avantgárd” képviselői, Pinczehelyi Sándor pedig a „városi folklór” ironikus megfogalmazója.

Bukta és Samu számos alkalommal szerepelt már együtt, de affinitásuk helyett mindig a különbségekre derült fény. Bukta „mezőgazdasági művész”, az autentikus magyar paraszti világ élményanyagából táplálkozik, s ezért művészetét eléggé értetlenül fogadta a közönség a biennálén. Nem így Samu Gézáét, akinek esztétikus szoborkompozíciói szépségükkel, harmóniájukkal ragadták meg a látogatót, s talán az ő művésznée illett leginkább bele az idej seregszemle atmoszférájába.

Pinczehelyi új, de egyben mégis régi művekkel jelentkezett: új volt a megformálás, a festőiség, a színkezelés, a szabad motívumkezelés és formavezetés, a mostanra beérett karakteres, bátor egyéni hang, régiek voltak viszont a motívumok, az emblémák, amiket demitizálva és újrafogalmazva új kontextusba helyez. Ezzel a kiállítással Pinczehelyi művésznée sarkalatos pontjához érkezett, ahol az esztétikum kerül előtérbe; az artisztikus megformálás az ábrázolt tárgy demonstratív felmutatása helyett. Impozáns kiállítása a biennálén korszakzáró, összegző jellegű volt, s ha csak villanásszerűen is, hiteles képet adott eddigi, elismerést érdemlő művészi tevékenységéről. Vibráló szinkompozíciói, könnyed újfauve-os munkái, szabad, aritmi-kus belső mozgást és mozgalmasságot sugárzó képei érett művész átgondolt alkotásai.

Jól szerepeltek a magyarok az 1988-as Velencei Biennálén, amit bizonyít az elénk szakmai érdeklődés. Viszont a mostaninál nagyobb propagandával bizonyára jobban fel lehetett volna keltetni a látogatók figyelmét.

A képzelettel!

*Hagyd ami szemnek most hozzátérhető
Száraz ág fölött fényes őszi nap
S csillagképeket ha kibomlanak
s holdat S a zöld vagy éji hegytetőt*

*Vadrózsák tövisek közé s hol cserjék
űzd be ha félne a képzeletet
S ne mustos édes szavakkal etesd
Szólítsd ha tépetten nyűszítve megtér*

*S ha-mit csak onnan lehet hozza ide
Tücsökciripelés bogarak s ide-
gek erek közé a zsongó völgybe*

*Zsákmányát vedd el megjobbul tőle
Bár magad sarcolod Ez most így igaz
Hagyd mi látható Tét nélkül nincs vigasz*

1987. szeptember 2.

Hajnalban. De hol az ég?

*Testedben zöld esőt tol maga előtt
álmod tárgyai fölött meg-megállva
csöndben a közelítő reggel. Mályva,
fecskefű, bodza ring s gyapjas foganott.*

*Bennünk történik-e amit most látok?
vagy épp hogy álmunk valósul a tájban?
Ok és okozat im egymás arcában –
körtáncban lobog boldogság és átok.*

*Vagy csak megképződik bent és idekint:
egyszerre tárul föl oda-s-ide-sincs –
s mégiscsak: csöpp hely múlt és jövő között.*

*Ami most szemnek és fülnek ütközött
ennek a zápornak zenéje s fénye.
De hol az ég? Hol? Bordó-e? Zöld? Kék-e?*

1987. október 28.

PINCZEHELYI

U N G H E R I A

Csillag, Coca-Cola, 1988
olaj, műanyagfesték, vászon, 200 x 280 cm

Sarló, kalapács, 1988
Olaj, műanyagfesték, vászon, 200 x 280 cm

Szalma csillag, 1988
szalma, drót, műanyag, ϕ 200 cm, m.: 50 cm

Birkák, 1988
olaj, műanyagfesték, vászon, 200 x 280 cm

Halak, 1988
olaj, műanyagfesték, vászon, 200 x 280 cm

Disznók, 1988
olaj, műanyagfesték, vászon, 200 x 280 cm

Spartakiád, 1988
olaj, vászon, 2 db 200 x 140 cm

A proletariátus fegyvere, 1974 - 88
350 db utcakő, szita, egyenként 7 x 7 cm

Csillag, utcakő I - II., 1973 - 86
olaj, vászon, 200 x 120 cm

PINCZEHELYI Sándor

1946. július 8-án született Szigetváron.

A Pécsi Tanárképző Főiskola magyar–rajz szakán végzett 1970-ben.

Önálló kiállításai:

- 1966 Pécs, FEK
- 1971 Pécs, Kisgaléria
- 1974 Pécs, Janus Pannonius Múzeum
- 1975 Pécs, Meszesi Galéria
- Pécs, PTV-klub
- 1976 Pécs, PTV-klub
- 1977 Pécs, Színház tér
- 1978 Kőszeg, Tábornokház
- Kecskemét, Sajtóklub
- 1980 Lahti, Taidemuseo
- 1982 Budapest, Stúdió Galéria
- 1983 Székesfehérvár, Csók István Képtár
- Makó, József Attila Múzeum
- 1984 Fehérgyarmat, Városi Művelődési Központ
- 1985 Warszawa, Galeria Rzezby
- Budapest, Jókai Klub
- Budapest, Kossuth Klub
- Komló, Május 1. Művelődési Központ
- 1986 Fredrikstad, Galleri Gamlebyen
- Budapest, Ernst Múzeum
- Pécs, Pécsi Galéria
- 1987 Graz, Neue Galerie am Landesmuseum Joanneum
- Lyon, Musée St. Pierre Art Contemporain
- Kaposvár, Somogyi Képtár
- Márcali, Múzeum
- Szigetvár, Dzsámi
- 1988 Venezia, La Biennale
- (Bukta Imrével és Samu Gézával)
- Sofia, Nemzeti Kultúrpalota
- (Bukta Imrével és Samu Gézával)
- 1989 Pécs, Művészetek Háza

ILLYÉS PALACKPOSTÁJA

Illyés Gyula: A Szentlélek karavánja

Kiszámíthatatlan, hogy hol és mikor éri el a címzettet a palackba zárt üzenet. Óceánon, nyílt tengeren, tengeröbölben vagy tengerparton, esetleg deltában persze sokkal inkább számíthat rá az ember, mint hegyi patak mellett, a fenyves közepén. Igaz, Illyés Gyula sem a Titanicon vagy valamelyik fiatalabb óceánjárón „palackozta” *A Szentlélek karavánját*, hanem Tihanyban és Józsefhegyen, így hát (szűkebb körben) a Balatonra és (elsősorban) a Dunára számíthatott. S egy abszurd világ abszurd földrajza (vizrajza) folytán – főképpen a hajszálcsövekre. A hajszálgyökök ugyanis valahonnan mindig fölszívják az élethez szükséges nedveket. Tovább akkor már nem is kell magyaráznom, mit keres ez a regénynek minősített posztumusz Illyés-mű a Magosbükkipataka fölé ácsolt faházban, idegeket csillapító nyári lakban, s hogyan rimel a cecei méhzümmögés a gyergyói kolompszóra – noha a felfogadott (vagy már végleg ideköltözött?) csordás és családja más nyelven szólítja a terelő kutyákat. Szolgálaton kívül azonban, ételmaradékot kunyerálva szomorú szemükkel, a fehér meg fekete és tarka juhászkutyák a mi szavunkat is érteni látszanak. Lehet, ők is tagjai a Szent Lélek karavánjának? („Fizess, Szent Lélek, éhesek vagyunk.” – Ady)

Így kell hinnem, különösen, hogy tudatosítom magamban ennek a gondos palackpostának van egy társ-feladója is, Száraz György személyében. Gondokat megosztó, gonddal olvasó, válogató, jegyzetelő író-társ. („A szöveggondozás, szerkesztés, előszó és a függelék összeállítása Száraz György munkája.”) Miért vállalta – töprenkedem – viszonylag rövid (felgyült, vállalt mondanivalóihoz különösen rövid) életének utolsó periódusában ezt a nem látványos, hálásnak sem mondható filológusi munkát ő, akire újabb drámák (köztük a Vasvári Pál–Avram Iancu-történet esedékes folytatásának) nézői, a Pálffy-életrajz olvasói vártak? A tisztelet, a szeretet parancsa volt az erősebb, amely a már halott Mester befejezetlenül maradt munkájához ültette? Vagy – és sejtem, ez a reális magyarázat – az oknyomozó ifjabb író, esszéistát ugyanaz a szenvedély, megfegyelmezett indulat fűtötte *A Szentlélek karavánja* sajtó alá rendezésében, mint Illyést a múlt, saját múltja értelmezésében? Hiszen a kérdések a nagy és a kisebb életműben lényegében azonosak, mondhatni ugyanazok a dilemmák feszegetik a műfajfalakat itt is, ott is; a hajszálgyökök és a léggyökök hasonló gondokat szívnak fel, tapogatnak le. (Alkati rokonságukon túl, ez vajon jellegzetes magyar vagy közép-kelet-európai adottság, „deformáltság”?) Még a magukra vett fegyelemben is rokonok: józanul, meggondoltan („fegyelmезetten”) vitatkoznak, akár nemtelen vitafelekkel. (Erkölcsei és történelmi távlatban bizonyára igazuk van, ha a pillanatnyi hatékonyság nem föltétlenül igazolja is őket.)

Végül is: *A Szentlélek karavánja* ugyancsak vitairat. Jobbára belső vita, mint minden igazi, mélyre hatoló önvizsgálat. Hatásos vita, mert ábrázolva fejti ki az érveket, ellenérveket; a szerző elsősorban önmagát láttatja, de barátait, környezetét, sőt akkori (későbbi) vita- és ellenfeleit is, maximális elfogulatlanságra törekedve. Az időpont: 1921–1922. A helyszín: a költő szülőföldje, nagyobb részt azonban Budapest. Tehát a hetvenes évek lenyűgöző életrajzi művének, a *Beatrice apródjai*-nak a folytatása. Ám a lényeg – hacsak nem Illyés tanulmányozása, irodalomtörténeti stúdium a kitűzött célunk – nem ez. Hanem amit ő mond a műfajról, annál messzebbre is mutatva: „Az esszéregény a maga állomásokon átsuhanó időrendjével módot ad, hogy akár egy terebélyy nőtt diófa fejlődését a végénél kezdjük ismertetni, a csonthéjas gyümölcs föltörésével, a gerezdek agytekevénységének vizs-

gálásával." Terebélyen pedig itt egy korszakot, egy (több) világmagyarázási és világmegváltoztatási, világmegváltási kísérletet is érthetünk, ettől válik valóban izgalmassá a „regény”. Még ha egészében nem is az, mert nem sikerült, nem sikerülhetett eltüntetni töredékességét, „megteremteni a kellő művészi burkát”; sikerült viszont Illyésnek nagyon őszintén kérdeznie (s az összeszedett, összerendezett feljegyzések révén Száraz György ezt a szigorú szándékot még inkább tudatosította), nemegyszer hályogot leoperálnia az olvasó szeméről. Azzal, hogy a „hitreneszánszot” jelenítette meg, egyre hitetlenebbé(?) váló, sokszor cinikusnak mutakozó korunkban.

Előszavában Száraz idézi a *Kortársból* (1979. április) Domokos Mátyás beszélgetését Illyés Gyulával. Itt olvasható a mű alapeszméje – úgy is fogalmazhatnánk, napjaink elkötelezett művészenek, írójának ars poeticája: „Ma alig-alig tudjuk elképzelni, hogy a XX. század elején, azaz már a századfordulótól kezdve a húszas évek közepéig, de még tovább is, az emberiség jobbjai, de a tömegek is, milyen hitben éltek. Valóságos hitreneszánszban, hogy az emberiséget meg lehet váltani a bűntől. A világforradalommal, rögtön. Olyan hiedelme volt az emberiségnek, aminőt az én tudásom szerint a reformáció óta Európa nem élt át.” Nos, az újkori reformátorok és ellenreformátorok, az ide-oda terelt, meggyőzött vagy elbódított tömegek történetéről van szó; hangsúlyosan azonban a vezérekéről, akiknek maguknak is változatosan alakult a sorsa. Jelzőként elég három nevet említenünk Illyés „regényhősei”, illetve epizodistái közül: Lukács Györgyöt filozófus-esztéta világhíre fémjelzi, Normai Ernő a franciaországi ellenállásban való részvétele után Ausztráliában telepedett le, Gerő Ernő harmincvalahány esztendeje került a megérdemelt történelmi süllyesztőbe... Illyés emlékezete, az ifjúkori történetek, mozgalmi kapcsolatok logikája, elsősorban pedig az eszmei fejlődés, a találkozások és szétválások vizsgálata hívja elő őket meg másokat! Előhívja a gesztusokat s a félbemaradt mozdulatokat, az egykori döntéseket és a mögülük évtizedek múltján is kikiváncsolt magyarázatot. Szerzőnk elmeséli például első egyetemi napját, pontosabban belépését a bölcsészeti fakultás Múzeum körüti előcsarnokába, a megalázó igazoltatást, amelynek során barátja, az egyébként nem zsidó Szegi Pál kénytelen volt elviselni a fajvédők inzultusát. Kénytelen volt? Erre élezi ki Illyés az érzékeltes, évtizedek múltján is felháborodást kiváltó leírását, illetve esetet. Harcias szabadgondolkodásuk és felhevült indulatuk, függetlenül a várható következménytől, „a tévedés kiigazításának” látványos mozdulatát indokolta volna, ehelyett marad az intellektuális reakció: „De megcsapott azért bennünket is a kísértés. Meghozta kettesben, ahogy egymáson azonnal megállapítottuk a ragály leprafoltjait.”

Az ellenkező pólus: a bennünk (és általában a tisztelőg utókorban) élő Lukács-portrétól lényegesen eltérő, annak ellentmondó epizód, mely több változatban is olvasható e könyvben. A törékeny alkatú pesti értelmiségi mint a Tanácsköztársaság népbiztosa a frontra kerülve, a csehek elleni harcok idején tizedeltetett egy megfutamodó (ki sem képzett) munkásezredet. Az indoklás: helyre kellett állítani a fegyelmet. Illyés nyilván azért tér mindegyre vissza a történethez, mert nehezen tudja megemészteni, beilleszteni a maga világképébe. Végül a következőképpen találja meg ennek módját: „Szemben ültem Lukáccsal, és szellemi (szellemtörténeti) szobrot modelláltam róla. Nem személyéről tehát, hanem a szellem vértette bátor típusról. Mert mi a bátorság első föltétele? Hogy magunkhoz is kegyetlenek tudjunk lenni: képesek legyünk kockára vetni saját sorsunkat. Akár ösztönünk ad erre erőt, akár racionalista elménk. A még oly eszeveszett (ráción túli) bátorság csak egyik formája egy tartalomnak, a könyörtelen hitnek. Lukácsnak még a gúnyolói által is elismerően emlegetett bátorsága ugyanarról a töről sarjadt, amelyről az általa annyit emlegetett döntése, hogy „adott esetben” könyörtelen birt lenni másokkal is. A logikában keresett megnyugvást. Mert különben valami felelősségérzet – hogy lelkifurdalást ne mondjunk – mégiscsak hártogatott volna benne valami bűntudatot? Ha a Nagy Inkvizitor szintjén is!”

Lukács György főszereplővé előlépése az esszéregény második részében tehát nem csupán a személyi varázssal magyarázandó. A mozgalmas mozgalmi ifjúság

korát felidézve. Illyés élő tanúként tesz vallomást *A Szentlélek karavánjában* Lukács-ügyben. A hajdani szellemi vezér, a rendíthetetlen forradalmár tisztelete és a képtelenség (Illyésé, a „rendíthetetlenséget” illetően) minduntalan együttjár. Már a „Lukács-fejezet” előtt ilyen közbevetésekkel találkozunk: „Lukács Györgynek nemcsak írásait olvastam már serdülő fővel. Hallottam beszélni, szónokolni. Gondolatait mintegy a dobhárttyám rögzítette. Ugyanígy – e két csatornán befogadva – mérlegelhettem s értékelhettem eszméit késő öregkorában. Ezeket össze-összehasonlíthattam, már – vele magával szállva vitába (mondhassam így: barátian meghitt hangon) – szerepe irányító hatásáról. Úgy tetszett, hogy azokat a hajdani eszméit az én agyam féltettebben tartósította, mélyebbre véste, mint az övé.” A hit természetéről, ember és közösség fölé magasodásáról – tőle lényegében távolodásáról –, a forradalmi eszme már-már vallásos (misztikus) fanatizmusba, a racionalizmus irracionális fordulásáról van szó. Arról, amit Lukács még öregkorában is így fogalmazott meg: „A legrosszabb szocializmus is többet ér a legjobb kapitalizmusnál!” Ebben pedig csak egy dolog nem tisztázott: mit és meddig lehet, szabad szocializmusnak nevezni. Mert a rossz és a jó fogalma viszonylagos. Nem is beszélve arról, hogy kinek jó és kinek rossz. És kinek szocializmus?

A furcsa különben az, hogy Illyés még az általa is nagyrabecsült, a pártharcokat végigélt és végigszenvedett kommunista Lengyel Józseffel (az *Igéző* s a *Kicsi mérges öregúr* szerzőjével!) is vitába száll Lukács érdekében. Gyógyíthatatlan ellen-szenvből származó torzrajznak nevezi azt a képet, melyet Lukács Györgyről a *Prenn Ferenc hányatott életében* Lengyel fest. De hát ne csodálkozzunk ezen, ha atyai pártfogójának, barátjának, szerkesztőtársának is, Babitsnak a vitáját Lukácssal olyan szörmentén elemzi. Bár, a fejtegetés lényegét nézve... Ugyancsak Illyés személyes emlékeiből kerül elő egy franciául, franciák jelenlétében kiejtett Lukács-mondat: „Minden foglalkoztat, kivéve a lelkem; nincs belső életem!” A Charaire-ék előtt tett kijelentést *A Szentlélek karavánjában* szerzője összekapcsolja Babits egykori (a fiatal Lukácsra mondott) elmarasztaló ítéletével („szélkakas-filozófus”) – és Thomas Mannig vezeti a gondolatmenetet. A következőképpen: „Ami Babits szavában (visszatekintve) jóslatnak hangzott, azt Lukács már születésétől hordta a természetében. Az emberek lelki életére, a még oly viharos véleményére sem adott. Hogy mi forgatta vajon mégis ott a maga tornya tetején? »Cyakorolt« annyi önkritikát, majd vont vissza annyit, majd vont vissza visszavonást is, amennyit csak a saját logikája vagy a széljárás kívánt tőle, hovatovább igazán holmi testgyakorlatképpen. Az emberek ámultak. Mert közben mégis a világ marxista filozófiájának legmagasabb polcán legtartósabban ő ült; ül halála után is. – Ez csak a filozófusoknak rejtély. Azt a magas széket – a művelt világ várakozása közben – egy exegéta foglalta el: a korszak tán legfőlkészültebb szövegmagyarázója. Aki – mióta megtörtént vele a hit csodája – mindent elkövetett, hogy megmaradjon, no nem abban a magas székből. Hanem kebelében annak az egyedül üdvözítő anyaszent-egyháznak, amely ő előtte, akár Saulus előtt, épp akkor nyílt meg, amikor már teljes fegyverzettel ellene indult. – Tudjuk, hogy a még iránta jóakarátú Thomas Mann is milyen ördögi eszme-szemfényvesztőnek ábrázolja Naphta alakjában Lukács Györgyöt. Croce torz szava róla mint marxista bölcselőről: fő-előimádkozó. Különb-nek is elkeresztelték.” Illyés (Lukács alapján) a „hívői” magatartást egy Hebbel-mondatra vezeti vissza (a *Judith* című darabból); a Holofernész meggyilkolására készülő Judith mondja itt: „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ezalól magam kivonhatnám?”

A szabadgondolkodó, különösen ha a lelki életre foglalkozásánál (hivatásánál) fogva szükségszerűen figyelő író is (Illyés nyomatékosítja, hogy Lukács György is annak készült, és „huszonöt éves koráig még visszakanyarodhatott volna írónak”), nem horgonyozhat le a szöveghez, az exegéta-magatartáshoz. A könyvek magyarázata, próbálom most már én, innen a távolból, továbbgondolni Illyés szövegét s a magam vállalását, csak akkor, csak addig érdekes, amíg nem akadályozza meg a mozdulatok értelmezését – sőt magát a mozdulatot. Illyés Gyulát – ez a műve is bizonyság rá (de még inkább a korábbiak, a *Puszták népétől* a *Kézfogásoki*),

meg a *Koszorú* versvallomásáig s a *Fegyelmezetten* posztumusz esszéjéig) – környezete, sorsa megóvta attól, hogy exegétává váljék. A változó széljárások nyilván őt is elérték, de másként érintették. Mert szilárdan állt a haza földjén. A *Szentlélek karavánjának* első fejezetei a kétkezi munka dicséretét zengik, az első, földközeli versekkel versenyezve. („Jött a babszedés, a krumpliczedés és mind a munka, amely az emberi testet naphosszat félig nyitott bicska alakjában haladtatja a földön, homlokkal csaknem a talajt súrolva, farral hegyesen az égnek.”) Innen, Cecéről, Ozoráról, noha „rátarti magyar” ősök köréből, hozta magával – legalábbis így olvashatjuk ebben az emlékezésben – a „tarkaságnak”, a múlt mozaikszerűségének az elfogadását, amit ő demokráciának érzékelt. („Az anyanyelveknek ez az egy keretben is éles különállása, az egykori törzseknek, fajtáknak – fajoknak – ez a már kibogozhatatlan szövevénye nekem tágasság volt. Ha van „gazdanép”, hagyományként az én örökségem az volt, hogy felelős jó érzéssel lépdeljek majd benne én is, megfelelve a tennivalóknak.”) És jó iskolát adott hozzá, az útra indító élményekhez a „kora tavasz”, a század második évtizedének vége, majd a budapesti, párizsi tanulás, felső fokon – ahonnan hazatért a nagy közösséghez. Ebből a magaslatból példás objektivitással lehet visszapillantani akár a MA-korszakra (benne olyan meglepő epizódokra, mint a rövidesen más irányba tért Révai József szókimondó eszmefuttatása a modern magyar irodalomról és a zsidó írók szerepéről; vagy ugyancsak Révai versére, „a magyar avantgarde lírai bombavetésének torokköszörülésé”-re, amelyet Illyés úgy véd meg a gyalázkodás vádjától, hogy – „a bornemissza természetű Petőfi” kurjongatásos bordalaihoz hasonlítja!). És innen lehet érdemi szót kimondani az évtizedek óta egyik legkényesebb ügyben. 1921-re visszapillantva írja le Illyés: „Az elkerülhetetlen kérdés – a Közép-Európában frissen emancipálódott zsidó nép kérdése – alatt mintha langyosulóban lett volna a jégtömb. Ezen a területen az asszimilálódás – a beolvadás – sehol sem tetszett zökkenőmentesebbnek, mint Magyarországon. Mintha két egymásra utalt – egyformán balsorsú tömegeivel egyformán hontalan – törzs fonódhat szövetségbe, küzdhet ki utat a jövőbe – kánaáni hazába a fölvilágosodás profétáinak hite szerint. A kálvinista prédikátorok sorspárosító hasonlatát Ady verse ismételte, reményt ébresztő s így cáfolhatatlannak tetsző hatással. Az utóbbi évek ütközései, a hírhedt „kilengések” a legelőrettekintőbbekben, legeurópaiabbakban sem ingatták meg a hitet, hogy milyen Titanic-süllyesztésre képes masszák úszhatnak még le Európának már haladás meglejtette részei felé is.”

A kérdések megvilágítását, kitágítását persze még sok-sok őszinte szónak kell(ene) követnie – úgy, ahogy éppen Száraz György is próbálta az utóbbi évtizedben, öröndetes sikerrel. És nyilván nem csupán ebben a vonatkozásban. Hit és hiszékenység, meggyőződés és népbolondítás, demokrácia („tarkaság”) és türelmetlenség örök témák. A Magosbükkpataka mentén, éles hegyi szélben érezni igazán, milyen nagy szükség van az ilyen higgadt szóra, a különböző nézőpontokat figyelembe vevő okfejtésre. De a mozdulatra is, amely hályogot, bilincset képes eltávolítani. Ehhez az igényhez, parancsoló szükséghez kapcsolódik Illyés palackpostájának egy látszólag mellékes, rövid üzenete. Biztosító társasági élményei apropójára meséli *A Szentlélek karavánjának* lapjain Illyés Gyula a húszas évek hírlapi zsarolásainak némely esetét. És hozzáfűzi a maga mindenkori kommentárját: „Elborzongtam: de hát Ady is hírlapíró volt. Onnan szólt ki, a hírlapok hasábjairól, mint megannyi nyitott ablakból a világba Krúdy, Kosztolányi, Karinthy – Móricz! Néha még Babits is. Mintha bordélyház függőnye mögül hűgünk és szűz szerelmünk kacsintgattak s trilláztak volna le az utcánépre. Nehezen mozduló agyam ezzel az összeilleszthetetlen képpel sem birkózott meg.” Azóta nagyot fejlődött a világ. A hírlapok nyitott ablakából Ady, Krúdy, Kosztolányi, Karinthy, Móricz, Babits – és Illyés – már nem szólhat ki. Az idézet második része azonban, a „bordélyházzal”, aligha avult el (sajnos) véglegesen. Elég, ha a magyarul írt – legalábbis magyar ábécét, magyar szavakat használó – sajtót lapozzuk fel. Az ember agya valóban nehezen mozdul, hogy mindezt megértse.

A palackposta-bontás (sok idézettel) mindenesetre legalábbis ebben segíthet. (*Szépirodalmi*, 1987)

Tükör-este

*A domb ezüst falán a füst rajongva tűz ma egybe
titkolódzó teret rajongó kerteket
a Rózsadomb fölött a hold lassan kiont kegyelve
valami gyermekes éteri permetet*

*Homályon át bolyong a tág terű világ: az este
lepleken élvezeteg éli az életet
Majd jó a szél mint könnyű él a kés hegyén s kimetszve
a házak élesen állnak mint ékszerek*

*Nagy fényei az égbeli világnak kibomolnak
ott fenn a csillagok itt lenn az ablakok
ragyognak és ragyognak és ragyognak és ragyognak
itt lenn az ablakok ott fenn a csillagok*

*Tükrökön át homályon át lát ki lát e földön
az ember e privát szende és semmi báb
Majd fönn a fény örök szemét nagy ékszerét ha följön
látja Istent magát – kit színről színre lát.*

Mezítláb

*Egy kicsi nő egy andalító
egy kicsi nő egy néptanító
átfut lassan az udvaron
mezítláb kissé szabadon
ez az én eszmém*

*Nem terrorista brigádokban
– hova magam is kíváncsoztam –
látni őket fegyverlesen
nem éppen kiméletesen
célozva ferdén*

*Ha még az egyszer egyszerűen
szeretni lehetne hű-hűen
mezítláb térdkalácsosan
bután és falusiasan
– én azt szeretném.*

MEZTELEN TÖRTÉNETEK

Domonkos István: Önarckép novellával

Domonkos István főleg költőként ismert, annak ellenére, hogy *A kitömtött madár* című, 1969-ben megjelent regényét a vajdasági magyar próza jelentős teljesítményeként emlegeti a kritikai közvélemény (és azt gondolom, a „vajdasági” jelzőt nyugodtan el is hagyhatjuk). Egy ifjúsági regény és egy riportkötet után, 1986-ban negyedik prózakötetként jelent meg az *Önarckép novellával* című novelláskönyve, amelyben olyan színvonalú írásokat találhatunk, hogy ezek alapján írójukat mindenképpen érdemes számon tartanunk az újabb magyar novella kapcsán is. Akkor is így van ez, ha a termés mindössze ez a tizenöt írás lenne. Mert ez a tizenöt nem akármilyen: mintha csak a válogatott novelláit írta volna meg. Sokszor talán kevesebbet kellene markolni – pirit ránk csendesen ez a vékony könyv, amely egyben újabb biztató adalék ahhoz a sokat vitatott, de máig nyitott kérdéshez: képes-e egyetemes ábrázolásra a fragmentális jellegű kisepika, csak veszít-e azzal, hogy nem törekszik (hiszen nem is ez a dolga!) az extenzív totalitású ábrázolásra. Domonkos novelláinak intenzív ábrázolásmódja, célratörő szerkesztési eljárásai, sokszor alig egy-két mondatdal a lényeg felvillantó jellemképei képesek a fragmentumban az egész világot felmutatni. A szerkezet behatárolt, de alkalmas a kint rekedt tágasság érzékeltetésére. Hol egyenes vonalú a cselekmény, hol foszlányokból áll össze az áttételes értelmű „történet”; hol végig egy idézet, monológ, máshol leírás vagy egyetlen, írásjelek nélküli mondat az elbeszélés – egyvalamiben azonban szinte mindegyik megegyezik: Domonkos nagyon tud novellát zárni. És ez nagy dolog, hiszen a jó novella mindig a végpont felől szerkesztett, a végpont felől értelmeződik. A hagyományos csattanó itt átalakul egy néhány rövid mondatos kijelentéssé, a történetet összegző mélyértelmű, szinte már „költői”-nek nevezhető szöveggé, amellyel az író legtöbbször képes elérni azt a bravúrt, hogy mikor ideérkezünk az olvasásban, akkor egy pillanatra megáll a világ.

Ennek a könyvnek köszönhetjük, hogy most visszamenőleg (és egyben a további művek reményében) bátran kijelenthetjük: Domonkos István „titokban” már jó ideje *tolymatatosan* részese prózai megújulásunknak. Öntörvényű írói útja – a szinte már a legminimálisabbra csökkentett számú írása ellenére is – problematikájában érintkezik Mészöly Miklós írásművészetével; egyik novellája, a *Játék* mintha Mándy Iván újabb kisprózáinak emberektől elhagyott világát előlegezné; a *Látszat* és más írások leírásai a romló, romlásnak indult környezetről Krasznahorkai László szemléletmódjával rokoníthatók; a novellairás mesterségbeli tudásával, a rövid közlés világértelmező erejének ismeretével Bodor Ádám világához közelít. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az említett rokonsági szálak nyilvánvalóan személyes és egyéni végiggondolások eredményei; és azt is fontos tisztázni, hogy ezekkel a fentebbi – a kötetnek irodalmunk egészében történő elhelyezését segítő, és minden bizonnyal még tovább bővíthető – rokonsági viszonyokkal önmagában még nem sokat mondunk a Domonkos-novelláról, mely az elmondottakkal együtt mégis valami más, semmire sem hasonlító. Egy máshol így nem megtalálható változatát adja a modern magyar novellának, egy egyéni és nagyon érdekes, megismerésre érdemes változatát.

A kötet 16 év termését fogja át. Az írások 1962 és 1978 között keletkeztek és időrendben szerepelnek egymás után, mégis (vagy éppen ezért) egy szabályos ívet adnak ki, amely Domonkos fejlődését és rejtett értelemben eddigi belső életútját is megmutatja A bevezető darab, a *Végállomás* után – amely talán az egyetlen sike-

rületlen írás – az *Önarckép patkánnyal* és az *Önarckép novellával* „kerete” közé helyeződik a kötet többi darabja, jelezve a könyv önfeltáró, önarckép jellegét. A belső választóvonalat *A regény* című novella képezi, amely áttételesen szintén önarckép, egyben önreflektáló írás, és amely után egy új hangvétel és szerkesztésmód erősödik fel. Ennek a folyamatnak a betetőzése és – tudomásom szerint – máig meg nem haladott pontja a kötetzáró, a szabályos novellaszerkezetet a legradikálisabban szétszakító „történet”. Meg kell azonban állapítani, hogy miközben a technika állandóan változik, van ezekben az írásokban valami állandóan, mindvégig jelenlévő érzet, vagy pontosabban hangulat, ami a sajátosan egyéni ízt, a különös atmoszférát adja. Kezdetől fogva jelen van egy furcsa, első olvasásra sokszor túlzottan frivolnak tűnő, helyenként erősen naturalisztikus látásmód. (*A vályogverő* lány történetének ábrázolásmódja néhol egyenesen Zola *Germinal*jának világára emlékeztet.) Ez a gyakran a nemiségre koncentrált, az embernek a természetből elválaszthatatlan helyzetét hangsúlyozó szemlélet Domonkosnál valamilyen módon mindig a *meztelenség*hez kapcsolódik. A *meztelenség* – úgy vélem – több értelemben, több szinten is kulcsszó itt. Talán leginkább ezzel az itt most a szokásosnál tágabban értelmezendő kifejezéssel lehetne körülírni Domonkos novelláinak néhány fontos sajátosságát.

Először is a *meztelenség*, a testiség, az emberi test biológiai megnyilvánulásai, mondhatnánk: az ember „állati” mivolta fontos témaként szerepel. Sokszor találkozunk az emberi testről, vagy annak egy-egy részéről szóló, a legapróbb részletekig menően pontos leírással. Ez a fajta ábrázolásmód kezdetben erősebb, de módosulásokkal később is jelen van. A perverz társbérlet, a szükségét végző ember, a nudista közösség élete vagy a halott bajtársnője mellé fekvő partizán mind olyan témák, amelyek lehetőséget kínálnak az írónak arra, hogy ezeken a helyzeteken keresztül szokatlan megvilágításba helyezze az emberi kapcsolatokat. Ugyanakkor minden, ami testi (a szeretkezéstől a meztelen napozáson át a másik végletig, a végig, az ürülékig), arra szolgál, hogy erőteljes ábrázolásán keresztül végső soron mindig arról legyen szó, ami nem testi. A meztelenségnek ugyanis az író világlátásában gyökerező szimbolikus jelentése van.

A meztelenség fogalma érintkezik a civilizáción kívüli, pontosabban a civilizáció alatti/fölötti, a civilizációról – az általános emberi elbeszélése érdekében – leválasztott ember ábrázolásával. Tehát ez a meztelenség a születés és a halál, az ember természetéhez tartozásának meztelensége. És azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a halál és a szerelem meztelensége egy! – mondja a *Meztelen történet*, valahogy úgy, ahogy Tolnai Ottó „egy asszony”-a is mondja a *Briliánsban*. Az „erotikus” természetbe olvadásnak extatikus kifejezése *A vályogverő lány* című novellában a lánynak a sártól sárig tartó futása. Ebben a másfél oldalas szövegrészben az író egy egész sors, egy konkrétan és szimbolikusan is értelmezhető egész életút olyan sűrű szövésű, költői intenzitású elbeszélését adja, hogy legszívesebben az egész szöveget idézném itt. A meztelenség fogalma másrészt, az előbbiekkal összefüggésben, az embernek az állattal való összevetéséhez is kapcsolódik. Állatok szerepeltetése a két leghangsúlyosabb novellában, a két „önarckép”-ben fordul elő, jelezve egy alaposan végiggondolt alkotói út két szélső pólusát. A novellista Domonkos indulásának egyik alapélménye valami olyanfajta közöny, melynek révén a magányos hős kívülről nézve szinte nem normális emberként viszonyul a külvilághoz és az életéhez. Az *Önarckép patkánnyal* megnevezetlen hőse úgy figyel, úgy éli meg a saját halálát, egyszerre hűta és mégis emelkedett ürességgel, mint Meursault, Camus *Közhelyében*. Patkányokkal való barátsága olyan természet- és halálközeli állapotra utal, amelyre furcsa módon mérhetetlen nyugalom jellemző, hiányzik belőle mindenfajta félelem, mert az csak a polgári létben, a padlásra történt felköltözés előtti világban érvényesül: meztelen testén úgy máskálának a patkányok, mint Weisz Gizella lábán, derekán a menyétek Bodor Ádám *A részleg* című novellájában. Ez az állapot szintén a természetben feloldódás szinte misztikus vágyát fejezi ki, ami a kötet első felének uralkodó életérzése. Ehhez képest módosulást mutat a zárónovella, az *Önarckép novellával* ember- és állatábrázolása. Erősödik a pusztulás tudata, és ezzel együtt

– miközben történelmi és földrajzi értelemben egyaránt távol az elbeszélő szemhátára – a meztelenségre való koncentrálnak a test belső részeiig hatoló túlfeszítése, végletekig vitele figyelhető meg (agársíratás). Ez a „meztelen ábrázolás” túlfeszítésével jár együtt, tehát a megtörtént dolgoknak a végletekig vitt boncolásával. A fentebb vázolt írói törekvés ugyanis a világ egyre kuszább, szinte már átláthatatlanul szövevényes voltát érzékelő és valahogy érzékeltetni próbáló történetmondáshoz vezet. (Ez a fajta elbeszélésmód Mészöly Miklós újabb novellisztikájával hozható összefüggésbe.) Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a „kusza” ábrázolás nem azért kerül előtérbe, mintha Domonkos a hagyományos novellaszerkesztéshez nem értene. (Gondoljunk csak például a *Négy miniatűr* utolsó darabjaként szereplő *Dr. Kinch* egyenes vonalú történetének igen jól kidolgozott technikájára, mely a Hemingway *Bérgyilkosok*jából ismerős kimért párbeszéd-szerkesztés atmoszférateremtő erejét, és a népmeséknek az eseményeket a messzi távolba lengető, azokat veszélytelenítő történetmondói eljárását egyesítve éri el hatását.) Talán azért bontja meg mégis a lineáris történetet, azért él a kihagyás és a múltba nyomozás fogásával, mert az írói programmá emelt „meztelen” történetmondás immár nem akar megelégedni a ruha alá látással, már a bőr alá is be akar látni. (Ez az utolsó írásra szó szerint és átvitt értelemben is vonatkozik.) Kapcsolódva ezzel az újabb magyar prózának ahhoz a gondolatmenetéhez, hogy ha mégis elbeszélhetők a dolgok, akkor ehhez kevésnek bizonyul a meztelen valóság ábrázolása, akkor ehhez a valóság mögé tekintésre és a világ kusza viszonylatainak valamilyen szabálytalan renddé komponálására van szükség.

Végül a meztelenség fogalma ezekkel a novellákkal kapcsolatban az írónak azt a szándékát is jelzi, hogy ki akar tárulkozni, bújtatott módon vallani akar egy olyan műfajban, amely hagyományosan nem kifejezetten alkalmas ilyen írói megnyilvánulásra. Önarcképet akar adni a történetmondáson keresztül, a történetmondáson túl. Hogy ez az írói szándék egyben mennyire rejtőző, annak beszédes jele a már említett két kulcsnovella, a két önarckép, melyekben címüknek ellentmondva egyes szám harmadik személyű narrációt találunk, miközben a kötet írásainak felére az egyes szám első személyű narráció jellemző. Valahogy úgy lehet Domonkos István az írással, ahogy *A regény* című novella főhőse, aki miután sokáig kinlódik egy-egy levéllel, azt érzi: „a végén mégsem úgy sikerült, ahogy akartam”. Egyrészt érzi, hogy az az önarckép lehetőségét nyújtja számára, másrészt – minden bizonnyal éppen ezért – ritkán adja rá a fejét erre a kitárulkozásra. Ugyanakkor ennek az önreflexiónak az alapján a levélírás kinlódása végül is a szépirodalomra általában is vonatkozik, mert hiszen a főhős szavaival szólva: „minden könyv levél”. (A levél pedig „meztelen” műfaj.) De „mi az ördög viszi rá” az embert mégis arra, hogy levelet írjon, hogy kitárulkozzon? – alakíthatnánk át a novella mesélője által föltesztelt kérdést. És vonatkoztassuk – ennek az írásnak a szellemében – megkísérelt válaszát az alkotásnak arra a „boldog-szomorú” érzésére, amely Domonkos Istvának is sajátja: „az talán, hogy mérhetetlenül boldog, de akkor a boldogság nem jelent többet számára egy hiányzó lábnál, vagy boldogtalan, akkor meg nyugodtan boldognak mondhatja magát, ha a célt nézzük, vagyis magát a könyvet.” Mit is mondhatnánk erre? Talán annyit, hogy ha ezt a könyvet nézzük, arra kellene kérni az önarckép gazdáját, vinné rá ezentúl is az ördög legalább néha-néha a „levélírásra”, és ne is többet, de azokat a „leveleket” továbbra is írja meg, amelyek nélkül szegényebb maradna ez az önarckép. (*Forum*, 1986)

A „SZÉPÍRÁS” DILEMMÁJA

Csengey Dénes novelláiról

Csengey Dénesnek hamarosan kötetben lesznek olvashatók esszéi, vitairatai – s majd azok meggyőznek sokakat: jelentős alakja ő a formálódó *igazi* reformnemzedéknek. Utaljunk most az „...és mi most itt vagyunk” tanulmányára, amely egy életszemléleti és nemzedéki konfrontáció geneziséét tárta föl, vagy a *Nemzedéki napló* hely- és helyzetkirajzoló írásaira. A frissen-melegében zajló szellemi átrendeződés fontos tényezői Csengey megszólalásai: a mai harmincasok nevében kéri számon a társadalmi cselekvés jogát, a saját sorsában illetékes ember mozgásterének biztosítékait. Már azt eredménynek érzem, hogy esetében a szó a tettig merészkedik: közszereplésekkel tevőlegesen is helyet, súlyt, szellemi rangot követel a mi – igazából egységesíthetetlen – nemzedékünknek.

Ez a gondolkodásmód és magatartás a harmincas évek falukutató fiataljainak legrokonszenvesebb vonulatát idézi, ha mások is mintavételi pontjai, a közvetlen cselekvés és alakítási szándék ugyanúgy bennük van. Ugyanerre a funkcióra azonban – másként kapcsolódva a valóság elemeihez a tudatban – szépírói működésének termékei alkalmatlanok. A kora tavasszal megjelent *Gyertyafénykeringő* című novelláskötetének szemlélése azért zavarbaejtő, mert ebben a történelmi-földrajzi régióban az örök dilemmát veti föl: árulást követek-e el rokonszenves gondolatok ellen, ha más műfajba való átáramlásukat kritikával illetem?

Történelmi balsors, hogy itt kiáltvány helyett elbeszélő költeményt írnak, a legvéresebb politikai utalások kecses szonettekben vagy veretes drámákban hangzanak el. Lépcsők tetejéről, emelvényről vagy szószékről felröppenő, rövid, hatásos beszédek terpeszkednek szét az irodalmi műfajokban, s nem gondolatosságuk, hanem rejtjelzésük tartja egybe a létrejövő művet. Mi azonban hozzászoktunk ehhez, s műformáink is hozzátörtek már. Mégis, úgy hiszem, közszerepléssel, bátor helytállással, dinamikus, közösségért való fellépéssel nem lehet elővételezni a jó író címet – illetve az előbbi nem jelent garanciát a hibátlan művekre nézvést. Ha a szellemi átjárók számosak is – elvégre miért is ne lennének azok –, akkor is világosan meg kell különböztetnünk, önnön érdekében is, Csengey Dénes közíróit és Csengey Dénest, a novellistát. Mert nem egyenértékűek. S azzal ártanánk, ha ezt nem tisztáznánk.

Idős emberek élnek magányosan, emlékeikből is kifosztottan – s fiatalok kutatnak utánuk, hogy legalább azokban fogódzót leljenek. A nagyapának még szerszámai, rendberakott kis birodalma volt a mára elhagyatott, lepusztult présház, mely külső képével az unoka lelkének megfelelője. Az undor is szimbolikus alakban – egy rusnya kutya képében – végez az önmagával elégedetlen ifjúval. Egy házat rendbe lehet tenni – a sorsot azonban nem: „neki erre futja, gyorsan gyógyuló sebeket vágni a sötétségen, szünet nélkül, ameddig bírja, a levegőbe rajzolni magát tüzzel egy tanteremben, zajos kocsmasarokban, villogó szemű fiúk között, a síró Anna karjában, mindenütt”. De már itt is csikorogva illeszkedik a folyondáros, indás, erdős táj metaforarendszere a férfi dühös, tétova céltalanságának s munkálkodásának etnografikus hitelességű megjelenítéséhez. (*Még egyszer ugyanott*)

Ugyanez a lézengő, helyét, illetve *méltó* helyét kereső, lehetőségeinek határait tágitó rezonőr és alterego értelmiségi fiatalember szervezi víziói és megszokott MÁV-féle lidércnyomásosan visszataszító vonatozások köré a *Gyertyafénykeringő* című halál-novellát. Ugyancsak e főhős vonásaival rokon a hangjátéknak íródott *Színes riport* tiszta hitű, ám az ábrázolás gyarlóságából következően naivitásában is agresz-

szív és igazságában is gögös riportere. Van valami irritáló fennhéjázás ebben a megátalkodott jóra törekvésben, a differenciátlan, türelmetlen, rövidrezárt gesztusokban. Persze, hogy az igazat kell írni, természetesen le kell rántani a leplet az agg szülei-
ket elmeosztályra dugó potentátokról, bizonyára a tiszta szigorúságú Anna nővére-
ket kell választani a kelekótya, dolgozatokat javító feleségek helyett. De mindez pa-
ródiába fordul, ha vérfagyasztó angol reneszánsz drámák stíljében s nyelvén szólal
meg, olyan patetikus emelkedettséggel, mely visszájára fordítja a nemes szándékot.
A normális, ép etikai érzés embertelenül nagy hőroszi tetté magasztosulva torz ará-
nyokat teremt. Ha ez költői dráma lenne, minden ízében, vállaltan az – akkor ebbe
bele kéne törődnünk. De ez az átabotában poetizált, váratlanul drámai jambusokat
pergetni kezdő nyelv felettébb groteszk hatást kelt. Így biztatja magát a leszámolás-
ra (a kisvárosi vezetők éjszakai felcsöngetésére) készülődő ifjú újságíró: „Most már
figyelj, Tamás! Észrevétlen ne légy futóbolond! Az elméd lett mag hirtelen világos,
de most már az izmaid feszülnek, most már akárkit meg tudnál ütni is... Nem. Tu-
dom, hová megyek. Tudom, kihez, tudom, hogy miért... Hogy szembenézzen, esélyt
adok neki, lelke rajta... Még ébredhet! Még ébredhetsz! Hallod? Ne kényszeríts
betörő garázdává, ne mesterkedj azon, hogy bűnöd helyett, ami közöttünk áll, egy
szétrúgott záron perlekedjünk!”

Jóval hitelesebb ennél a címadó írás országos ügyekben örökkön úton lévő,
mégis önmaga elől menekülő hőse, aki a „viadalok, kísérletek, megfeszülések órái”
után már egy másik időbe, a Halál közelségébe jut át – bár a már említett metafo-
rikus szint itt sem veszíti el különállását, egységesebb, kidolgozottabb, s még
Csengey beépített publicisztikaival is szervesebben ízesül, mint néhány többi helyen.
Jó írás, közeli barátainkkal hordozzuk ennek az élményközösségnek a jegyeit. Még-
is, újra és újra elképesztenek nemcsak a képi, hanem a nyelvtani hányavetiség jelei
szarvas aritmiában emelkedő horpaszáig engedik egy pillantás hajszálkerezéstjét, a
szemközti ülésen félig eldőlvé alvó fiatalasszony combtőig csúszott szoknyája sárgára
színeződött csipkebugyin keresztül a sötétlő szeméremdombig a másikét.” (Ez a bu-
gyi még öt további alkalommal sárgállik elő – nem a prudéria, hanem az esztétikai
cél-okság keresése kérdezteti: ugyan mivégre?)

Akár magára maradt öreg paraszt, akár a „nyomorúság büszkeségével” tündető
egyetemista is a hős: vesztesek, saját világukból érzékenységük miatt kilöködött fi-
gurák mindahányan, s ezeket keresi meg az időben is hátrálva Csengey, mikor há-
borús meg ötvenes évekbeli emlékeket mondat el egy idősebb sofőrrel, három tétel-
ben (*Az öreg sofőr történetei.*) Csakhogy a rémségeket soroló panaszos tónus itt
meg azért nem tud felerősödni, s az emlékezés hitele azért csorbul ki, mert ez a so-
főr gyakorlatilag *nincs*. Megírva nincs. Száját kölcsönzi mindössze, emberi, egye-
di arcát nem adhatja: az író mondja, mondja, s „helyette” meséli a méltatlan s kép-
telen helyzetek sorát, amelyeket egy földolgozhatatlan, okaiban feltáratlan történelmi
hányódás okoz. Az élmények ilyen intenzitású felidézése nyelvében, szellemében tá-
vol áll a hétköznapi tudattal fogható értelmezésektől. Így azonban – létt légyen bár-
mily dramatikus és torokszorító – egy valódi, teremtett figurához visszaköthetetlenül,
irodalmi reminiscencia-felmondás lesz belőle (kamasz a nyilas-tivornán, erőltetett
kommunista-felajánlás, kitelepített úrilány leteperése stb.).

Csengeynél az alakok általában rengeteg etikai, társadalomlélektani ballaszttal
vannak megterhelve, ezáltal egyeditettségük háttérbe szorul, vagy éppen létre sem
jön. Mintha lemezből lennének kivágva s a házfalnak támasztották volna őket. Sík-
lapok. Csak addig láthatók, amíg elhaladunk mellettük. Visszanézve már belemo-
sódnak a fal vonalába. Vértelen absztrakciókat terít ki a magyar társadalom és kö-
zérzület kocsmai, kisvárosi, vidéki színtereire, melyeket Zolát idéző naturalista mó-
don ír le. Az élettéliség mint ivás, trágárság, erőszakosság, erösszaktétel és mocsok jelentkezik –
valamiféle ellentételezésül az elvontabb figuráknak.

S még ezek ellenére sem szükségszerű, hogy ennyire felemásra sikeredettként
minősítsük ezeket az írásokat. Hiszen szociológiai tartalmuk hű, megjelenített érték-
világuk sokakéval közös; a hányódó, jobbra termett fiatalok s az idős, elsivárosodó

falusiak megidézése szintén ritka erény. Néven kell tehát nevezni már, mi taszít leginkább. A legfőbb akadály, ami itt író és olvasója közé emelkedik: a nyelv. Csengey néha egyszerűen nem boldogul a szavakkal. Azok rakoncátlanok, nem kezesednek bele abba az alakzatba, amelybe igyekszik őket beletörni. Visszapattan róluk az igyekezet, nem hajlanak arra, amit válogatójuk mondani szeretne. Vagy ha mégis, akkor azt kell belátni, hogy a szándékolt forma idegen a szerzőtől: nem ez a fajta esztétikai megszólalási helyzet a természetes számára. Nagyon *akart*, kiküszkődött, nyögvenyelős a metafora, a szintagma, a hasonlat, a mondat szerkezet. Elmaszatolt, kusza homály rakódik a történetekre ezáltal. Igen kínos az efféle bizonyítási eljárás, s már soroltam is elébb néhányat. Feltűnő a nominális szerkezetek, az igeneves jelzők tömkelege, hogy csak teljék, dúsuljon, folklorizáljon a szöveg: „az utcán bögtek a hazafelé csűrhezve maghordó vontatóktól riogatott barmok”, vagy „kezeivel elkapta a leveses lábas fölött az öregember fején felejtett és most a biciklikerektől lesodort kucsmáját”. Az eredetiség szándéka viszont gyakran újnak hitt közhely-szépelpéget hív elő: „a növényzet zöld robbanásaiban remegő dombtetőt”, a „kimentett női arc” vagy „egy darab nyers hús a gyomrom helyén” ilyen például.

Míg magyarázatokat keresek olvasói idegenkedésemre, ott motoszkál bennem a kérdés: és ha ezek a darabok korábbi esztendők késedelmesen nyomdagépre vitt termékei csupán? Régen összegyűjtött zsebkönyvek? E tekintetben nemigen igazodhatunk el: csak reménykedve hihetjük.

Egy interjúban az író sokféle tervéről beszélt: regényekről, színpadi munkákról. Lehetséges, hogy e görcsösség azokban már régesrég feloldódott, s mi itt egy korábbi, érthetően kezdetleges állapottal szembesülünk, melyet meghosszabbítani jogtalan, sunyi módszer lenne?

Egyelőre azonban az esszéíró, dalszövegszerző, a köz elé kiálló Csengey Dénesre vagyok kíváncsibb. (*Szépirodalmi*, 1987)

P A P P I S T V Á N

PÁRBESZÉD A MEGÉRTÉSÉRT

Csengey Dénes esszékötetéről

Az természetes, hogy minden korosztály szívesen látna magát nemzedékként, s nem szeretne várni az utókorok bölcs vagy kegyes, igazságos vagy igazságtalan minősítéseire. Az is természetes, hogy minden fiatal korosztály „mást akar, mint mi most van”, s mivel valóban *mást* akar, szembe kell hogy helyezkedjék azzal, ami „most van”. A történelem szélerősségétől függően több-kevesebb sikerrel fogalmazódnak meg a „mátság” igényei. A ma embere azonban oly mértékben korlátozott, hogy szabadságtörekvései végképp eszoktellenek lettek, így nem adatott meg számára a történelmileg érvényes cselekvés. Nem tud előrelépni a történelemből kivetítő úton. Vagyis nyakig benne áll a történelemben. Mit lehet ilyenkor tenni? Csengey Dénes esszékötete e kérdésre keresi a választ. Tanulmányt ír Cseh Tamás és

Bereményi Géza dalművészetéről, széles politológiai és szociológiai látómezőbe helyezve a „hatvanas” és a „hetvenes” évek korosztályát. Az eredmény nem lelkesítő. A beatkorszak Magyarországon nem volt mozgalom, mert hiányzott a mozgalmat összetartó közösség, így kultúrája sem alakulhatott ki. Kísérlet volt csupán, importált rekvizitumaival ideig-óráig életképes. A hetvenes évekre egyre inkább üzletté vált. Cseh Tamás a slágerek lapos diktatúrája idején egyszemélyes műfajt alapít, egy végképp cselekvés előtti állapotban megkeseredett nemzedék („a hatvanasok”) nosztalgikus szomorúságát énekli közérzet-sanzonjaiban. Az „öreg beatek” túl vannak már mindenen, s ettől annyira elszomorodnak, hogy beleszeretnek elvesztett illúziójukba. A nemzedék történelmietlen történelmének fintoraként Cseh Tamás „pályát fut be”, sikeres és népszerű lesz. Majd felzárkózik egy újabb nemzedék, a „hetvenesek”, akik már a kezdet kezdetén túl vannak mindenen, így magukénak érzik az „öreg kurucok” szomorúságát, és az előttük járó „nemzedéktől” várják a „szót”, amely mutat valahová. Mi történt itt húsz év alatt? Csengey Dénes láttelele kiméletlen élességgel tapint rá az önnön sorsát befutni nem tudó nemzedékek egy helyben topogó impotenciájára, az agyonkorlátozott és agyonszidott korosztályok „egymásra kövesedő” arcára. A távlatnélküliség diagnózis értékű felmutatása itt akár be is fejeződhetne. Csengey azonban továbblép. Nem elégszik meg az okok feltárásával, ellenkezőleg: azért mutat rá a megfeneklett nemzedékek sorsára, hogy megtalálja a patthelyzet feloldásának lehetséges útját, a vészkijárat felé elvezető cselekvés lehetőségét. S mivel nem kívülállóként beszél, hanem belemerülve a szabadságnélküli történelembe, a továbblépés esélyeit latolgatva önnön nemzedéki sorsával is szembesülnie kell. Naplót ír. Nemzedékéhez beszél egy nemzedéki napló töredékeiben. Ez a dialógust kereső, mélyen őszinte önvallomás Csengeyt a „történelem balekjaként” láttatja, de ebből a sorsképletből mint nyíltan vállalt tényből hiányzik a balek nyafogása és gyászszertartása. Programot nem fogalmaz, ilyen olcsón azért nem adja. Kérdést fogalmaz. Ki készült fel közülünk arra, hogy „egyetlen kijelölt túlélőként”, iszonyatos csönddel a szívében felépítse ama bárkát, és kikössön az Ararát lábainál? „Én erre a feleletre keresek nemzedéket” – írja. A kérdés feltevődött, de ne engedjük még el a hagyományt, engedjük magunkhoz. Amit Noé véghezvitt, abban nem a bárka a fontos, hanem a csönd. Mert meghallani a szót lármában nem lehet. És ez az a pont, ahol a szabadságtörekvések elválnak már a nemzedéki kérdéstől, és egy újabb kérdés kényszerét szülik. Mi a célja és mi az értelme a szabadságkereső törekvéseknek? A történelem azt bizonyítja, hogy a szabadság a történelemben szeretné magát megmutatni. Ugyanakkor a történet azt is megmutatja, hogy az ily módon megmutatkozó szabadságtörekvések végkifejletükben *hatalmi* kérdéssé válnak. A szabadság *helye* azonban nem az uralkodásban van. Pontosabban a szabadság nem csak és nem elsősorban politikai kérdés. Noé azért hallotta meg a szót, mert szabadság volt *benne*. Lármában nem lehet meghallani a szót. Lármában nem lehet bárkát építeni. Ne ismételgessük az értékek relativitását és kiüresedését. Nicolai Hartmann szerint az értékek (etikai értékek) *vannak*, ebből viszont az következik, hogy nem az érték van válságban, hanem az érték-tudatok vannak és lehetnek válságban. Bárkát építeni persze kötelező. Kiben van ehhez elég csönd? Én erre a feleletre keresnék embert.

Csengey Dénes nemzedéki töprengései a kiütkeresés irányába lendülnek. Olyan irányba tehát, amelyhez vezető út nem vizsgálható pusztán nemzedéki szemszögből. Szélesebb látómezőt igényel, a modern ember krízishelyzetével való bölcséleti alapozású szembesülést. Ez a szembesülés a mai napig tart, századokon átívelő hagyománya van. Csengey a krízis lényegét az elidegenedésben látja, a hegeli–marxi–lukácsi filozófiai örökség talaján állva. Az elidegenedés egyértelmű kiteljesedése a múlt századra datálódik, mert „...az emberlétnek a tulajdon működése, a munkamegosztás végletes differenciálódása, a fogyasztói társadalommodell kialakulása következtében végbement *eldologiasodása* ekkor ért el olyan fokot, amely felvetette a személyiség és sorsa megkülönböztetésének lehetőségét, társadalmi mozgások, történelmi kifejelet és emberi lényeg szétválasztásának lehetőségét, sőt (pl. az egzisztencializmusban) szükségességét”. Ez a folyamat a XX. századra „robbanásszerűen felgyorsult”, így

századunk irodalmának egyik alapkérdése az lett, hogy milyen válaszokat tud adni a krízis kihívásaira. Csengey két oppozíciós magatartást különböztet meg: a heroikus és a groteszket. Ezekben a cselekvő attitűdökben látva azt a mai napig érvényes feleletet, amely szembehelyezhető a fenti értelemben felfogott elidegenedéssel. Németh László és Örkény István drámai életművében vizsgálja a szerző e kétféle hőstípus magatartását. Az utópikus-heroikus hős önmaga értékrendszeréhez szeretné felemelni a világot (ez a Németh László-hős), a groteszk hős a világ összeviaskodásában szeretne „tájékozódni”, de mivel rendet sehol sem talál, nem marad más hátra, mint hogy elhatárolja magát az értelmetlen valóságtól (Örkény hőse). Ez a vizsgálati szempont láthatóan magas absztrakciós szinten mozog, érvényességi köre igen tág, a vizsgált drámai életműveken messze túlmutató. Csengey ezt nagyon jól tudja, elemzésében kísérletet is tesz a tárgyalt művek individuális jegyeinek felmutatására, a jelzett hőstípusok *művekből* levezetett megragadására. Hogy ez a törekvés mégsem járt teljes sikerrel, annak okát elsősorban abban látom, hogy az utópikus és a groteszk hős magatartását egy ma már részleges érvényességű elidegenedés-koncepcióból eredezteti. Így a kissé elnagyolt filozófiai háttér egybemossa az egyedi művek mögött meghúzódó világképi, lételméleti háttérrel. Továbbá még az a kérdés is feltehető, hogy vajon letagadható-e az a távolság, amely a ma filozófiai gondolkodását elválasztja a Csengey által követett szellemi örökségtől?

A nemzedéki kiütlanságtól a modern ember létproblémájáig ívelő kérdésfeltevés Csengey Dénes gondolatvilágában a helyzetet felszámoló kiütkeresés tétjében és mikéntjében összpontosul. A tét itt egyértelműen morális tartalmú, hisz szembe *kell* helyezkedni azzal, ami elfogadhatatlan. A szembehelyezkedés mikéntje pedig a „cselekvő magatartás”. A magatartás akkor cselekvő, ha elmozdítja, megváltoztatja a dolgokat, ezáltal lehetővé válik, hogy ne a dolgok uralkodjanak rajtunk, hanem mi uralkodjunk a dolgokon. Tehát az ember akkor tudja megvalósítani, kiteljesíteni önmagát, ha „átjárja” a világot. E mélyen a felvilágosodásban gyökerező világszemlélet „kevésnek” tart minden olyan magatartást, amely nem a dolgokhoz megy, hanem a dolgokat engedi magához jönni. Csengey művészet- és irodalomesszéjében ez a szemlélet formálja, így számára a cselekvő ars poetica az, ami nem „kevés”. Ez a művészet- és irodalomfelfogás nála nem direkt politizálási szándék, legkevésbé valamely aktuális politika kiszolgálásának igénye, hanem az eszköztelen szabadságtörekvések és a szétroncsolódott nemzettudat idején a nemzethez tartozás kötelességét, a „gyökeresség” vállalását jelenti. Csengey levelet ír Párizsba az avantgarde „tagjaihoz és híveihez”. Ebben kifejti, hogy amióta az avantgarde elvágta magát „a létezés történelmi-társadalmi-politikai övezeteitől”, tehát radikálisan lemondott radikalitásáról, azóta a személyiség légüres terében hergeli frigid múzsáját. Csengey Dénes nyílt levelet ír Balassa Péterhez (kötetének talán legmélyebb és legizgalmasabb írása), amelyben párbeszédet kezdeményez a megszólítottal. E párbeszéd létrejötté – mint azt Balassa válaszlevelében hangsúlyozza – Csengey Dénes érdeme. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az avantgarde híveihez írt levél alapállásában dialógus-ellenes, lévén monológ, azzal az állítással és végkövetkeztetéssel, hogy addig, amíg az avantgarde művészet a személyiség béklyóiban, illetve fellegvárában vesztegel, nincs miről párbeszédet folytatni. Csengeynek természetesen joga van ahhoz, hogy megválogassa beszélgetőtársait. A monológra utaló kijelentésem itt ténymegállapítás.)

Gadamer többek között a következőket írja a kérdés, következképpen a *megértés* alapelvéről: „... saját előítéletünk csak akkor vesz részt igazán a játékban, ha ő maga is kockán forog. A másik személy igazságigényét egyáltalán csak akkor képes tapasztalni, ha kijátssza saját kártyáját, s csak így teszi lehetővé a másinak, hogy ő is kijátssza a magáét.” Csengey megszólítja Balassa Pétert. Az a kártya, amely itt kijátsszák, régóta rejtett, indulatoktól és görcsös gyűlölködésektől szaggyalott „lap”. Amolyan közép-kelet-európai „piszkos ügy”. Szégyen hogy van, de a mi szégyenünk. Beszélni kell róla. Csengey találó metaforát (a „fűl”) vonultat fel, eufémizmust (a „gyökeresség”) használ, mintha maga is megszeppenne egy kicsit a kezdeményezés bátorságától. Szavainak széles holdudvara van, de amit mond/

sugall, az félre nem érthető. Eszerint Balassa Péter a szellem olyan embere lenne, aki megriadván a világ szabadságnélküli állapotától, a szellem, a művészet birodalmába helyezi székhelyét. Alapállása az ontológiai kétségbeesés, foglalkozása: művészetkritikus. Az a hely, ahonnan beszél, a művészet szabadságának a helye. Amit mond, abból nincs közvetlen kijárat a világba, mert nem a világban/nemzetben gyökerezik, hanem a szellem önreflexiójában, tehát gyökértelen. És ez az, ami „kevés”. Mihez viszonyítva kevés? A fentebb elemzett világszemlélet „cselekvő magatartásához” képest az. Balassa a művészet szabadságában való el- és alámerülést a „szántás-vetéssel” egyenrangú *tevékenységnek* tartja. Esszéiről művészete nem az esztétikai tudat önreflexiója, hanem e „tudatból” kiaraszoló életforma bölcséleti (és nem technikai) magatartása. Mivel a művészet nem utánzás, hanem *rámutatás* (Gadamer), a művészet szabadságában való alámerülés az élet sűrűjében és fókuszában való merítkezés. Balassa nem a világból araszol, hanem a világot engedi magához. Ez az attitűd nem modern, és a legkevésbé posztmodern. Gyökerei az antik és keresztény hagyományba ágyazottak. Balassa persze már nem tud az Egy-ről, de úgy látszik, egyedül ő tud arról – amit én e párbeszéd alapmondatának tartok –, hogy „a megértés pedig a szeretet állapota”. Akiben szeretet van, az képes arra a rettenetes erőfeszítésre, hogy ne gyűlölködjék. Haza ellen ez az egyetlen orvosság. Csak a szeretet és a Balassa által hangsúlyozott „nemzeti okosság” tehet felnötte nemzet-tudatot és nemzetet egyaránt. Fel kellene hagyni a bepólyázott előítéletek simogatásával. Halott szentektől nem jöhet áldás. Kézfogások kellene, valahogy úgy, ahogy az induló Balassa javasolta: a lovagi torna szabályai szerint, és ha másként nem megy, hát lehúzott rostéllyal. Csengey Dénes és Balassa Péter párbeszéde nem a népi és urbánus ellentét szereposztása szerinti párbeszéd, hanem két világszemlélet dialógusa. Példa nélküli esemény, ezért válhat hosszú időre *példává*. (Maquető, 1988)

M A R N O J Á N O S

„SZOKTATTAM MAGAM A GONDOLATHOZ—ÉLETBEN MARADNI”

Oravecz Imre: 1972. szeptember

„...szoktattam magam a gondolathoz, a rosszhoz, a rosszabbhoz, a legrosszabbhoz, ahhoz, hogy ellenfelem leszel, és támadsz majd, hogy ügyvédet fogadsz, és jogi esetté egyszerűsítesz, hogy szövetségeseket keresel ellenem, és mással osztod meg, mi kettőnkre tartozik, hogy elferdítet a tényeket, és hallgatsz arról, amiről beszélni kellene, és beszélsz arról, amiről jobb volna hallgatni, hogy az igazságnak csak egy részét vállalod, és úgy tünteted fel, mintha egész lenne, hogy erényt kovácsolsz a hibából, és hibává züllesztet az erényt...” – mondja Oravecz az 1972. szeptember monológfüzér *Tudtam* című darabjában. A hang kérlelhetetlenül vádló, tételeken sorolja fel a *másik* iránta elkövetett vétéseit, mindenek között is

talán a legszörnyűbbet, hogy „jogi esetté egyszerűsítettél”, s most már bontsuk ki magunkat az idézetből: kiszolgáltattál, elárultál engem annak a világnak, melynek az (agresszív) idegenségét valamikor éppen a kölcsönös szerelmünkben fakadó erő oldotta bennem fel, szelídítette jótékony kalandélményekké a számomra. Azután megvonva magadat tőlem, még későbbben a tulajdon kezddel fordítottad újból ellenem a világot, annak agresszív szenvtelenségéhez a magad gyűlöleterejét toldottad hozzá – hogy az erényt, amelyet kétségkívül melletted, a te közreműködéseddel bontottak ki a képességeim, most kétszeresen is önigazolásodul hirtelen egy merő hibámmá torzítsad; „készültem mindenre – folytatódik a költői vádbeszéd –, készültem a válóperre, mint egy atléta a világversenyre, vagy mint egy beteg a súlyos műtetre, mégis készületlenül ért, akár egy orvlövés, mert olyan gonosz erőt szabadt fel bennem, melyekkel szemben tehetetlen vagyok, és féltő, hogy alul maradok, és akkor valóban olyan leszek, amilyennek látsz, *akkor olyan leszek, mint te.*” (kiem. M. J.)

Félrehallhatatlan ez az utolsó kijelentés; már túlnő a másik vádolásán, definiálja amazt az aljas gonoszságában, bosszúbeszédet mond – egyelőre még – fölötte, mely igazán azzal fog teljesülni, hogyha (s micsoda elvetemült lelemény ez a költőtől!) a sérelem csakugyan azzá teszi a beszélőt, mint aminek őt a másik láttatni akarja a világ szemében, vagyis amilyen a világ személynél – ám korántsem tárgyilagos – szemével összekacsintó másik. Külön érdekessége – nemcsak ennek – a monológnak, ahogyan Oravecz a meg-megrándító elfojtás és a célpontos, illetőleg szerteszóró szívárogtatás mozdulatait változtatva csapolja meg és sűriti fel újból és újból az indulatait, olykor mintha a retorikai hatás kedvéért (a költő a saját létének ügyvéde!), máskor pedig elszántabb érintésekkel kitapogatva a versben reinkarnálódott tényformákat. S ha már tényformákat mondtunk, mondjuk hozzá a tünettartalmakat (vagy tartalomtüneteket) is, mint amelyek a tényformákon elemi önkéntelenséggel hatolnak keresztül, felidegesítik a szöveget, miközben a monoton ritmusú beszéd nem és nem hajlik meg – nem hajlandó az ekképp felgerjedett érzelmi szükséglethez képest is kitérni rájuk. Holott valamennyi monológ egyetlen – elvileg végtelen határu és hatályú – bővített mondat, bonyolult, s ezért? vagy evvel szemben?, a torkot elzáró dallamtervezet; de felfoghatjuk közvetlenebbül is, a fájdalom közvetlenségében, és akkor mai hallásunk szerint ezek fékezett égésű *rözsedálok*, másfelől irgalmatlanul gyors elszenesülései a szervest a szintetikussal összevegyítő modern dolgainknak. ... a cserépkályhában égett a tűz – hallgassunk bele az egyik legszebb monológba –, mégis megborozongtam a takaró alatt, sorra vettem teendőimet, *burkolóanyagok tulajdonságain morfondíroztam* – kurzívál ilyesfélétet közben a fülünk –, határidők és hiánycikkek suhantak át tudatomon, a gyermekelhelyezési perre gondoltam, és a vele kapcsolatos bonyodalmakra, aggasztott anyagi helyzetem és a rendszeres testmozgás hiánya – a takaró alatt!, emlékeztessük magunkat a beszédhelyzetre –, anyám leánykori fényképe jutott eszembe, amelyen fehér ruhában kacsát etet és T. M. szerzetesköltő halála – ez is lidérceken finom félelemreflex! –, lehunytam a szemem, aztán az foglalkoztatott – itt megint megszakítva az idézetet vegyük újból sorra a tudatműködést más-máshoz kapcsoló igéket: „sorra vettem”, „morfondíroztam”, „suhantak át tudatomon”, „gondoltam”, „aggasztott”, „jutott eszembe”, s végül ez, a csavarmenetű fokozás fogközi nutjaként: „foglalkoztatott” –, hogyan fogok *viselkedni* apám temetésén, ha túléltem őt, *ez sokáig tartott* – mert ez már nem elképzelhető, ilyen feszülésre az akaratként már muszáj kioldania! –, közben beúszott egy nyári legelő, vadkörte-fák, szeder- és csipkebokrok, valaki guggolt és *nyúlcsapdát állított a fűben* – s most kell a revelációnak lecsengenie! –, *szülőfalum, Sz. közelében...*” (kiemelések – M. J.). A lecsengéssel, persze, nem ér, nem érhet véget a monológ, annál is kevésbé, mivel a prózába ágyazott vers, a dallam, reálisan nem szólalhat meg szabadon – további védelmet, értelemszerű gyolcsot kíván magának a sérült kedély. Az írás cselekvését, mint amiben a leírt cselekedetek képezik az (újra) átéléshez szükséges teret, s ily módon, miközben a szenvedés terjeszkedik, túllönt az emberen, egyúttal a gyógyulást is érezni. A szerelem úgynevezett külső feltétele

megszűnt, rossz csillaga alá érkezett a költő, ahol bármi egyformán nyomorúság csak a számára, a maradéktalan kétségbeesésnél azonban még ez is több, sőt, igazában mintha éppen most volna bőséggel mit leltárba vennie. És a leltárra méltán asszociáljuk a raktár fogalmát, s nemcsak a taglóval felbújtott emlékezet metaforájaként, hanem úgy is, mint tényleges alkotó-rakodó helyiséget, ahonnan alkalmasint kirohanhat az ember, és ahová minduntalan visszatér, hogy a munkát tovább folytassa. „... aztán eltűnt minden – idézzük most az iménti, *Délután történt* című monológ záróakkordját –, és nem tudom, miért, még mindig az álom és ébrenlét határán, hirtelen egy évszámra gondoltam, *tizenöt év*, ennyi idő telt el, mióta nélküled élek, még tizenöt év, és nyugdíjas leszek – az igazi raktárosi kor!, tegyük hozzá –, ha még leszek, és mintha darázs csípett volna, felpattantam, és a szegyenytől, hogy milyen nevetséges leszek, ha még akkor is, öregen is töled szenvedek, kirohantam.” A gyorsan tehát átút a sebes levélerezet – levéllel fejeződik be a monológ, mondhatni, hisztériás üzenettel, mely a hűséget és e hasztalan hűségtől való irtózatot közli a másikkal. Hűséget emlegetünk, de ez értelemzavar, hiszen a szerelem mint elemien természeti esemény aligha fér bele egy ilyen eszmei-morális kategóriába, a hűség szellemi eltökéltséget jelent, akarati biztosságot, amelyről (úgy) tudom, hogy a jegyében hozott áldozataim bármi körülmények között is megtérülnek bennem; általa vélhetem szabadnak magamat, függetlennek az amorális ösztönök terrorhordájától, ám egyszersmind a felelősség is engem terhel, hogy éppen mikor mit törnek meg az eszmei kreatúrában. Petőfit parafrázálva, eszerint a szerelem inkább csapda, sötétségszerkezet, közvetlenül a halál vagy/és a születés rejteke, bűjtatója és felbűjtőja minden erőnek, a szakosodott és az an-archikus erőknek egyaránt. Egyszerre elvakult és látnok a szerelemben az ember, énjét veszti, miközben a másikat *valósággal* felfalja, és majd' belepusztul, ha amaz mint nem kívánt falatot ellöki őt a szája elől. A szerelemben a másik látomászerűen jelenik meg számomra, túltaszítódok a szociális-racionális kondicionáltságú rendszereken, s közvetlen, heves konverzió kezdődik a fizikai és a szellemi-pszichikai komplexeim között. Az úgynevezett énhatárok megszűnésével eltűnnek a közhelyek is, a világ mint ontológiai szenzáció hat rám, és viszont; e lényegi minőségrobbanáshoz azonban ésszerűen aligha lehet alkalmazkodnom. „*Közös ismerősünk, E.* – húzza ki a költő a józanító háromszöget szerelmi ügye(fogyottságának) újratárgyalásához – aki megértett téged, de jót akart nekem, egy ízben azt mondta, *sürgősen hagyja el vagy fogadja el ezt a nőt olyannak, amilyen, mármint téged*... – mennyire sajnálom, hogy Oravecz az E-idézetet emelte ki, amikor pedig a tényleges nyomaték a *mármint téged*-en van, ezen a paranoid-retorikus *indítású* újrabekabelező megszólításon, amely, persze, eltávolítás is, ám korántsem az E-féle instrukció értelmében, hanem éppen ellenkezőleg: fetisizálalak téged, mint a szerelmemet megtagadó, eláruló, s így magát a gonoszt sugárzó tárgyat, úgy, hogy mindenestül mégis az én esztétizsemhez idomulj; költői, de nem lírai módon, érezzük, viszonzva lett a kegyetlenség, az ésszerű alkalmazkodás alternatíváját *leszögez*ő, higiénikus-humánus döntést sürgető E-i hanggal a kegyetlenség különös eszközét kaparintotta kézbe a költő, mint egy nyeletlen kéthegyű pengét, ami elől sem a hidegcikázás, sem a seb folytán nem térhet ki a másik; nézzük csak, hogyan működik tovább ez a szerszám: –, de én nem követtem tanácsát, mert éned már annyira énem részévé vált, annyira hol jobbik, hol rosszabbik fele volt már, hogy *magamat hagytam volna el* – kurziváljuk az eldönthetetlenség legdöntőbb érvét –, *ha téged elhagylak*, márpedig ezt csak úgy tehettem volna – íme, a végső, hagymahámozó-hagymázás okfejtés –, ha végzek magammal (a fűzér más darabjaiból tudjuk, hogy ilyen kísérletre is valóban sor került már), és ezt a bűnt, bár sokszor kísértett, már nem vállalhattam magamra, és nem fogadtalak el olyannak, amilyen voltál – és innentől zökkenő nélkül csavarog egyre beljebb a másikba a szöveg „szárazjégcsapmenete” –, mert történetesen olyan voltál, az határozta meg alapvetően milyenségedet, hogy már nem szeretted, és ha elfogadtalak volna olyannak, amilyen voltál, akkor azt fogadtam volna el, hogy nem szeretsz – azért, valljuk meg, itt kiűt rajtunk a gyöngeségérzéssel felfakadt veri-

ték –, és ez számomra elfogadhatatlan volt, mert ezzel megfosztottam volna értelmétől szerelmemet, és ehhez képest minden örütség, melyet nevében elkövettem, józanság lett volna – ha elsőre megzavar is minket ez utóbbi észjárás-szakadék, hamar rájöhetünk, hogy *csupán* a fentebb már kizárt, de az egyetlen *kijáráss-ra* önkéntelenül újból ráhibázó *elszólás* történt! –, és bármilyen befejezést is nyert végül a *történet*, a tény, hogy akkor sem el nem hagytalak, sem el nem fogadtalak olyannak, amilyen voltál, végül nem E.-t igazolta – most érkezünk csak el tényleg az „ügyefogyatkozásig” –, hanem engem, aki hű maradtam egy érzéshez, amelytől akkor gazdagabb voltam, és amelyből juttatni akartam neked, hogy ne kelljen szegénységedért szégyenkezned.” Bizony, E.-i szempontból nézve, ugyancsak ügyefogyott érvelés ez, fájdalmunkban szegénységet ráolvasni a fájdalmunkat okozó, de E. szerint irántunk e tekintetben valószínűleg teljességgel közömbös *másik* fejére, és viszont, őhozzá képest, gazdagnak mondani magunkat, miközben amitől elviselhetetlenül kinlódunk, az éppen az, hogy a másik nem hajlandó, nem képes többé (vissza)igazolni gazdagságunkat. Ráadásul nem súlyos önellentmondás-e, folytatva az E.-i gondolatmenetet, hogy míg egyfelől elutasítjuk a másik külön-valóságát, addig másfelől nem győznénk őt a magunk *különös* önérzetével megfélemlíteni, avval tudniillik, amit az ő lénye gerjesztett életre bennünk, s amihez aztán már képtelenek vagyunk nem hűek lenni, jóllehet irtóztatóan tudjuk, hogy ugyanennek a kötelemnek a másikban, másságánál fogva, nem is lehet meg a helye. De hát Oravecz, a gyakori látszattal ellentétben, nem filozofikusan értekezik a szerelemről, fogalmilag semmiképp nem a szerelem ontológiáját firtatja, és nem is az E.-féle közönséges-praktikus feloldás-módokat keresi; személyes-esztétikai nyugvópontok felé törekszik, magabiztosságra a beszédben, amelyet, költő lévén, természetesen a valóság – világ- vagy igazságteremtő – zálogának tekint. Amikor tehát morálisan marasztalja el hűtlenségeért, érzéketlenségeért a másikat, ezzel nem valamely köznapiság értelmű ítéletet mond ki, hanem éppenséggel (ellen)szuggeralja a közönséges tényvalóságot, azt, aminek a belátására az iménti egész-idézetben E. próbálta volt őt inteni. És mindegy, úgy gondolom, hogy ezeket a beszédkiismerleteket epikus darabokként-e, avagy szívesebben mint nyitva „kezdettséget” verseket olvasunk, sőt, magam még a kötetbeni sorrendjüket sem érzem – eltekintve a megírási kronológiától, már ha egyáltalán Oravecz ragaszkodott ehhez – változtathatatlanak. Igazi következtessége a hol lankadtabb, hol túlságokig is lobbantékony nekirugaszkodásokban rejtezik, abban, ahogy szüntelenül újraírja-gyötrődik az 1972. szeptemberrel „datált-márkázott” vége-nincs eseményorozat, s hogy ezáltal minduntalan elhárítja magától az esztétikai sterilitás kínálatait is. Talán ezért is tette, választotta a kötet címadó darabjából az 1972. szeptember-monológot; itt, ebben csupaszodik le a szöveg az egyedüllet legesendőbb konkrétumaiig, s csap át ekként valami szubperszonális-egzisztenciális jelképiességre: „...P. – mondja –, a fény városa, de nekem a sötétség, mert itt nyelt el végleg elvesztésem éjszakája” – halljuk, ugye, izzig-vérig vershang ez, a süllyedés, alámerülés pátoszáé, de csak egy reflexnyi, „ködlámpavillanásnyi” időre ilyen, hogy a továbbiakban ne is láthassunk egyebet, mint a „kialvással” fixálódott homogén sivárság-émlékképeket, és *ad infinitum* mint a jelenlétet bekerítő, „szűrő, vágó, reszelő, kaparó” stb. érzeteket mind egy fedél alá fogó jelképiességet. A *fedél* egy olcsó szálloda hatodik emeleti szobájának a mennyezete, „melyen semmi látnivaló nincsen”, a költő ruhástul fekszik az ágyon, és megpróbál P.-re (Párizsra) gondolni, sikertelenül, mert a *másik* elvesztésének – most már végleges – tudata-kinja bármi épkezláb gondolatot azonnal, in statu nascendi, összecsonkol a fejében. A szerelmi veszteséggel tehát mintegy a képtelenségig (elgondolhatatlanságig) kiteljesül az (ott)hontalanságérzet, s innen, magunktól tudjuk, csak egy lépés, hogy a „céljába belesült” ön-érzet is megsemmisüljön. E., akit ezúttal a *pszichoterapeutával* azonosítunk, erre valószínűleg azt mondaná: de hát tegye meg azt a lépést, meglátja, egy idő után már menni fog!... (Mondatából nyilván nem hiányozna az „isten szerelmére” sem, ezt azonban az O.-i dráma túl könnyű megfélelése, övön aluli összeütése, „rimkínálata” is inkább elhallgattatja velünk; vannak helyzetek, helyek, és az O.-i

költészet általában ezekből szól, *amikor* – hogy az időreflexre is jobban odafigyeljünk! – a humor már kizárólag csak a hőhőmunkát végezheti, vagy, engedélyezve magunknak mégis egy „segéd” szójátékot, a *porrondon* támadt görcsidő kiszámolását.) De nézzük, hogyan számol Oravecz előbb a csere-, majd meg a lépéslehetőségeivel: „...vagy mint a levegő, amely mindentől – minden eleve és elevenen elvesztettől! – függetlenül még mindig cserélődik bennem, olyan, mintha kívül-belül megnyúztak volna – „valaki guggolt és nyúlcsapdát állított a fűben”, emlékezzünk a korábban idézett monológ félálomviziójára –, felkelek, és elhatározom, hogy kimegyek a folyosóra, az utcára most gondolni sem merek, és megszólítok egy vendéget vagy egy takarítónőt, szóba elegyedem valakivel – lehet-e tovább kopáritani az E.-féle közhelykinálatokat? –, valami ürüggyel – lehet! vérbefagyasztani, velőig dermesztetni stb. –, jó napot kívánok, megkérdem, hány óra vagy merre van ez meg ez az utca – miközben utcára, legyen az bárhol, bármi vagy bárki utcája, utolsó sorban akár a magáé, mint olyanra, most gondolni sem mer –, mondok valamit, mindegy mit, akármit – azaz, pontosítsunk, semmit –, csak mondok, de mégsem teszem...” Úgy érezzük, rettenetes fáradtság üli már meg ekkorra a szöveget, mintha a költő szándékosan azért lajstromozta volna idáig az eshetőségeket, hogy végül semmit ne tudjon közülük *elfogadni*, erőtlen (erőszakolt!) és hamis volna a részéről bármely kapcsolatteremtő kísérlet, hiszen „nem arról beszélnek, amiről kellene, és főleg nem azzal, akivel kellene”, jóllehet, emlékezzünk itt vissza épp az E.-s monológban tett kijelentésére, miszerint ugyan elhagyni sem, de elfogadni sem tudta/akarta a *másikat*, legalábbis nem annak, mint ami tőle-függetlenül-állítólag-az-aki; ellenben minden szellemi – valamint idegi-fizikai – erő egyenest az én-tudatbani feszültségben koncentrálódik, ez teszi a monológot magvában-lényegiségében oldhatatlanná, s ugyanebből ereszt – javarészt titkon, mert Oravecz látszatra nem ilyes irányban lazítgatja a talajt – csíráit az ontológiai abszurd. Hanem ez már kinek-kinek az olvasói joga, szíve vágya, szerelmi önismerete vagy öntervezete, hogy mit *foqad el* tisztázatul az egyes darabok illetőleg a kötetegész *igazságtézisei* közül, mit ismer el közvetlenül annak, aminek azt a költő-Oravecz mondja, vagy mi mindenre ismer rá mindabból, a sajátiai-és-másságaiként, amelyek az Oravecz nevű költőt itt látványosan-kíméletlenül foglalkoztatják. Én magam az említett jogommal élve, s persze a terjedelmi szükség okán is, inkább nem beszélek a „fűzér végkifüggesztéséről”, hanem tovább idézem a címadó monológot, abban a talán nem annyira önkényes, de hátha-autentikus hiszemben, hogy újra sikerült valamit megértenem a hűség eszme-előtti (ha tetszik: amorális), ám végtelenül egzisztenciális-esztétikai paradoxonából: „...ha egyáltalán van még értelme a beszédnek, és az is lehet, hogy rosszul játszanám a szerepemet, *elárulnám magam és felsülnék*, a mosdókagylóhoz lépek inkább, vizet iszom, a bidébe vizelek, az éjjeliszekrényről elveszem, és az *ablaknál* fellapozom útlevelem, B.-ben még disszidálni akartam miattad, M.-ben el akartalak felejtetni, de itt már semmit se akarok, nem tudom, miért jöttem ide, miért vagyok itt és meddig maradok, visszafekszem az ágyra, kinyitom a sliccemet, *magam mellé képzelek*, onánizálni kezdek, és megpróbálok életben maradni.” (kiemelések, az „ablak”-on kívül, tőlem – M. J.) (*Magvető*, 1988)

EGY NEMZEDÉK BÚCSÚJA

Sötér István: Bárányt szoptató oroszlán

Sötér István új regényével elbeszélő irodalmunk egy nagyszabású vállalkozása érte el célját. Az 1947-ben közreadott *Bűnbeesést* közel két évtized múltán követte *Az elveszett bárány*, majd a *Budai Oroszlán* és most a *Bárányt szoptató oroszlán*: regénysorozat a magyar humán-értelmiség egy nemzedékéről, amelynek sorsa közel félévszázadot fog át, a harmincas évektől a hetvenes évekig. A cselekmény középpontjában Ettre Ferenc tudományos kutató és családja foglal helyet, s ahogy a korábbi regényekből is kitetszett, a központi regényalak sok tekintetben az író szellemi vonásait viseli magán, önmagáról alkotott képét kelti életre. Körülötte az előző regényekből megismert figurák: Fábián Kristóf, a filozófus, aki személyes példakép és a mozgalmas korszak élő lelkiismerete, Bonta Gazsi, ennek hűtlen aspiránsa, Ettre leányának későbbi férje, Mazura, a „Szabadegyetem” nagyhatalmú elnöke, akinek alakja azt példázza, hogy a politikai helyezkedés művészete miként veszi át a jellem hagyományos szerepét, Agostyán, a börtönből szabadult kommunista funkcionárius, aki emberi arcot szeretne adni a szocialista társadalomnak, Bengyer Szilárd, a költő, aki tehetséges ember, de képtelen szembefordulni a kor erkölcsi ártalmaival, s így elpazarolja személyiségének értékeit. És persze mások, ama bizonyos értelmiségi nemzedék jellegzetes típusai és képviselői, akikben időnként a magyar szellemi élet vonzó vagy éppen visszataszító alakjaira ismerhet a valamennyire is tájékozott olvasó.

A regényfolyam hőse mindvégig helyét és szerepét keresi, azonosulni szeretne korával, hogy nyomot hagyjon annak életén. Ez az azonosulás azonban, leszámítva a felszabadulást követő néhány rövid esztendőt, nem sikerül, hiszen mind a harmincas, mind az ötvenes években olyan voluntarista és intoleráns politika érvényesült, amely a korral történő együttműködést igazából lehetetlenné tette. Erre az együttműködésre tulajdonképpen csak a hatvanas évek közepétől – az 1956-ot követő konszolidáció első sikerei után – nyílt lehetőség, és ezzel a lehetőséggel él a regény főhőse is. „Ettre – olvassuk – találkozott a kor hívásával. Nemcsak kihívás volt ez: hívás is. (...) Bírni akarta korát, idejét, magáévá tenni és magát átadni neki. Az igazi szerelem önzetlen, és a kort is csak önzetlenül lehet birtokolni, hasznot, fizetést nem szabad várni tőle. Mámoros állapot volt az (...) a kor rejtett szakadékaiba tekintő ember nem órákra, napokra, hanem hosszú évekre szívja tele magát mámmorral. Ettre tudta akkor, hogy megkezdődtek mámorának évtizedei, s ez a mámor addig tart majd, amíg övé marad az idő, és az ő kora lesz az idő, melyet megél.” Az azonosulás érzése fejeződik ki később a tudós és felesége beszélgetésében is: „Most jött el az a kor – mondja Ettre Ferenc –, melyben a valódi helyem van. Többé nem kell a tébolyhoz alkalmazkodnom, azt a jót nyújthatom, aminek a birtokában vagyok. (...) Nem hagyhatom, hogy az ujjaim közül kifolyjon az Idő: megragadom, használok az időt, hisz ő is elhasznál engem. Most bőven ontja vizét a Kút – teliből meritek.” A regény hőséneke érzésvilágát nem lehet elvonatkoztatni a regény írójának lelki közérzetétől. Kétségtelen, hogy a hatvanas évek közepére kibontakozó konszolidációnak, különösen az előző évtizedhez képest, nagyok voltak az eredményei, igazán hatékony gazdasági és politikai reformokat azonban nem hozott vagy nem hozhatott. Mégis volt ennek a korszaknak egy tartósabb eredménye, éppen a kulturális életben, nevezetesen a nemzeti irodalom folytonosságának helyreállításában. Sötér Istvánnak mint irodalomtörténetről és mint tudományszervező-

nek igen nagy érdemei voltak abban, hogy az a történeti folytonosság, amelyet a Rákosi Mátyás- és Révai József-féle művelődéspolitikai oly barbár erőszakkal megszakított, többé-kevésbé már a hatvanas években helyreállhatott. Legutóbb Rónay Györgynek a *Vigiliában* megjelent (még 1977-ből származó) nyilatkozata beszélt arról, hogy nemzeti irodalmunk múltjának „rehabilitálásában” Sötér István munkásságának milyen fontos szerepe volt. Az a bizalom és elismerés, amellyel Ettore Ferenc a hatvanas évekről nyilatkozik, tulajdonképpen a regényírónak ebből az önérzetet adó tudományos eredményességéből ered.

Ahogy a regényíró, a történet hőse is az alkotó munkában találja meg a legnagyobb emberi értéket, felesége, Klára pedig az otthonosságban, az otthonteremtésben. Valóban, a regény legszebb lapjai ennek a két nagy erkölcsi értéknek állítanak emléket: a teremő munkának és a történelem viharaival szemben védelmet adó otthonosságnak. Ettore családja e két humánus érték jegyében rendezi be életét; munka, tanulás, olvasás, közös séták, a bogdányi nyaralóban töltött vakációk, a családba befogadott állatok: egy szíami macska, majd egy komondor – mindez egy méltó élet kialakítását teszi lehetővé. Annak ellenére, hogy a korban bizony jelen vannak a korábbi téboly következményei, s a kort azok is alakítják, akiknek jelleme megroppant, megromlott a korábbi évtizedek során. Az alkotó munkára és az otthonosságra épülő értékvilág velük szemben is védelmet kínál. A regény, hasonlóan előzményeihez, erkölcsi elvek foglalatosa, ezeknek az erkölcsi elveknek a jegyében mond bírálatot a kor felett. A *Budai Oroszlán* szerint Dávid Sándor, a főhős egyik szellemi mestere a szeretetben találta meg azt az eszményt, amely révén valóságos, működőképes emberi közösségeket lehet alakítani. Most Fábián Kristóf, az idős filozófus a szelidségben és a jók szövetségében találja meg azt az elvet, amely egy elvadult történelmi korszakban követendő lehet. Élete végén egy nagyszabású esszén dolgozik *Bárányt szoptató Oroszlán* címmel. „Morális esszé: ezt adta alcímnek. Ez az írása a Szelidség nagy apológiája volt, mert a Szelidséget meg kell védeni a világban uralkodó erőszakkal szemben. A világot csak az mentheti már meg, ha szelidségre ismét képessé válik. Olcsó és pusztító kultusza kezdődött az erőszaknak, és ez az emberiség meggyengülésének jele. Hanyatló társadalmak, biológiailag kimerülő népek ültetik trónra az erőszakot (...) Az erőszak: gyengeség, a szelidség pedig erő. Egy Oroszlán ereje, Bárányt szoptató Oroszláné.” Ez a szelidség szabályozza Ettore Ferenc családjának alkotó munkára és otthonosságra épülő világát is. Ez a világ tragikus módon mégis széttörik, mintha a történelem mellett a vak végzet is egy szelidebb emberiség látomása ellen támadna. Ettoreék leánya, Krisztina, aki ugyancsak az otthonosság megtestesítője, egy váratlan betegség áldozatává válik, és a gyász nemcsak árnyékba borítja, valósággal eltemeti azt a boldog szigetet, amely a budai lakásban felépült. A regény így elégikus alkotás lesz, visszatekintés az elvesztett otthonosságra, búcsú az alkotó munka boldog és termékeny éveitől.

Elegikus búcsú, mert időközben megbomlik a regényhős és a kor összhangja is, Ettore Ferenc mindinkább úgy érzi, hogy zürzavar veszi körül, és ahelyett a kibontakozás helyett, amelyet a történelem ígért, az erőszak eluralkodása következik el. Életének egy régebbi színterén bolyongva döbben rá arra, hogy a köznapi élet menyire elűt egy megbékülő világnak attól az ábrándképétől, amelyet csendes dolgozószobájában kialakított. A városnak azt a meghitt költőiségét, amelyet a *Budai Oroszlán* lapjairól ismerünk, most riasztó és elvadult – a naturalista irodalomra emlékeztető – képek váltják fel: „A bérházak elnyűtten álltak, lakóik belefáradtak abba, hogy lakniuk kell, a rendelőintézet előtt halmokban állt az építkezési törmelék, több homlokzatot elfedtek az állványzatok, s az utak olyan messzire vezettek, mintha a végükből sohasem lehetne visszatérni. Minden piszkos volt és elhasznált ezen a züllött környéken, a kocsmákban tolongtak, egy részeg a nyílt utcán a járdára vizelt. Minden összezsúfolódott, s a Körtér fölött is, a Gellérthegy emelkedő szintjein az új házak egymásra zsúfoltan álltak. Sáros cipők, hosszú hajak, bepiszkolódott műanyag kabátok. A moziban véget ért a délelőtti előadás, a mellékutakat elöntötték a kitódulók; a posta pénztárai előtt az emberek sort álltak. Vad tekintetek és mozdulatok; nem gyűlölet, nem düh, csak elvadultság. Mintha eldöntötték volna, hogy csak

vadul lehet élni." A mind magányosabb lélek eltávolodik a kortól, amellyel az előbb még olyan boldogan azonosult, s azt az imént idézett vallomást, amely oly súlyos belső biztonsággal tett hitet a személyes én és a történelem kedvező találkozásáról, most a kiábrándulás szavai követik: „Amikor olyan boldogan és készen fogadtam be a kor hívását, tulajdonképp a féltat választottam. A fele út végére érve azt hittem, célba jutottam, pedig akkor kezdődött volna a kapaszkodó, az igazi cél megközelítése. Vigyázzál, mert a kor nem minden! Aki a mindent akarja, az ingyen kaphatja meg, ajándékba kaphatja. Aki kevesebbet beéri, az ráfizet! (...) Csak kifelé éltem, befelé sohasem tekintettem. Figyelmem szétszóródott – csak arra nem figyeltem, amire leginkább kellett volna. A hajsza: léhaság. Amit hajszolunk, azt nem érdemes elérni. Életemet betöltötte a hajsza, és azt hittem, tartalma van az életemnek. Végül kiderült, hogy ami nagy célnak látszott, az mulandó volt. Engem a kor kijátszott, kihasználta, kifosztott, és léhasággal fizetett ki. Annál nincs reménytelenebb érzés, mint amikor rádöbbenünk, hogy semmiséggért adjuk oda az életünket.”

A léleknek ezért befelé kell fordulnia, és a kor bizonytalan igazsága helyett valamilyen egyetemes igazságot kell találnia. Etrét csalódásai vezetik el Fábián Kristóf igazságához, a szelidságnak ahhoz az evangéliumi szellemiségéhez, amely nem az egyik erőszakot fordítja a másik ellen, hanem a lélek békéjében, nyitottságában, megigazulásában keresi az emberi élet végső értékét. *A Bárányt szoptató oroszlán* a búcsú regénye, annak a nemzedéknek a nevében búcsúzik a világtól, amely azonosulni akart korával, s ezért időnként szemet hunyt a történelem cselvetei fölé, hiszen mindenképpen azt szerette volna, hogy a változó idők végre valóban megbékélést, alkotó munkát és emberi otthonosságot hozzanak. Van ebben a búcsúban fájdalom és csalódottság is, mégsem nélkülözi a reményt, minthogy azok az életértékek: a munka és az otthonosság, amelyet a regény központi hőse képvisel, érvényesek maradnak, csak éppen kiegészülnek a Fábián Kristóf által hirdetett evangéliumi szelidség eszményével. Ez a szelidség nemcsak a lélek biztonságát, belső derűjét és kultúráját jelenti, egyetemes, mondhatnám, transzcendentális értelme is van, hiszen azok, akik elfogadják ezt a szelidséget, tulajdonképpen az emberi létezés végső értelmét, magyarázatát keresik. Etre Ferenc nemzedéki búcsúja így lesz egyszerre elégikus és felemelő: a regény, egyszersmind az egész regényfolyam zárójelene Fábián Kristóf temetését beszéli el; a téli ravatal mellett egybegyűlnek a történet szereplői: Etre és Klára mellett Agostyán, Bengyer, Mazura, Bonta Gáspár és a többiek. Ez a temetői kép az új magyar próza egyik legköltőibb jelenete, a néma csendet egyszerre hatja át a fájdalom és a megbékélés: az evangéliumi szelidség és reménység szelleme. A gyászoló gyülekezetben egyszer csak egy ismeretlen tűnik fel: „Fiatal, sugárzó és szép arc, rajta különös erély, összeszedettség és olyan biztonság, mely már fölény is. Annak a fölénye, aki többet tud nálunk, mindnyájunknál, s aki tudja azt is, amit tennie kell. Küldetéssel, megbízatással érkezett jövevény, aki nem idegen itt, és akihez képest valamennyien ők az idegenek. Tennie kell valamit, vagy csak jelen kell lennie? Két kezét teste előtt leengedett karral összekulcsolta, mint akinek a kezére nem lesz szüksége. Észrevehetetlen méltósággal állt, szemöldökét néha összevonta, és ilyenkor szigorú és parancsoló lett egész lényé.” Ki volt ez a jelenség vagy inkább jelenés, talán az angyal, aki vigasztalást és bizonyosságot hoz azok közé, akiket megcsalt a kor és kifosztott a történelem? Kell ez a bizonyosság, hiszen az ismeretlen küldött megjelenését váratlan hóvihar követi, és a regénytörténet egész felépítése arra utal, hogy egy történelmi korszak végét jelzi ez a vihar. Mintha a végítélet zárná le a regénytörténetet: „A ravatalozó fekete drapériái hisztériásan csapódtak, állványával a mikrofon végigdől és összetört. A gyászzene elnémult, a kandeláberek lángja kialudt. Az ég megdördült, villámlott, és nagy pelyhekben, olyan sűrűn hullott a hó, hogy fehér függöny mögött tűnt el mindenki.” A többi néma csend. (*Szépirodalmi*, 1988)

A SZUBVERZÍV NEVETÉS VERSEI

Sziveri János: Dia-dalok

Éles cezúrák választják el Sziveri János költői korszakait. Mindegyik könyvében radikális újításokat alkalmaz a lírai szerepvállalás, a kiiktathatatlan egyediség lehetséges formáit keresve. A *Szabad gyakorlatok*ban (1977) a létszerűség feltétlen elemeit, a metafizikai disszonanciákat értelmezi az élmények, a közvetlen tapasztalatok szinte teljes kizárásával, a *Hidegpróba* (1981) „barbár Orpheusza”-ként pedig többretegű poétikai anyagot hoz létre egy expresszív, mindent felölelő szubjektivitás közvetítésével. A most napvilágot látott *Dia-dalok* szerzőjeként a mindennapok tényrendszerének, a közvetlenül tapasztalható dolgoknak a groteszk-ironikus, poétikus szociográfiáját teremtette meg. Ne feledjük azonban azokat a vonatkozásokat sem, amelyek rokonítják e köteteket – a homo poeticus „kárhözottságát”, a „csak költő vagyok”-féle létállapot vállalását –, mert legalább annyira fontosak, mint a megkülönböztető jegyek. Fontosak, mert biztosítják a klasszikus jellegű költészeti témák folytonos jelenlétét, többsikű értelmezését.

Sziveri János számára a költészet mindvégig az autentikus gondolkodásmód megtestesülése, szakrális közeg, mint ahogy a költő – lírai fogékonyságával – egy reprezentatív magatartásmód megvalósítója. Mindennek a költészet hiábavalóságának többszöri hangsúlyozása sem mond ellent, mögötte ugyanis vagy a hiábavalóság dicsérete, vagy a költészethez való méltatlanságunk tudatosításának óhaja rejlik.

A *Dia-dalok* első ciklusa, a *Pannon fateknő* elkülönül a további három résztől, s mintegy a bevezető szerepét tölti be. Próféciáival előkészíti a későbbi versek hangnemének, gondolkodásmódjának befogadását, meg-megvillantva a groteszk világlátás néhány összetevőjét. Az ironikus pátozú beszédmód, a súlyos mondatokban megfogalmazott reflexiók révén e ciklus versei kapcsolódnak leginkább az előbbi kötethez, a *Hidegpróba*hoz. A motivikus párhuzamok – a „kurva” és a „halovány” remény, a „teleologikus tél”, a „korom” (ezúttal a groteszk lecsapódásaként mint „forgótőke”), a „lerágott csontok”, a kozmikus dimenziók, a Káosz és a Kozmosz lírai kivetítése, az Ég és a Föld (itt a fej és végbél groteszk kapcsolataként) – és a stilizációra való törekvés utalnak e kötődés formáira. Már ebben a ciklusban is felsejlenek azonban a megváltozott és teljesen újszerű környezetérzékelés, költői látásmód jegyei, amelyek majd a szociográfiai affinitást jelző naturáliák, „natúr-szeletek” sorjázásában teljesebben ki. Ez a lírai-szociográfiai érzékenység, a léttapasztalatok materializálása, a „szervezet”, a „felépítmény” lírai tematizálása újdonság a *Dia-dalok* szerzőjének munkásságában. A szervezet fogalma például már eleve kétértelmű, s kettős jelentéslehetősége révén a groteszk eljárás sajátos szemantikai változatát érvényesíti. Egyrészt az emberi organizmusra vonatkozik, a test naturális rendjére, másrészt az intézményre mint a társadalmiság sűrítődésére. A magasztos témát a testi-anyagi utalások, a szörök, a pihék, az ülep, a talp stb. közvetíti. Különnemű dolgok, tárgyak, nyelvi elemek helyeződnek egy szintre, elvont, fennkölt fogalmak trivializálódnak a groteszk beavatkozása folytán. S a groteszk észjárást példázza az is, ahogy a szervezetet, a valóságot, a felépítményt, a tökférgeket stb. a ballada – mint patinás vere-tű „történelmes ének” – ellentétpontozásának eszközévé avatja. Sziveri János nem aktualizálja a ballada (a kesergő stb.) formáját, címválasztásaival és utalásaival csupán balladatudatunkkal manipulál, azaz a balladára vonatkozó referenciákat mozgósítja ironikus jelentések érdekében.

A *Pannon fateknő* c. ciklus két kulcsfontosságú jelzése közül az első a nyelv mindent meghatározó voltát illeti: „A nyelvet is alig töröm- / s tűröm” (*Próféciák*). Ezen egyetlen versmondattal, tekintettel a „prófécia” súlyosságára, valamint a kötetben kibomló kritikai magatartás sajátos nyelvi közvetítettségére, a radikális kritikai alapállás nyelvi-szemantikai akcióira, a *Dia-dalok* alapirányulását képviseli. A dia-dal, a balladák, a tömegdal, a slágerek e nyelv megtörésének és megtűrésének egyéni alakzatai. A másik jelzés a leegyszerűsödési kíváncsiságot tudatosítja – „Legbelül azért az élet mégiscsak tök / egyszerű akár a költészet” (*Parasztballada a tökétegekről*) –, amely a poétikai stilizációról való lemondást, a „nikkel-nyájak”, „kényelem-démonok”-féle szóösszevonások felfüggesztését jelenti. Ez a gesztus egyúttal lemondás a metafizikai dimenziók kiteljesítésének igényéről a tények, a körülmények, a közvetlenül kitapintható viszonylatok értelmezésének javára.

A *költő tisztálkodik* c. vers jelenti a fordulópontot. Az első sor megismétli a címet azzal, hogy a tisztálkodik ige idézőjelbe s ezzel a vers súlypontjába kerül. A tisztálkodás ironikus utalás a fentebb említett megszabadulási, letisztulási folyamatra. Szó esik itt a mindennapokról, a megrészegülés és agyonjózanodás pillanatairól, s végül is – a perdöntő változást jelezvén – a költő „minőségforradalmairól”. A vers második részében ismétlődik a kezdősor, de a súlypont a „költőre” tevődik át. A szövegtér ugyancsak ironikus: a költő ürit, megkönnyebbül, és ennek eredményeként jut el a „dolgok (v)elejéig”.

A *Hidegpróbában* a szimbolikus módon értelmezett ruha a mindig idegen (szent idegen, idéztem Traklt a *Hidegpróbáról* írva) költőt „fedte”. A *Dia-dalok*ban már lekerül a „teveször”, a „bőröv”, és az ürités segítségével a dolgok szubsztanciájáig jutó költő immáron „tarka trikóban”, „közérthetővé” válva kerülhet a „közép” közé, feladván az idegenség „gyönyörű kinjait”.

Hadd mondjak most néhány szót a *Közérdekű ballada a valóságról* c. költeményről, mivel jelentőséggel bír az egész kötet vonatkozásában, ha nem is elsődlegesen az esztétikai teljesítményt illetően. A vers a néhány évvel ezelőtti, a „valóságra” mint lehetséges vagy szükségszerű esztétikai tárgyra vonatkozó (errefelé szokásos) kváziviták kapcsán íródott. E viták Sziveri János költészetének mélyszerkezetét is érintették. Az első vád szinte érthetetlen módon az avantgárd (vajdasági, különösképpen: symposionista) hagyományának szolgáló imitációjával illette. A másik vád pedig a költő valóságidegenségét hangsúlyozta, ami az avantgárdmodell természetlen bálványozásából következett. E modell sajátossága, legalábbis e vádak alapján, a közvetlen környezet, a tények, az e világ tiszteletének hiánya és az ebből fakadó állítólagos „elvont” szembenállás. Nos, ma már e vádak ironikus jelentést nyertek, azaz egy ironikus fordulat tanúi lehetünk. A *Dia-dalok* diskurzusa ugyanis bizonyos szempontok alapján tényleg kapcsolatba hozható az avantgárd törekvésekkel. Az avantgárd eszmék egyik lényegi vonása a polgári világ elidegenedésének radikális bírálata, az élet és a művészet közötti határok eltüntetése. Ezen utóbbi gesztus felvállalása és sajátos átértelmezése nem idegen Sziveri Jánostól. Hiszen minduntalan hangoztatja, hogy e költészetben az élet és a művészet határmezsgyéjén vagyunk. Az utcára dobott-vetett, a „köznéppé” lett költő itt tudatosan az egyszerűség visszahódítására törekszik, s a sokkoló trivialitások versbe emelésével megalkotja a közönységessé, a közérthetőség mitológiáját. Innen az egzisztenciális kérdésekre adott, a szellemi igénytelenség látszatát keltő, „olcsó” válaszok: „Tölem ha olykor megkérde / ki az ki lefejté bőrünket / olcsó de pontos a válaszom / a tökéletlen társadalom.” A *Dia-dalok* nemcsak a költő köznapi dolgairól, száradó gatyáiról, a fogyó disznózsírról, a telekvéti óhajról, egyszerűen a privátszféra mozzanatairól, azok anyagi-naturális vonatkozásairól tudósít, hanem a mindennapok mikrokozmoszába befűrődő, becsapódó politikumszilánkokról, a bennünket a már megszólalásunk pillanatában behálózó „közéleti tirádákról” is. A *Dia-dalok* éppenséggel a valóságban állás különös változataként a tényekre való utaltság, az „ez van” kényszertudatának a jegyében alakult ki. A költészet, a lírai-szociográfiai magatartás közege, az élet és a valóság beosztottjaként leledző lírikus közös nevezőre hozza a transzcendens régiókat és a lábujjak között gyülemelő koszt, a profán és a magasabb szférákhoz tartozó elvon-

tat, a „léthuzatot” és a „segg logikáját”. A költészet itt ad absurdum, azaz a lehető legsarkítottabb módon életformát jelöl, a mű létrehozása pedig közvetlen „életaktust”. Ha a költőiség egyfajta álarc (ami nagyon is illene a groteszk észjáráshoz), akkor a maszk a versek alanyának valóságos arca is egyben.

A *Dia-dalok* egy különleges, ironikus-groteszk szertartás („szartartás”) szel-leme hatja át. Sziveri János költői estjeinek látogatói ismerik az ebből áradó at-moszférát. A könyv oldallapján található fényképkockák megelevenítenek néhány ilyen mozzanatot: a kultúraipar alakjának, a showmannek az affektálóan titokzatos fekete szemüvege és patetikus testtartása. Az egyéni előadásmód, a hangszín, a hang-lejtés nyújtotta lehetőségek sajátos kiaknázása szerves része e költészetnek. Ezek az előadások a művészet látványjellegét kívánják jogaiba visszaállítani.

A kötet versei kétségtől rokonságot tartanak a Bahtyin által elemzett groteszk realizmus fogalomkörével. Bizonyítja ezt a testi és szociális mozzanatok összekap-csolása, a lét- és világérzékelés anyagi-testi síkra való vetítése, az anyagi-testi „to-pográfiai színezet”, az anyagcsere végtermékeivel való trágárkodás, az altest sze-repeltetése. A *Dia-dalok* egyik verstömbjében hangsúlyosan nagy szerepe van a ne-vetésnek, a humornak. Van valami pimaszság ebben a defetiszáló retorikában s a befogadót is kényelmetlenül érintő, hol borzongató, hol felszabadult nevetésben, vi-dámságban. A költő játékot űz sorshelyzetek értelmezéseivel, s ebből a gesztusból csíholja ki groteszk, szubverzív gondolkodásmódját. Miért szubverzív ez a nevetés? Mert a rangfosztás, a leleplezés az igazi sajátja. A hatalom, az erőszak, a tekintély sohasem beszél a nevetés nyelvét – írta Bahtyin Rabelais művészete kapcsán. A hatalom sohasem szellemes, máskülönben nem lenne hatalom – mondotta M. Laver az udvari bolondokról írott monográfiájában. A vers itt a szellemi szabadmozgás abszolút játéktervéé válik. A groteszk alanya félretolja a korlátokat, felfüggeszti a tilalmakat, és a szubverzív nevetés révén tobzódó szabadságát ünnepli. Kivonulva a hierarchikus korlátok, „az autoritativ komolyság” világából, levetkezi a „bemér-ten ellenállók”-féle attitűdöt, megszabadítja önmagát a „belső cenzortól” (Bahtyin), azaz az autoritativ tilalmaktól való félelemtől.

A groteszk diskurzus azonban nemcsak a „nyálás olvasókra”, az „álompolgá-rokra”, „az elvágódó bürokrataakra” irányul. A fonákjáról látás, a csúfolódás, a de-fetiszáló retorika a groteszk alanyát is sújtja. Így: „fölébreszthetjük most már végre a Világot is / merthogy / kiismertük a segg logikáját / megtudtuk mit jelent vízben fingani”.

Vannak versek, amelyek – hadd említsem a *Társastervezés* megható sorait vagy a *Memóriajáték J. A.-val* finomabb csiszoltságú reflexióit – némileg módosítják az eddig elmondottakat, noha a groteszk szemcsék csillogása ezekben is kimutatható. Ezek felmutatják a kötetet összefogó közös intenciót is, de egyben bővítik a jelentés-hálózatot, s alkalmat adnak a *Dia-dalok* eredeti és öntörvényű lírai világképéről való gondolkodásunk esetleges kitágítására. (*Újvidéki Íróközösség–Književna zajednica Novog Sada, 1987*)

LEPKÉK A KALAPON

Márton László *Kínkastély* című darabjának szolnoki előadásán vigasztalan látvány fogadja a nézőt. A padlón véres és genyyes rongy- és kötszercupacok hevernek, felülről víz csöpög, hátrébb egy tyúk kapirgál. A pusztulás jele mindenütt. E helyszínen, amely a színlapi jelzés szerint egy elhagyott varsói kastély, a lengyel történelem nagy múltú színhelye, Bogusławski és színészei legfőbb parancsra idézik meg a hely és a történelmi múlt Szellemét. A véres Szellemüldözés résztvevői végre egy tükörajtóban ismerik föl céljukat – és ezen keresztül próbálnak menekülni. Időközben két besúgó duettje hangzik el a szabadságról. E gonosz tréfa azonban csupán a kezdet, mert a következő Márton-dráma, a *Lepkék a kalapon*, amelyet a Radnóti Színpad mutatott be, véresebb szörnyűségekben tobzódik, és a szerző képzelete sorra szedi áldozatait. Ez a darab, amelyet szerényen „bohózat”-nak nevezett, nem kevesebb hullával büszkélkedhet, mint egy gyászos végű Shakespeare-tragédia. Az utolsó felvonásra ugyanis szinte minden szereplő „elhullik”, természetesen leleményesebbnél leleményesebb módokon. Márton „tombol”.

Am e rémségek nem Márton László „szüleményei”. A *Lepkék a kalapon* című kötet mindhárom darabja ismert történetet, illetve irodalmi anyagot dolgoz föl. A már említett Spiró-átírat mellett a címadó darab Gozsdu Elek *Köd* című regényéből íródott, az *Achilles* pedig a trójai háború „előzményeit” pörgeti le. Az átdolgozás hangsúlyosabban emeli ki a történetek rejtett kegyetlenségét.

Mégsem a gyilkos képzelet lep meg Márton László drámaiban, hanem inkább a tárgy kéjes megvilágítása, a látás meghitt bensőségessége és a szokatlan nézőpont kínálta inyencc élvezet. E szemszög az erőszak és önkény változatos megnyilatkozási formáit szeretetteljes aprólékosággal láttatja, minek következtében a súlyos dolgok könnyűnek tűnnek. Annyira könnyűnek, mint ha egy tánc koreográfiája szerint rendeződne egymás mellé: a figurák valóságos balettet lejtenek egymás körül. Mennél le-

tisztultabbak alakzatai, annál egyértelműbben utalnak kényszer és függés összekapcsolódására. Ez mozgatja a figurákat és teszi a hatalom emberét kifinomultan brutálissá.

E különös nézőpontnak köszönhető, hogy Márton drámaiban több helyen is az erotikus kapcsolatokban rejlő hatalmi játszmák kerülnek előtérbe, és a hatalmi harc éppen az intim helyzetekben lesz végzetese. A *Lepkék* mellett az *Achilles* értelmezhető így. Achilles Lycomedes király birodalmában felszabadítja az udvarbeliek elfojtott szexuális vágyait és perverzióit. Teherbe ejti a király lányát, és összedönti a palotáját, ezzel szétrombolja a birodalom békéjének és rendjének biztosítékát: az alattvalók kényszerű lemondását. A *Lepkék*ben a századvégi, fojtott hangulatú melodramatikus történetből egy vadul obszcén szerelmi háromszög- illetve sokszögdráma kerekedett. A kétértelmű szalontársalgás mögött látható lett a szexuális és egzisztenciális kiszolgáltatottság ténye. Amint a színpadon elszabadulnak az indulatok, a szín fokozatosan besötétül, és az utolsó színben befalazzák az ablakokat is. A darab a szenvedélyek tombolásának és „megnevelődésének” története, amennyiben az erőszak itt civilizált formában, ám annál célszerűbben és hatékonyabban szedi áldozatait. Stifter doktor, az érző lelkű rovar- és lepkegyűjtő a kultúrkritikai momentum a darabban. E művelt úr (civilizátor) tudományos és emberbaráti tevékenységét számtalan kipreparálás, néhány gyilkosság, valamint öngyilkosság kíséri. A szereplők tetemes része az ő mérgeivel és színes drasztikáival végez magával.

Mindez azonban Márton számára nem morális kérdés, mint ahogy az önkény és a behódolás sem az. Olyan helyzetek foglalkoztatják, amelyekben kényszer és függés elválaszthatatlan egymástól. A jót és rosszat szétválasztó morális és ideológiai megkülönböztetés fölborul, de előkerül Márton cinizmusának mélyebb értelme: alapvető kételye a bensővel, az indítékokkal szemben. „Boldogok, akik összesározák magukat, mert legrejtettebb lényüket hordozzák bőrükön.” (*Lepkék*, 149.)

Márton színháza túl van mindenben. Kilépett az időből, és amint elvesztette önmagán túlmutató értelmét, elemeire esett szét. A színpadon múlt és jelen *maradványai* láthatók. Hősei marionett-bábuként rángatott figurák ebben a színpadi világ-

ban, amelynek mozgatórugóit hiába is kutatnák. Ők *szabadok*, vagyis „csupán” szenvedélyeik és kényszerítő körülményeik rabjai, azaz szabadok – a kívülállás reménye nélkül. Minthogy a paradoxon feloldhatatlan, végzetük megföllebbezhetetlen, és kiszolgáltatottságuk nem ismer határokat. (A *Kinkastély*ban Boguslawski mások eszközévé válik, az *Achilles* hősei akaratauk ellenére sodródnak a trójai háborúba, a *Lepkék* szereplői szenvedélyüktől hajtva pusztulnak el.)

E jelenést csak a szétesés biológiai rendje tartja össze. Az emésztés mindent átfogó metaforája uralja Márton színpadát. A szövegben mindvégig anyagcserére és anyagcserezavarokra történő utalások: az emésztés kozmikus méretű folyamatába, az anyag egyetemes körforgásába illeszkedik minden, ami van (és nem lesz). Nos, e romhalmaz vád nélkül mered a kedves nézőre, nincs ebben semmi pátosz, a látvány inkább „haláli”, mint megrázó.

Az igazi hullá a haláli játékban mégis az irodalmi mű, amit megfosztottak egyéniségétől. Ami fennkölt és finom volt, az itt durva és közönséges; a megdönthetetlen igazságokból származó közhely lett. Természetesen a különböző helyekről átvett szövegrészek sem kerültek el végzetüket: jókora változáson mentek keresztül, és ki is egészültek különböző helyekről származó idézetekkel. A *Kinkastély* bővelkedik klasszikus német szerzőktől vett idézetekben. Az *Achilles*ben munkásmozgalmi dal-szövegek és közmondások mellett filozófiai utalások olvashatók. A *Lepkék*be „beépültek” egy irodalom- és műemléklista mellett átköltött gyermekversikék és eredeti Gozdu Elek-mondatok is: a szövegromlás legkülönbözőbb változatai megtalálhatók benne, a nyelvi és erkölcsi lezüllés tüneteiként.

Márton átvételei aligha a személyesség megnyilvánulásai. Az idézőjel nélküli idézetek eltávolítják a szöveget és egészében idézőjelbe teszik: nemcsak az irodalmi betétek hatnak átvételként, hanem a szöveg egésze. A szöveg mindössze „szöveg”. Eltünteti az érzések és élmények egyediségét, megszűnteti a mű nyelvének individualitását.

Arról, hogy a világ szétesett, a klasszikus európai kultúra a múlté és az erkölcsi világrend romokban hever, mások is írtak, és a modern színház számos eszközzel teszi nézőit ennek az élménynek a részeseivé. Márton mintha ott kezdené, ahol mások

befejezik: darabjai másfajta látomások, bennük hullák, obszcén és perverz történetek, szétvagdalt irodalmi szövegek; fölhasználja ugyan a klasszikus formákat, de ezt nem a klasszikus kultúra „szellemé”-vel teszi. A kötet drámái fölbontják azt a merev szerkezetet, amely eltakarja e kultúra és e művek agresszív lényét: ennek következtében a jámbor közhelyek gyilkos jelentést nyerne.

A *Lepkék* fintora, hogy Márton maga is Stifter úrként jár el, amikor teletűzdelt szövegét kipreparált idézetekkel. Vajon nem éppen az a lepkegyűjtő szenvedélye, hogy a halál előtti kimerevedés pillanatában kapja el szép zsákmányát? (*Magvető*, 1987)

KIRÁLY EDIT

Tüskés Tibor

VIDÉKEN ÉLNI

Azt mondja a riporter vasárnap délután az *Útközben hazafelé* című rádióműsorban az 1. sz. országútról jelentvén: „Meglépő, hogy milyen sokan tartanak haza, Tata-bánya felé.” Magyarán meglepő, hogy nem Budapest felé erősebb a forgalom, amikor vasárnap délután mindenki hazafelé tart; vagyis a Budapesten székelő rádió budapesti illetőségű riportere számára az a természetes, hogy a hazafelé tartók Budapesten laknak, s nem Tatabányán. Nem meglepő viszont, hogy ha a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és az országos lapok „Csőtörés a Kossuth Lajos utcában” címmel hírt adnak e nem ritka eseményről, akkor *nem* az ország kétszáz Kossuth utcája vagy Budapest tizenhárom Kossuth utcája közül az egyik értendő: kizárólag az V. kerületi Kossuth Lajos utca.

Az olvasó már nyilván kitalálta, itt egy sértődött vidéki füstölgéséről van szó, amely lehet ugyan, hogy indokolt, de a sértődés mégiscsak kisszerű esetekben történik, és különben is: megszokhatta volna már. Hiszen éppen ez az: oly nehéz megszokni, hogy az ország lakosságának négy-

ötöde nemcsak beruházásokban és fejlesztésekben, hanem már a hétköznapi szóhasználatban is másodosztályú állampolgárként kezelik. Hogy senki nem ütdik meg azon – legfeljebb egy érzékeny vidéki –, ha országos hetilap olyan munkatársat keres, „aki vidéki kiszállást is vállal”.

Az elmúlt harminc évben sok vita témája volt a vidék, a vidékiség. Azt, hogy vidéken élni milyen hátrányokkal jár gazdasági és kulturális szempontból egyaránt, hogy mennyivel szűkösebbek az ember lehetőségei, s hogy mennyivel kiszolgáltatottabb a viszonyoknak, azt általában a vidékiek mondták el – hogy vidéken is lehet élni, alkotni, életművet teremteni, azt a pestiek – igaz viszont, hogy Budapestről. A viták eredménye többnyire néhány megértő fejbólintás volt „főnt”: aztán a vidéki színházakat elnevezték *nem budapesti* színházaknak, a vidéki lapokat *megyei* lapoknak, de a helyzet lényegét tekintve nem változott. A Jelenkort ma is úgy jellemezzük idegeneknek és magunknak, mintegy bizonyítva a színvonalát: vidéken szerkesztett, *de* országos terjesztésű folyóirat (mennyire nem érti ezt a szembeállítás már egy jugoszláviai író sem, a franciáról nem is szólva). És amikor a Pécsről élő és klasszikus mércével mérhető lírai életművet létrehozó Csorba Győző Kossuth-díjat kapott, minden híradás és interjú szükségesnek tartotta megemlíteni: a Kossuth-díjas költők között ő az első vidéken élő. Mert már „főnt” és „lent” mindenki elfogadta ezt a természetellenes és antidemokratikus nomenklatúrát: a kivételre illik hát rácsodálkozni. S közben az írók, művészek, tudományos kutatók közül nem egy továbbra is a fővárosba költözik, mert ott vannak a kiadók és a java kutatóhelyek, és igazán beérkezni 1988-ban is könnyebb fővárosi lakosként.

És a gazdaság? Születtek „vidéki ipartelepítési” határozatok és kezdeményezések, de a növekvő válságban ezek sorra kimúltak. A közigazgatás decentralizálása pedig ugyanott elindított folyamat volt, ahonnan az „önállóságot adják le” akkor, ha nincs pénz vagy erkölcsi és szellemi erő valaminek a megvalósításához.

De álljunk meg a panaszkodásban: itt van egy könyv, amely azt mondja: „...mindig látványosabb és hatásosabb a panaszkodás, a tiltakozás, az ellentmondás,

mint a vállalás, az elfogadás, a cselekvés. Nem lenne azonban hitele a vidéki élet hátrányait soroló panasznak, a vidéket érintő elmarasztaló minősítés elleni protestálásnak, ha ugyanolyan szenvedéllyel nem keresnénk a vidéken élés lehetőségeit, pozitív tartalmait, ha nem tudatosítanánk azokat az értékeket, amelyeket a vidékhez való kötődés adott az egyetemes magyar életnek.” Tüskés Tibor *Vidéken élni* című könyvében ezeket az értékeket mutatja fel. Történelmi áttekintésben elemzi, hogy jött létre az egyközpontú Magyarországon – középkori városfejlődés, török kor, kiegyezés, Trianon, szocialista iparfejlesztés –, aztán nem könnyen, de tudomásul veszi az adott helyzetet. És azt vizsgálja: mit lehet tenni? Mit lehet tennie annak, aki családi kötöttségei, társadalmi kényszer, a tehetsége vagy ilyen-olyan okból személyes választása révén ahhoz a nyolc millióhoz tartozik, aki nem Budapesten él, s mit lehet tenni mindannyiunknak, hogy ez az egész országra nézve egészségtelen arány jó irányba változzék. A válasz: a legkisebb helyen élő embernek is egyetemes érvényű célokat kell maga elé tűznie, jövőnek szóló tartalmakat és gondolatokat szolgáltatnia. A személyes sors kérdéseit létkérdésként megélni és törekednie arra, hogy szűkebb környezetét is egyetemes érvényű nézőpontból ítélje meg. Ehhez és saját képességeihez igazítsa munkáját, művelődését és családi életét, a társadalom különböző szinterein végzett tevékenységét, tudva, hogy személyes és családi gyarapodása és jó közérzete végső fokon az egész ország hasznára van – budapestiségre és vidékiségre való tekintet nélkül. Mindezt nem Berzsenyi és Kazinczy vidéki magányával bizonyítja a szerző, mint szokás volt régebbi viták idején, hanem Kodolányi és Illyés véleményét idézi a vidéki életről – akik mégiscsak közelebb állnak hozzánk e tekintetben, mint múlt századi költőink. Felhossa bizonyítékul Csorba Győzőt, aki „kísértések és lehetőségek” ellenére sem ment el Pestre, F. I. iskolaigazgatót, akit a helyi hatalmasságok tönkretettek, L. Ágneszt, aki hiába várt a csodákra a pedagógus-pályán, H. Zoltán mérnököt és B. Lajos öntőmunkást, akik vidéki lakhelyükön és munkájukban megtalálták életük örömét.

És itt vannak persze bizonyítéknak Tüskés Tibor tapasztalatai, sokoldalú munkássága, sikerei és kudarcai, amelyekről szín-

tén szó esik a könyvben. A *Vidéken élni* legjobb lapjai azok, amelyek a tapasztalt esszéíró alaposágával, lényeglátásával és élvezetes stílusával foglalják össze eddigi ismereteinket „a vidék” kulturális és gazdasági helyzetéről, és új összefüggésekre is rámutatnak. Nemcsak például a főváros túltámogatására, amely a vidék rovására történt, hanem a vidéki kis- és nagyvárosok eszményítésére is, amely a falvakat sújtja. Ismét olvashatjuk Tüskés Tibor 1977-ben a *Kritikában* megjelent és nagy port kavart cikkét a kultúra helyi (pécsi-baranyai) gondjairól, s olvashatunk azokról a szerző személyét érintő következményekről is*, amelyek szemléletesen illusztrálták éppen a cikkben ábrázolt viszonyokat. Elég megdöbbenő aztán F. I. községi iskolaigazgató több felvonásban lezajló elmozdításának története is, legföljebb abban vitatkoznék Tüskés Tiborral, hogy jellegzetesen vidéki eset ez: túlkapásokra hajlamos „helyi hatalom” nemcsak kisvárosokban és községekben van. (1988. áprilisában Budapesten részt vettem egy ankéton, amelyet ezzel a címmel rendeztek meg jogászok és szociológusok: Vannak-e ma Magyarországon koholt perek? Az igenlő választ egy fővárosi kerületi vezetők által kizsorított népművelő házaspár esete bizonyította.)

Kevésbé sikerültnek érzem a *Pályakez-dők vidéken* című fejezetet, amely levelek és monológok formájában tájékoztat fiatal értelmiségiek jó és rossz tapasztalatairól. A sok fontos és érdekes – bár nem tipikusan vidékre jellemző – élethelyzet ismertetése mellett a kis portrék többsége megmarad az újságr riportok elfogadott felületességének szintjén, s nem foghatók a korábbi fejezetek elmélyült és személyes hangú elemzéseihez.

Bizonyára nem véletlen, hogy az irodalmi példák a legmeggyőzőbbek az olvasó számára a tekintetben, hogy tartalmas életmű és a társadalmi felelősségérzet nincs földrajzi helyhez kötve. Talán mert a példaként felhozott nevek – Illyés Gyula, Kodolányi János, Rónay György, Weöres Sándor, Fülel Lajos, Várkonyi Nándor, Takáts Gyula – bizonyító erejű életművükkel a vidéki illetőségtől függetlenül is részesei az egyetemes magyar kultúrának.

* Lásd erről Hallama Erzsébet nyilatkozatát a hátsó-belső borítón (A szerk.).

Ilyen értelemben – bár a szerző azt írta: „ez nem vitairat... nem vád- és védőbeszéd” – a könyv *igenis védőbeszéd* a vidéken élők önérzete, hivatástudata, elkötelezettsége –, a vidéki lét értékei mellett. (*Kozmosz*, 1988)

GÁRDONYI TAMÁS

Németh G. Béla

HOSSZMETSZETEK ÉS KERESZTMETSZETEK

Terjedelmében és külső megjelenésében egyaránt reprezentatív könyv Németh G. Béla válogatott tanulmánykötete. Hatvanadik születésnapjára jelent meg, s méltó a nevezetes évfordulóhoz. „Hosszmetszetben” a tizenhatodik századig nyúlik vissza és mai irodalmunkig tart: a múltba fordulva Balassi Bálintig „kalandozik” a szerző, s elemzéseit huszadik századi irodalmunkra is kiterjeszti. „Keresztszetteket” illetően a kiegyezés utáni száz év irodalmát íveli át a legszélesebben; ma már nyilvánvaló, hogy Németh G. Bélának kiemelkedő érdemei vannak e száz év irodalmának, szellemi életének, eszme- és művelődéstörténetének feldolgozásában.

A kritika korábban már szólt arról, hogy Németh kutatásának mindenekelőtt eszméletörténeti és poétikai irányai vannak. A jelen kötetből pedig kiemelkedik filozófiatörténeti, eszméletörténeti műveltsége, kivételes poétikai felkészültsége. Akárcsak hajdani mestere, Horváth János, ő is vallhatja: „titkon vagy nyíltan világnézeti rendszerek igazgatják, nagy szellemi áramlatok” hozzák létre az irányzatokat a művészetekben és az irodalomban. A konkrét megjelenés hitele természetesen az áthasítás fokától, minőségétől függ. Ebből a szempontból talán leginkább előremutató, újat teremtő tanulmánya, amelyben azt vizsgálja, hogy „a romantika alkonyán, a pozitívizmus árnyékában” milyen műfaji változások alakultak ki a lírában és a regényben. Kutatásában rendre fehér foltok-

ba ütközik: amíg a regény fejlődése kielégítő elemzést kapott a szakirodalomban, a líra, az irodalmat alkotó és igénylő értelmiség világképének 19. századközépi gyökeres változásai kevéssé feldolgozottak.

A líra történetére irányuló kutatásai közben Németh igen sokrétű feladatkörrel találkozott. Mindezekből a lírai hangnem, modalitás és dikció kérdéseihez kívánt elsősorban hozzászólni. S a tisztázatlanság jelének tekintette a lírára vonatkozó stílustörténeti elnevezés hiányát is: amíg a korszak egészét – a regény összetartó alapvonásai nyomán – magától értetődő természetességgel a *realizmus* korszakának szokás nevezni, a költészetnek nem adott az irodalomtudomány széleskörűen elfogadott stílustörténeti elnevezést. Pedig az elnevezés is előmozdíthatná afféle domináns elemek felmutatását, amelyeknek segítségével a korszak lírája – a regényhez hasonlóan – beilleszthető lenne a „szellem világának, a lélek képletének, irodalmi élményalkatának” bonyolult szerkezetébe. Őva int a szerző attól, hogy a lírát a regénynek alárendeljék. Azt óhajtja csupán, hogy a kor valóságának azt az arcát is láttassuk, amit csak a líra fejezhetett ki, s ábrázolhatott igazán. Szándéka, hogy fény derüljön azokra a líratörténeti sajátosságokra, amelyek a valóságábrázolás és valóságkifejezés terén létrejöttek.

A romantikát lezáró lírai forduló vonásait összegezve jut el a szerző ahhoz a megállapításhoz, hogy a korszak lírájának fogantató élményei többnyire a *kidbrándult életérzésben* gyökereznek. Eredményeit a poétikai szemlélet megújításával összekapcsolt *összehasonlító* módszerének köszönheti. Mert meggyőződése: „Az összehasonlítás intermediális fogalmak olyan sorozataihoz, láncsoraihoz segítheti el a kutatót, amelyek képesek egybefogni egy kor domináns élményi vonásait a kor domináns poétikai vonásaival.” S kutatásának egyik konkrét témájában úgy kíván az összehasonlítás irányába lépni, hogy Arany János lírája mögé az európai háttér néhány vonását igyekszik fölvezetni.

Összehasonlításának „góca” a francia költészet, amelynek korabeli főalakja Baudelaire. Az ő költészetét mélyen áthatotta a *pozitivizmus* szelleme. Azé a pozitivizmusa, amely a maga tárgyiaságában, „otromba mindennapiságában” ragadta meg és mutatta fel az ember elidegenültségét, természetének torzult állapotát.

Mindezt a költő éppoly tárgyiasan érzékelte, mint a pozitivizmus jelentős gondolkodói. De amíg ők többnyire beleegyező igenléssel, a kiválasztódás szükségszerűségével vették tudomásul a torzultságot, Baudelaire a mély irtózat hangján szólt róla. Nem hitt a „természeti-emberi” harmónia helyrejötteknek természettudományos jóslatában.

Németh joggal tartja Baudelaire-t a leginkább s a legtudatosabban „retorizált nyelvű” költők egyikének. Nyelvi optimizmusának egyik fő eszköze és eredménye éppen az, hogy a köznyelvet a retorizálás megannyi fogásával emelkedetté, fölfokozott telítettségűvé, határozott dikciójúvá kényszerítette. Igazi átütő eredményt éppen a nyelvi automatizmusok átfarmálásával ért el. Ez a képessége kettős hozadékot eredményezett: egyrészt metaforikája magára öltötte az archetipikus *jelképeség* hatóerejét, másrészt a lírai verset addig nem tapasztalt módon szabadította meg az epikus keret, az allegorikus váz s a didaktikus rendezőelv terhéből. „Tárgyiassága legjobb verseiben a helyzetdal, az életkép, a leírás s egyéb félepus társai segítségével nélkül a nyelvi-lélektani törvények tárgyiaságában öltött testet.”

Mindezek a jellegzetességek már Arany János lírája felé is mutatnak. Szerzőnk felhívja a figyelmet arra a föltáratlan poétikai kincsesházra, amelyet Arany értekező prózája tartalmaz. Legbonyolultabb, legöntudatosabb, legműveltebb lírikusaink egyikének tartja. Tudatossága, tanultsága nemcsak poétikai értékű, hanem költészetani is. Fölsimerte ugyanis, hogy a költészetnek új korszakot kell bevezetnie a romantikus, s a Petőfi-féle népies alkotásmóddal szemben. Megfigyelte a lírán belüli hagyományos műformák és hangnemek összeolvadását. Megértette, hogy az óda és elégia korábbi tiszta alakzatában többé nem állhat meg: a kettőnek át kell hatnia egymást – megteremtve az *elégiko-óda*i változatot. Észrevette az allegorikus célzatnak mint szervezőelemnek elavulását, s a *jelképeség* térnyerését az allegorikussal szemben. Hirdette hogy a lírai vers epikus váza és kerete metaforikus szintre emelést, tömörítést kíván. S Arany értekező prózája nemcsak a hazai, hanem „az európai korforduló poétikai észleleteinek gazdag tárháza.” Bűnös mulasztás tehát, hogy ezeket az észleleteket mindmáig senki nem rendszerezte és senki sem szembesítette

egyrészt Arany, másrészt a korszak európai költészetével. A mulasztást Németh költészetünk régiességének, s az Arany fő korszaka iránti tanácstalanságának rovására írja.

Németh G. Béla Arany Jánost mindmáig a „legbizonytalanabbul megítélt” lírikusnak tartja. Líratörténeti jelentőségét a 19. század kritikai irodalma nem ismerte fel. Fölfedezése a 20. századra várt, ám bár a tisztázás „tárgyas teljességét” több körülmény ekkor is korlátozta: többek között az, hogy a fölfedezés az Ady-Babits-ellentét jegyében ment végbe, másrészt csupán az *Őszikék*re korlátozódott. Írtak ugyan Arany lírájáról, de inkább csak lelkeset, mint tárgyszerűt; s az elemző művekből máig hiányzik a rendszeresség és a jól általánosítható fejlődéstörténeti következtetések lehetőségége.

A mulasztások „létárba vételének” műveletével Németh mintegy összegezi is mindazokat a tennivalókat, amelyek elvezethetnek a lírikus Arany „tárgyas teljességű” fölfedezéséhez: el kell végeznünk alkotó módszerének leírását, s szembesítést életérzésével, világképével, létérzékelésével. E szembesítésben az életrajz, a korismeret, a sorsérzés összegezése is nélkülözhetetlen, de középpontban a művek elemzésének kell állania. Olyan elemzésnek, amely a költői anyag műalkotássá szerveződésére, s ható elemeinek rendszerre összpontosítja a figyelmet.

Németh G. Béla eszméirányokra vonatkozó analitikus leírásai elsősorban az irodalomtudományi szakma belső köreiben váltak és válhatnak gondolatok ébresztőivé. Interpretációs és műelemző munkásságának jelentős része viszont a szélesebb értelmiség nyilvánosságának körében is kifejtette termékenyítő hatását. Petőfi, Arany, Babits, József Attila és más szerzők verseinek filozófiai alapozású, történeti jellegű – ebben a kötetben is közölt – elemzéseivel jelentősen hozzájárult irodalmunk nagy alkotásainak korszerű értelmezéséhez és az iskolai műelemzési gyakorlat színvonalának emeléséhez. S mindezeket túl *Interpretáció és elemzés* című tanulmányával kísérletet tett annak a zűrzavarnak az eloszlatására, amely a hazai műelemzés gyakorlatában eluralkodott. Mindenekelőtt azt az eljárást kárhóztatta, amelynek folytán a verselemzés – a racionálisan ellenőrzött, élményen és intuíción

át megérzett interpretáció hiányában – a keletkezőtörténetek, élménybeszámolók területére zsugorodott.

Két dolgot kívánt határozottan leszögezni: először azt, hogy az elemzés önmagában sohasem lehet cél, hanem csupán eszköze az értelmezésnek és interpretációnak; másrészt elemzés általában, a cél „megszorító” megjelölése nélkül sohasem lehetséges. S ebben a kérdésben a *komplex* megjelölés sem lehet megtévesztő: ez a jelző ugyanis korántsem a célra, hanem az elemzés módjára vonatkozhat. S Németh azokat a versértelmezéseket tartja hasznosnak, amelyek „tudományos értékű esztétikai elemzésen nyugvó értelmezés eredményeit közvetítik”, de nem akarnak a maguk eljárás módjának kizárólagos jogérvényt biztosítani. Ebben a tudományágban természetesen nélkülözhetetlennek tartja az intuíciót is. Rámutat azonban veszélyére is, amennyiben nem kíséri a tudományos, értelmező értékelés kontrollja.

Szerzőnk arra is nyomatékosan figyelmeztet, hogy az irodalommal való mindenemű foglalkozás, s ezen belül a műelemzés, bármily fokon és változatban nem önmagáért való, hanem az egész közösség művelődését, tudatának emelését szolgálja. Ebből következik, hogy nemcsak tudományos megalapozottságának elhanyagolását kell hibának tekintenünk, hanem azt is, ha a széles közönségnek szóló értelmezéseket csak szakembereket érdeklő, bonyolult részlet- és szakkérdésekkel is megterheljük.

Németh G. Béla tanulmányai – elsősorban filozófiai telítettségük miatt – nehéz elmetornát igénylő olvasmányok. Ez a filozófiai igényesség egyébként a könyv eléggé nem méltányolható egyik erénye is. Kár azonban, hogy a kötet áttekintését megszerkesztettségének hiánya nehezíti: a tanulmányok sem történelmi kronológia, sem megírásuk időrendje, sem tematika szerint nem kapcsolódnak következetesen. Fölöttébb sajnálatos ez a hiányosság olyan mű esetében, amelynek megjelenését irodalomtudományunk jelentős eseményként értékelhetjük: a kiváló tudós legjobb tanulmányait tartalmazza, amelyek irodalomelméleti, művészettörténeti, esztétikai kérdések újragondolását tették és teszik ezután is lehetővé és szükségessé. (*Szép-irodalmi*, 1987)

NEMES ISTVÁN

A BÍBOROS

Gyurkovics Tibor novellái: költemények prózában. A lírikus, ha lírát ír, önmagát mondja: ez a dolga. A lírikus, ha epikát ír: másokkal mondatja el magát. Nem tehet mást. Pszichológusi-sebészi késével feltárja alanyait. Pontosan és módszeresen kirakja elének a szívüket, az agyukat. Kifordítja őket, mint egy kesztyűt. De általuk önmagát is. Aztán együtt szenved velük.

Nincsenek hősei. Csak hősei vannak. A figurák típusok. Kapcsolat-komplexusban vergődő emberi egyedek. Persze, hogy van nevük. Az egyiket Janinak hívják, a másikat meg éppen Patainak. Természetesen ez sem elhanyagolható: az író szempontjából semmiképp sem. Kosztolányi így ír erről: „Miután már jócskán előrehaladtam, körülbelül száz oldalon kellett visszamenőleg kitörölnöm az eredetileg önként kínálkozó nevet s egy másikkal helyettesítenem. Erre megbénult a tollam. ... Ezekkel az álomfigurákkal nem lehet tréfálni; bosszút állnak rajtunk” (*Hogy születik a vers és a regény*). A szereplőknek továbbá nemcsak nevük, lelkük, hanem testük is van: kitöltene nek egy részt a térből. És *ahogy* kitöltik, az már jellemzi őket: „... az elegáns ruhából kiduzzadt a húsos, sok testanyag” (*Hé, Jani!*), „Nagy fogai voltak, nagy szája. Nagy rúzs, rákenve, kedvesen, ügyetlenül” (*X egyenlő*). Ezek a hústömegek fuldokolnak a kapcsolataikban, kapcsolataiktól, a kapcsolat hiányától. – A gyurkovicsi embervilág alapproblémái: a művekben olyan kapcsolat-helyzetek, léthelyzetek fényképeződnek le, amelyek megoldhatatlanok. A sebek gyógyíthatatlanok. Talán megmenthetők lennének e „társtalan társak”, ha kimondhatnánk önmagunkat. Am éppen ennek a lehetetlensége bizonyosodik be szüntelenül. „Valamit várt tőle. Valami lényegessé, a titkot. Hogy mi köt össze embereket, és mi választ el” (*Látogatóban*). Akárhogy is, de szeretet nélkül lehetetlen élni — ezt ismétli kitarótan (lírában és epikában egyaránt) Gyurkovics. De vajon működőképes-e a szeretet? És határtalan-e? Képes-e akkor megnyilvánulni, amikor erre a legnagyobb szükség van; hogy általa a létezés értelmet

nyerjen, s a létező minőségként egzisztáljon? Szeretetből szeretetbe, szeretőtől szeretőhöz, szerelemből szerelembé menekülnek az emberek — mondja Gyurkovics. Aztán egyszercsak kiderül, hogy csupán körbe-körbe rohannak önnön gravitációjuktól determináltan; végülis tehetetlenül, irányíthatatlanul. És a család? „A család olyan, mint egy fekete kép, ülnek és állnak benne az emberek. Ennyi az egész, ezt nem lehet megmenteni” (*A hotel*).

A világ, a társadalom: színpad és díszlet, ahol lezajlanak az emberi drámák. Szétzabdalt szövegek buknak ki a szereplők száján. Érezzük, hogy a kimondott gondolatok, indulatok csak szilánkok, a véglegesen széttörtött egész szilánkjai. Félbehagyott mozdulatok merevednek ki, végérvényesen.

A szereplők a legkülönbébbek: szadista sofőr és mazochista nőszövegségi titkár, sebes, agyonrágott hüvelykujjú munkáslány, lányaihoz nagy, véres húsokat cipelő hűsmester, élhetetlen tanár, suszter, üvegező, fölcsinált postáskisasszony stb. Mindannyian cselekvésre, tette kényszerülnek, ám a cselekvés és a tett szabadsága csak látszólagos. A dolgok megtörténnek velük. A történés megléte és hiánya egyazonképpen tetter: „Menni kell. Látni, megismerni. Hogy történjen valami.” „Hogy ne történjen semmi. Semminek nem szabad már történni” (*Inkább egy zugban*).

Történeteit a novellista kétféleképpen adhatja elő: az egyik esetben maga is szereplője az eseményeknek, a másikkban csak szemléli a történeteket. A kétféle megközelítési mód általában szubjektivebb vagy objektivebb hangütéssel jár. Gyurkovicsnál mindkét alaphelyzet megtalálható. A különböző megközelítési módok nála mégsem okoznak eltérő látásmódot; a szerző ugyanúgy, ugyanattól szenved, mint a vizsgálat tárgyaként megjelenített alany. Ahogy beszélhetünk szerep-versről, beszélhetünk szerep-novelláról is. Az *utolsó karácsony* című írásban a karácsonyozó, rohanó, kapkodó apát (önmagát) egyik lánya szemszögéből mutatja be. Nőszerepben is többször megszólal (*A bíboros*).

Gyurkovics epikájára a gyakori jelenetezettség is jellemző. A *Nem a saját nevemen* például nem más, mint egy drámából kiemelt (pontosabban: egy drámába illeszthető) monológ, melyet zárójeles szerzői instrukciók szakítanak meg.

Gyurkovics mindig képben gondolkodik.

Szövegeinek alapvető sajátossága az erőteljes képek használata. Jelzők, metaforák, hasonlatok tömegére bukkan az olvasó. Meggyőződésem, hogy mindezek nem díszek, melyekkel a szöveget cizellálja, „megemeli” az író, hanem a szövegkohézió működtetői, melyek megteremtik a szituáció, a figura atmoszféráját. Önállóan is életképesek, mégsem „lógnak ki” a szövegből. Ez a gyurkovicsi beszéd egyik csodája.

Hasonlatai meglepőek: „Fegyelmezetten mentem, mint egy kapitány” (*A hotel*), „Térdén tartja a két kezét, óvatosan, mint egy katona” (*A nő története*), „Menjek le – bágyadtan kérdezte, mint egy olasz filmstatiszta” (*Hé, Jani!*). Másutt a hasonlat nem önmagában áll, hanem egy tágabb kép, képsor része. Az ifjúság elrepül. Mint egy gyors madár. Mély igazság ez, de mégis csak közhely. De így: „Horvát magas, hajlott ember volt, nem gondolt már az ifjúságra, mely úgy húzott el mellette, mint a fűzesben a madár, a lecsüngő ágaknak ütödvé.” (*Suszer*)

A jó hasonlat mindig további asszociációra készítet: „Mikor – kérdezte a kisebbik, szabályosan, mint egy társasjátékban.” – „Az élet társasjáték, emberek szabályokhoz alkalmazkodó cselekvéssorából áll össze, és ez a valaki most éppen alkalmazkodik egyfajta szabályhoz, pedig én éppen nem ezt várnám tőle” – ilyen és ehhez hasonló gondolattársításokat involvál a kép. Gyurkovics

novelláit nem célszerű gyorsan olvasni. Mondatai külön-külön is élvezendők.

Írónk vonzódik a miniatűr képekhez. A költő-festő-epikus rámered a részletekre, a mozzulatokra, és megállítja, felnagyítja őket: „A gyertyák fájdalmasan álltak a torta szép anyagában, egyikük kicsit oldalra dőlt.” „Egy nagy kéz nyúlt az asztal fölé, és megvillant benne a kés, a végsőkéig kiköszörülve, és belevágott a tortába, fájt ez mindenkinek” (*Zsúr*). Pados tanár nem megvágja, vagy felszeli a paradicsomot, hanem „kést márt bele” (*Történelem*). A tárgyak itt önmagukban is létező, érző lények, ugyanakkor a szemlélő, a szereplő világának elidegeníthetetlen elemei: „Csontkeze ragaszkodott a tárgy felületéhez” (*Valami társ kellene*). „Becsapta a hűtőpult ajtaját, a sütemények megbiccentek kicsit” (*Angyal utca 7.*).

Gyurkovics kép-technikája külön tanulmányt igényelne. Az mindenesetre bizonyos, hogy prózája *különböző*. Megszenvedett, szuverén világ. És ebben a világban minden annyira magától értetődő és minden annyira hihetetlen. Rettentő és vonzó egyszerre: „Patai ott lógott a létrán, a nagy keretben, mint egy elvérzett, sebes pók, összevagdaltva, sötétben, a fény irtózatával összegyűrt arcán, fönnakadva a végtelen szilánkjain” (*Megbízás*). (*Magvető*, 1987)

MIHALIK ZSOLT